
MİSİR SƏFƏROV

AZƏRBAYCAN DİLİ
MƏSƏLƏLƏRİ

BAKİ - 2016

Redaktor: **Əzizxan TANRIVERDİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər: **Məhərrəm HÜSEYNOV**
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Rəhilə HÜMMƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İlham ABBASOV

Misir Səfərov. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı,
“Elm və təhsil”, 2016, 308 səh.

*Kitaba müəllifin Azərbaycan dilinin bir sıra məsələləri
ilə bağlı müxtəlif illərdə yazdığı əsərlər daxil edilmişdir.*

M Ə Q A L Ə L Ə R

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

Bəşəriyyətin işıqlı gələcəyi olan kommunizm qurucularının vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması, yeni insan şəxsiyyətinin formalaşdırılması vacib bir problem kimi qarşıda durur. Bu problemin həllində nümunəvi məktəb bacarıqlı müəllim, yaxşı təşkil edilmiş dərs və s. mühüm amillərdəndir. Bunu nəzərə alaraq ədəbiyyat dərslərində keçilən mövzu ilə əlaqədar şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissi aşılamağa çalışıram.

Beşinci sinifdə A.Səhhətin “Vətən” adlı şeirini keçərkən vətən sevgisinin nəcib və müqəddəs olduğunu bildirir, bunun xalqlara, azadlığa, sülhə dərin məhəbbət olduğunu şagirdlərə izah edirəm. Şagirdləri başa salıram ki, xalq vətən uğrunda fədakarlıq göstərənləri heç vaxt unutmur. Sovet adamlarının sosialist Vətənimizə olan məhəbbət və sədaqətləti kommunizm quruculuğu uğrunda əmək prosesində, ölkəmizin düşmənlərdən müdafiəsində təzahür edir.

Belə girişdən sonra “Vətən” şeirinin ifadəli oxusuna başlayıram. Şeirin təhlili zamanı şagirdlərin diqqətini aşağıdakı misralara cəlb edirəm:

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

və ya

Vətəni sevməyən insan olmaz.

Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz.

Bundan sonra Vətəni sevməyənləri, ona xəyanət edənləri qorxaq, satqın adlandırır, uşaqlarda belələrinə qarşı nifrət hissi aşılayıram.

Doqquzuncu sinifdə Qasım bəy Zakiri keçərkən onun istər təmsillərini, istərsə də satirik əsərlərini yüksək səviyyədə təhlil edir, fikrimi müasir dövrümüzə əlaqələndirirəm. Zakirin yaradıcılığında bəhs edərkən göstərirəm ki, Zakir çar hökumətinin əlindən olmazın əziyyətlərini çəkmişdir. Heç bir sənətkar qoca vaxtında hökumət əlindən Zakir qədər zülm görməmişdir. Q.B.Zakir bunu M.F.Axundov, İ.B.Qutqaşınliyə və başqa dostlarına yazdığı məktublarında dönə-dönə qeyd etmişdir:

Piranə sərlikdə çərxi-kəcəftar

Eylədi vətəndən dərbədər məni.

Neyləmişəm bilməm dövrü-zalimə,

İncidir düşəndə bu qədər məni.

Bütün bunlara baxmayaraq, qocaman şair “Fərzəndi-əziz” əsərində Vətəninə, xalqına hədsiz rəğbət bəsləyir. Ana yurdunun yadelli atların dırnağı altında tapdalanmasına razı olmayan Zakir rus qoşunlarını tər lana, onun qəsbkar düşmənlərini isə qarğaya və yapalağa bənzədir. Şair rus qoşunlarının döyüş rəşadətindən danışaraq göstərir ki, rus xalqı ilə müharibəyə girişənin dəmirdən başı, poladdan da canı olmalıdır.

Bu, Q..B.Zakirin ana Vətənin hər qarış torpağını ürəkdən sevməsini sübut edən ən yaxşı dəlildir.

Şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsini sərbəst mövzularda apardığım inşa yazılarda da aşılamağa çalışıram. “Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan!”,

“Vətəni sevməyən insan olmaz”, “Mən sovet vətəndaşıyam”, “Mən hansı bir insana bənzədim ki, Lenini”, “Bəli, bakılıyam, öz şöhrətim var” və sair mövzularda apardığım inşa yazılar müsbət nəticələr verir.

1974

QRAMMATİK TƏHLİL VƏ YEKUN TƏKRAR

Azərbaycan dili tədrisində istifadə edilən metodik yollardan biri də qrammatik təhlildir. Qrammatik təhlil orta məktəbdə Azərbaycan dili üzrə aparılan bütün təlim növləri ilə sıx əlaqədardır. Bu təhlildən yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsində deyil, orfoqrafiya, durğu işarələri, leksika, üslubiyyat üzrə aparılan məşğələlərdə də geniş istifadə edilməlidir.

Qrammatik təhlilin böyük təlim əhəmiyyətindən biri də Azərbaycan dilindən keçilmiş materialların təkrarı zamanı ondan istifadə etməkdir. Aydın məsələdir ki, orta məktəbdə təkrarın bir sıra növlərindən istifadə edilir. Dərs ilinin əvvəlində aparılan təkrar, cari təkrar, ümumiləşdirici və sistemləşdirici təkrar, dərs ilinin axırında aparılan təkrar V-VII siniflərdə imtahanların aparılması ilə əlaqədar hazırda dərs ilinin sonunda aparılan təkrardan məktəblərimizdə geniş istifadə olunur. Məlumdur ki, bu təkrar zamanı müəllim keçmişdə öyrədilmiş materialların şagirdlərin zəhnində yenidən bərpasına çalışır. Mən təkrar zamanı qrammatik təhlilin bütün növlərində istifadə edirəm. V sinifdə qrammatikanın morfolojiya hissəsinin əsasən keçilib qurtarmasını nəzərə alaraq fonetik, morfoloji təhlildən istifadə edirəm. Dilin öyrənilməsində fonetik təhlilin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Fonetik təhlil şagirdlərə orfoqrafiya və tələffüz qaydalarını, eləcə də morfolojiyanı yaxşı öyrənməkdə kömək edir. Təhlil iki

mərhələdə - şifahi və yazılı aparılır. Mən təhlil üçün, əsasən, yazılışı çətin olan sözləri seçirəm. Məsələn, tutaq ki, “aerodrom” sözünü fonetik təhlil etmək lazımdır. Bunun üçün birinci növbədə şagirdlərə şifahi olaraq aşağıdakıları çatdırıram: “Aerodrom” sözünü təhrif edərək “ayrıdırom” və yaxud təyyarə dayanan yer kimi deyirik. Beləliklə, sözün yazılı şəklindəki 8 hərfdən çox səs eşidirik və işlədirik. Sözdə dörd sait vardır, bunun üçün də söz dördhecalıdır. Vurğu əsasən axırıncı hecada eşidilir. Ahəng qanunu pozulur.

Sonra yazılı təhlil başlayır. Yazılı təhlildə sait, samit səslər araşdırılır. Göründüyü kimi, fonetik təhlil üsulu fonetika bəhsində keçilmişlərin bütünlükdə yenidən yada salınması və möhkəmləndirilməsində əsas vasitədir.

Yekun təkrarların aparılmasında morfoloji təhlildən istifadə etmək də böyük əhəmiyyətə malikdir. Morfoloji təhlil iki formada aparılır: sözün quruluşuna görə və nitq hissələrində görə. Bu təhlildən dərs ilinin sonunda aşağıdakı şəkildə istifadə edirəm: V sinifdə yuxarıda dediyimiz kimi, əsas nitq hissələri tədris olunub qurtarır. İsim bəhsinin təkrarı zamanı şagirdlərə ismin təhlil sxemini xatırladıram. Eləcə də sifətin, sayın, əvəzliyin, feil və zərfin təhlil sxemlərini həmin nitq hissələrinin təhlili və təkrarı zamanı əlaqəli şəkildə yada salıram. Sonra təhlil üçün cümlə seçirəm. Tutaq ki, “Köpüklü dalğalar qayalara çırpılırdı” cümləsini morfoloji təhlil etmək lazımdır. Bununla əlaqədar şagirdləri növbə ilə yazı taxtasında ayrı-ayrı nitq hissələrinin təhlili üzərində işlədirəm. Əvvəl yazı taxtasına çağırılmış şagird cümlənin intonasiya ilə oxuduqdan sonra ilk söz üzrə təhlilə başlayır. Şagirdlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid bütün xüsusiyyətləri təhlil zamanı bir daha yada salırlar. Sonra təhlilin ikinci vari-

antına müraciət edirəm. Sözün quruluşuna görə təhlili üçün fərz edək ki, aşağıdakı sözü təhlil etmək lazımdır. Bunun üçün şagirdlərə aşağıdakı kimi izahat verirəm:

Köpüklü – köp və yaxud köpük – sözün köküdür. “Lü” sözdüzəldici şəkilçidir. Sözün quruluşuna görə təhlili sxem üzrə də aparmaq olar.

Təkrar dərslərində aparılan əsas təhlillərdən biri sintaktik təhlildir. Təhlilin bu növündən əsasən VI-VIII siniflərdə istifadə olunur. Sintaktik təhlil zamanı da şagirdlər hər hansı bir cümləni yazıb həm şifahi, həm də yazılı izahat aparırlar. Mən cümlə üzvlərinə görə təhlilə başlamazdan əvvəl sadə cümlənin ümumi xarakteristikası haqqında şagirdlərə aşağıdakı cəhətləri bildirirəm: Seçilmiş cümlənin intonasiyaya görə növləri, müxtəsər və geniş, şəxslı və şəxssiz, bütöv və ya yarımçıq cümlələr.

Sintaktik təhlilin başqa növlərindən də (mürəkkəb cümlənin təhlili) yuxarıdakı formalara uyğun şəkildə istifadə edirəm. Ayrı-ayrı siniflərdə təhlilin bu yolları təkrar edilərsə, şagirdlər keçmiş bilikləri daha səmərəli şəkildə qavrayıb öz düşüncələrində möhkəmlətmiş olarlar.

1974

QRAMMATİK TƏRİF VƏ QAYDALARI ŞAGİRDlərƏ NECƏ MƏNİMSƏDİRƏM

Orta məktəbdə Azərbaycan dili təliminin müvəffəqiyyəti şagirdlərin öyrəndikləri qrammatik tərif və qaydaları şüurlu surətdə mənimsəmələrindən çox asılıdır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı çalışıram ki, şagirdlər öyrəndikləri tərifin məzmununu şüurlu surətdə mənimsəsinlər. Mənimsədikləri biliyi isə möhkəm yadda saxlasınlar. Onların tərif və qaydalardan düzgün istifadə etməyi bacarmaları isə əsas şərtlərdən biridir.

Bunun üçün keçdiyim dərstdə təlimin müxtəlif üsul və priyomlarından istifadə edirəm. Yeni dərse başlamazdan əvvəl keçmiş dərs barədə uşaqlarla müsahibə aparıram. Sonra yeni dərsin adını elan edirəm. Yeni dərse aid nümunələr yazılmış əyani vəsaiti lövhədən asıram. Fərz edək ki, yeni dərsimiz **üçüncü növ təyini söz birləşməsidir**. Mən şagirdlərdən birinə deyirəm ki, əyani vəsaitdə yazılmış III növ təyini söz birləşmələrini oxuyub tərəflərini müəyyənləşdirsin. Müsahibəni aşağıdakı şəkildə davam etdirirəm:

Müəllim: Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfindəki şəkilçi ismin hansı halının şəkilçisidir?

Şagird: Birləşmənin birinci tərəfindəki şəkilçi ismin yiyəlik halının şəkilçisidir.

Müəllim: Bəs birləşmənin ikinci tərəfi hansı şəkilçi ilə düzəlib?

Şagird: Birləşmənin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə düzəlib.

Müəllim: İndi kim üçüncü növ təyini söz birləşməsinin necə düzəldiyini söyləyər?

Şagirdlərdən bir neçəsi tərif başa düşdükleri kimi söylədikdən sonra özüm tərif olduğu kimi deyir və bunu uşaqların bir-ikisindən də soruşuram. Sonra yenə də sinfə müraciət edərək üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəflərinin hansı nitq hissələrindən düzəldiyini soruşuram. Beləliklə, şagirdlər yeni dərslərin tərifini və xüsusiyyətlərini özləri deyirlər.

Qrammatik tərifin öyrənilməsində müqayisədən də istifadə edirəm. Tutaq ki, **isim** və **sifət**in fərqlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün hər iki nitq hissəsinin tərif və xüsusiyyətlərini şagirdlərdən soruşuram. Sonra uşaqlar həmin nitq hissələrini müqayisə edirlər. Aydın olur ki, isim əşyanın adını, sifət isə əşyanın əlamətini bildirir. İsim kim?, nə?, hara?, sifət isə necə?, nə cür?, hansı? suallarından birinə cavab verir. İsimlər mübtədə, sifətlər təyin vəzifəsində işlənir və s.

Bu müqayisənin köməyi ilə şagirdlər həm isim və sifətin təriflərini şüurlu surətdə mənimsəyir, həm də həmin nitq hissələrini bir-birindən asanlıqla ayırırlar. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bəzi şagirdlər tərif və qaydaları dərk etmək əvəzinə şüursuz olaraq əzbərləyir, tərifdə söylənilən xüsusiyyətləri işdə tətbiq etməyi bacarmırlar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, qrammatik tərif və qaydanı şüurlu surətdə mənimsəməyin əhəmiyyəti bundadır ki, şagird bir dil hadisəsini digərindən ayırmaqla

onu başqalarından fərqləndirir, qrammatik məfhumların, qarışıq mühakimələrin dolaşığı salınmasının qarşısını alır, təfəkkürün aydınlığını təmin edir.

1974

TƏBLİĞATÇININ NİTQİ

Xalqımızın mədəni səviyyəsi durmadan yüksəlir, təfəkkürü getdikcə genişlənir. Bununla həmahəng dil və sürətlə inkişaf edir. Böyük siyasi kampaniyalar, tarixi nailiyyətlər dövründə xalq arasında canlı sözə tələbat xüsusilə artır. Hər bir ideoloji cəbhə döyüşçüsü “inandırıcı təbliğat işi” (L.İ.Brejnev) aparmaq üçün başqa amillərlə yanaşı, şifahi nitqini də düzgün qurmalı, dil materialından yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdır. Hər bir təbliğatçı məşğələyə hazırlaşarkən özünə tələbkarlıqla yanaşmalı, böyük rus yazıçısı A.P.Çexovun dediyi kimi, bilməlidir ki, “ziyalı adam üçün yaxşı oxuyub yazmağı bacarmamaq nə dərəcədə layiqsiz, yaramaz bir işdirsə, səliqəsiz və pis danışmaq da bir o qədər nöqsandır”.

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir təbliğatçıya nüfuz qazandıran amillərdən biri, bəlkə də, birincisi onun dil materialından necə istifadə etməsidir. Təbliğatçı qüdrətli söz silahına nə qədər yaxşı yiyələnsə, dinləyicilərlə daha tez ünsiyyətə qoşular və partiyanın ona etibar etdiyi ictimai vəzifəni bir o qədər müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmiş olar. Bütün bunları nəzərə alaraq partiya fəallarına kömək məqsədilə şifahi nitq mədəniyyətinə, xüsusilə təbliğatçının dilinə aid tələbləri, qısaca da olsa, aydınlaşdırmağı lazım bilirik.

Respublikamızda marksizm-leninizm təhsili sisteminə minlərlə təbliğatçı çalışır. Onlar dinləyicilərə partiya və

hökumətimizin siyasətini izah edir, öyrədir, müdavimləri daha yaxşı, daha məhsuldar işləməyə ruhlandırırlar. Bu, sevindirici haldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbliğatçıların hamısı məşğələləri yüksək səviyyədə təşkil edə bilmir, çətinlik çəkir. Ona görə passiv keçən məşğələlərdə müdavimlər tez-tez saata baxır, əsnəyir, təbliğatçını dinləmək əvəzinə yoldaşları ilə söhbət edirlər. Məşğələ zamanı yaranan bu vəziyyət nə ilə əlaqədardır? Niyə qabaqcıl təbliğatçıların nitqinə maraqla qulaq asır, vaxtın belə necə keçdiyini bilmirik, bəzilərinin çıxışlarına isə candərdi, necə deyərlər, nəzakət xatirinə qulaq asır, çox vaxt təbliğatçının nə haqda danışdığını belə unuduruq?

Bütün bunlar, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, təbliğatçıların hamısı auditoriya qarşısında çıxış etmək bacarığına eyni dərəcədə malik deyil. Dinləyiciləri maraqlandırmaq, onların diqqətini cəlb etmək və lazımi istiqamətə yönəltmək üçün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək, natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək tələb olunur.

Məlumdur ki, siyasi və iqtisadi təhsil sistemlərində çalışan təbliğatçılar üç mərhələdə - ibtidai, orta və ali mərhələdə məşğələ aparırlar. Ona görə də təbliğatçı auditoriya da bu mərhələlərin hər birinin xarakterinə uyğun danışmalı, dinləyicilərin həm bilik dairəsini, həm də dünyagörüşünü mütləq nəzərə almalıdır. Elə danışmaq lazımdır ki, fikir dinləyicilərə tamamilə aydın olsun. Tutaq ki, təbliğatçı ibtidai və ya orta mərhələdə dinləyicilərlə məşğələ keçir. Əgər o, öz nitqində məsələn, “ danışıq” (ümumi cəbhədən ayrılaraq danışıq aparmaq), “eqoist” (xudbin, özünü sevən), “maoizm” (antikommünizmin ən mürtəcə cərəyanı), “şovinizm” (hakim millətin millətçilik siyasəti) kimi sözlər işlədirsə, bu ifadələrin mənasını

mütləq dinləyicilərə aydınlaşdırmalıdır. Lakin bu və buna oxşar sözlərin mənalərini ali mərhələ dinləyiciləri üçün aydınlaşdırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar bu sözlərin mənasını bilirlər.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, təbliğətçi olmaq, bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək, sovet adamlarını siyasi cəhətdən maarifləndirmək olduqca çətin, lakin şərəfli ictimai vəzifədir.

İdeoloji iş fəalının dilini səlis, ifadəli, fikrini başadüşülən edən amillərdən biri də danışılan məsələnin mahiyyətinin ona aydın olmasıdır. Belə ki, əgər təbliğətçi şərh etdiyi məsələnin mahiyyətini dəqiqliklə öyrənməyibsə, o, fikrini izah etməkdə çətinlik çəkəcək, dinləyicilərin diqqətini cəlb edə bilməyəcəkdir. Təbliğətçi haqqında danışdığı məsələni nə qədər dərinləndirib öyrənsə, onun nitqi bir o qədər düzgün və sərrast olacaqdır.

Təbliğətçinin nitqində konkret məqsəd olmalı və mövzular plan əsasında aydınlaşdırılmalı, əsas məsələyə daha çox diqqət yetirilməlidir. Məsələn, təbliğətçi iqtisadi təhsil sisteminə “Kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyini və işin keyfiyyətini yüksəltməyin qabaqcıl təcrübəsi” kursunda “Qabaqcıl təcrübə və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi” mövzusunda məşğələ keçir. O, bu sahədə qazanılmış nailiyyətlərdən həvəslə danışır, “ağ qızıl” ustalarının əməyini əyani təşviqat vasitələri ilə nümayiş etdirir. Məlumdur ki, bu zaman nitqin əsasını kolxozçuların pambıq toplanışında əldə etdikləri qələbənin mahiyyəti təşkil edir. Təbliğətçi kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında qabaqcıl təcrübənin öyrənilib həyata keçirilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini respublikanın, rayonun, kolxozun, briqadanın,

manqanın timsalında aydınlaşdırır. Bu mühüm məsələni dinləyicilər tam qavradıqdan sonra, o, dövlətə barama satışında, heyvandarlıq məhsullarının təhvilində və s. qazanılmış nailiyyətləri pambıq yığımındaki qələbə ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Aydın ki, məşğələdə nitqin əsas müddəası mütləq ön planda durmalıdır. Əks təqdirdə konkretlik pozular, dinləyicilər mövzunu dərinləndirən dərk etməz, məsələnin mahiyyətini düzgün başa düşə bilməzlər.

Təbliğatçının nitqinin planlı olması mövzunun ardıcıl və düzgün izah edilməsini şərtləndirir. Plan təbliğatçıda öz fikrini məntiqli bir ardıcılıqla ifadə etmək vərdişi yaradır. Onu da qeyd edək ki, plan konspekt xarakteri daşmamalı, qısa, aydın və konkret olmalıdır. Burada ayrı-ayrı maddələr, faktlar, misallar, tarixlər, sitatlar və sair qeyd olunur. Bu, bir həqiqətdir ki, hətta bəzi təcrübəli təbliğatçılar da məşğələlərə necə başlayıb necə qurtaracaqlarını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Nitqin planlı olması isə bu çətinliyin aradan qaldırılmasına yaxından kömək edir.

Təbliğatçının nitqi sadə, aydın, dəqiq və yığcam olmalıdır. Nitqin sadəliyi, hər şeydən əvvəl, onda istifadə edilən dil materialını dinləyicilərin başa düşməsi ilə əlaqədardır. “Yaxşı nitq aydın və dəqiq olmalıdır. Nitqin aydınlığı həmişə nitqin sadəliyini, onda istifadə olunan sözlərin hamı üçün anlaşılın və aydın olmasını tələb edir. Buna görə də nitqdə aydınlığı gözləmək üçün: dekada əvəzinə on günlük, doktor əvəzinə həkim, əksəriyyət əvəzinə çoxluq, məxfi əvəzinə gizli və s. kimi sözləri işlətmək məsləhətdir. Nitq o zaman sadə və təmiz hesab edilə bilər ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyənlərin (yəni auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiy-

yətlərinə uyğun gəlsin və hamı üçün aydın və anlaşılıq olsun” (A.Abdullayev. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Azərnəşr, 1968, səh.144-145).

Təbliğatçının nitqi təmiz və təsirli olmalıdır. Nitqin təmizliyi dedikdə, hər şeydən əvvəl, onun ədəbi dil normalarına düzgün əməl edilərək qurulmasını nəzərdə tuturuq. Nitqdə ədəbi dil normalarının pozulması əsasən iki yolla baş verir. Birincisi, uşaqlıqda mənimsənilib dildə kök salmış və bir növ, adət şəklinə düşmüş sözlərin nitqdə işlədilməsidir. Buna şikil, məsəlçün, miyəllim, labaratoriya və s. kimi sözlər daxildir. İkincisi, xarici mənşəli sözlərin düzgün tələffüz edilməməsi. Məsələn, kafedra əvəzinə kafe`dra, akademik əvəzinə akade`mik və s. deyilir ki, bu da səhvdir. Ona görə də təbliğatçı məşğələ zamanı nitqində işlətdiyi sözləri elə seçməlidir ki, dinləyiciləri ələ ala bilsin, onların qəlbinə yol tapsın. Belə olsa, hər bir məşğələ məzmunlu, təsirli keçər.

Nitqin təsirli olması üçün təbliğatçı intonasiyadan, məntiqi vurğudan, jestlərdən (əl və qol hərəkətlərindən), mimikadan da (üz hərəkətlərindən) yeri gəldikcə istifadə etməlidir.

Auditoriyanın tərkibini, bilik səviyyəsini nəzərə almağı yüksək nitq mədəniyyəti hesab edən V.İ.Lenin yazırdı: “Hər bir təbliğatçının... məharəti məhz ondan ibarətdir ki, mövcud dinləyicilərə ən yaxşı təsir göstərə bilsin, məlum bir həqiqəti bu dinləyicilərə mümkün qədər daha inandırıcı bir cürətdə, mümkün qədər daha aydın və möhkəm qavranılan bir şəkildə çatdırsın” (V.İ.Lenin. Əsərləri, 17-ci cild, səh.339).

Təbliğatçının dilindən danışarkən düzgün ədəbi tələffüz məsələsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Çünki ideoloji iş fəalı ədəbi tələffüzə - orfoepik qaydalara düzgün əməl etmədikdə onun nitqi zəif olur və təsir gücü azalır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, bəzi təbliğatçılar orfoqrafik qayda ilə orfoepik qaydanı bir-biri ilə qarışdırırlar. Onlar səhv olaraq belə hesab edirlər ki, söz necə yazılıbsa, elə də tələffüz edilməlidir. Bu səhvi aradan qaldırmaq üçün təbliğatçı yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözləri (belə sözlər dilimizdə həddindən artıq çoxdur) orfoepik qaydalara uyğun şəkildə - məsələn, sovxoz əvəzinə safxoz, plandan əvəzinə plannan, başlayır əvəzinə başlayır və s. tələffüz etməlidir. Bu keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün təbliğatçı tam orfoepik biliyə malik olmalı, dilçilik ədəbiyyatında ədəbi tələffüz haqqında olan məlumatı müntəzəm oxumalı, məharətli natiqləri, aktyor və diktorların çıxışlarını dinləməli və onlardan öyrənməlidir.

Təbliğatçının nitqinə yuxarıda göstərilənlərdən başqa, müvəffəqiyyət qazandıran bir sıra amillər də vardır. Bura təbliğatçının dili mükəmməl bilməsi, sözləri müvəffəqiyyətlə, yerli-yerində seçib işlətməyi bacarması, fikri məntiqi, aydın və parlaq surətdə izah etməsi, zəngin lüğət ehtiyatına malik olması, nitqin ideyalılığı, partiyalılığı, həyatla sıx əlaqəsi, günün tələblərinə cavab verməsi və s. daxildir.

Təbliğatçı əməli fəaliyyətində bütün bu göstərenlərə əməl etsə, dinləyicilərin şüuruna və qəlbinə daha geniş yol tapmış olar, onların qurub yaratmaq əzmini qüvvətləndirər.

1978

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN LEKSİK TƏHLİLİ HAQQINDA

Son dövrlərdə orta məktəbin Azərbaycan dili proqramına çox düzgün olaraq “Leksika” bəhsi də daxil edilmişdir. Buna görə də orta məktəblərdə fonetik, qrammatik təhlil aparıldığı kimi, leksik təhlil də aparılır. Leksik təhlil prosesində şagirdlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, onu zənginləşdirən mənbə və yollar, sözün həqiqi və məcazi mənası, çoxmənalılığı, mənşəyi, işlənmə dairəsi, sinonimliyi, omonimliyi və s. haqqında daha ətraflı məlumat alırlar.

Linqvistik təhlilin bu növündən təkcə Azərbaycan dili dərslərində ədəbi əsərlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu çox geniş mövzu olduğundan biz burada yalnız VII sinifdə tədris olunan Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestinin lüğət tərkibinin leksik təhlilindən, özü də həmin əsərin bütün leksik xüsusiyyətləri haqqında deyil, şagirdlər tərəfindən çətin anlaşılan yalnız bəzi dialekt sözlərdən bəhs etməklə məhdudlaşacağıq.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ə.Əbülhəsən öz müasirləri S.Rəhimov, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev və b. kimi, ədəbi dili canlı xalq dili hesabına zənginləşdirmək məqsədi ilə öz bədii yaradıcılığında dialekt sözlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, yazıçının üslubi məqsədi ilə əlaqədardır. Belə ki, yazıçı müəyyən bir ərazidə yaşayan şəxsi, əsəri üçün surət seçmişsə, deməli, onun

nitqində həmin mühitə, şəraitə və əraziyə aid dialekt sözlərindən, ləhcə, şivə xüsusiyyətlərindən istifadə etməlidir. Bu isə surətlərin daxili aləminin açılmasına, onun dünyagörüşünü, psixologiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Yazıçı dialekt sözlərindən həm öz dilində, həm də surətlərin danışığında istifadə etmişdir. “Dialekt sözlərindən ədəbi-bədii əsərlərin dilində müəyyən məqsədlə istifadə olunur. Yazıçı və şair kənd həyatı haqqında danışarsa, gerçəkliyi daha real göstərmək, əsərin dilini zənginləşdirmək məqsədilə surətin nitqindəki kimi, müəllif nitqinə də dialektizmləri tez-tez daxil edirlər”¹. Bununla yanaşı, sənətkar əsərin dilinə ehtiyatla yanaşmalı və hər cür dialektizmin əsərə yol tapmasına imkan verməməlidir. Çünki bu, “əsərin dilində məzəli duzluluq yox, artıq duzluluq – şorluq əmələ gətirir”². Yazıçı dialekt sözlərindən “yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək”³ üçün istifadə edə bilər.

Müəllim izah etməlidir ki, povestin dilindəki dialektizmlərin çoxu canlı xalq danışığı dilinə aiddir. Ədib dialekt sözləri vasitəsi ilə əsərdəki surətlərin dünyagörüşünü, peşəsini, həyat tərzini və başqa xüsusiyyətlərini daha real şəkildə verə bilmişdir. Digər tərəfdən, bu sözlər vasitəsilə sənətkar qəhrəmanın daxili aləmini, onun psixologiyasını da düzgün əks etdirmişdir.

Düzdür, “dialekt sözləri ədəbi dildə işlənmir, çünki bunlar, fikrin çətin başa düşülməsinə səbəb olur. Lakin

¹ В.Н.Прохорова. Диалектизмы в языке художественной литературы. Учпедгиз, 1957, стр.4.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1972, səh.89.

³ A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.218.

obrazın danışıqında yerli xüsusiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün bədii ədəbiyyatda dialekt sözlərindən istifadə edilə bilər”¹.

Müəllim dərslərdə dialekt sözlərinə aid verilmiş nəzəri məlumata əsaslanaraq əsərin dilində işlənmiş həmin sözləri şagirdlərin özlərinə tapdıraraq üzərində müəyyən təhlil işi apara bilər.

“Tamaşa qarının nəvələri” povestinin lüğət tərkibində dialekt sözləri aşağıdakılardan ibarətdir.

Zəvzək – həddindən artıq çox danışmaq mənasında: “Evdə yatsa, zəvzək gədə ona dinclik verməyəcək, milçək dızılıtsından daha zəhlətökən bir inadla onun baş-beyini aparacaqdı ki, gecə ikən dur bir çarə elə, bəlkə, rus müəllimini gördüm, bəlkə, komisiyonun sədri tanışdır, gör hara düşüblər. Elmana denən görsün haralıdırlar” və i.a.

Bu söz həmin mənada Cəbrayıl, Kəlbəcər şivələrində də işlənir. Məsələn, “**Zəvzək** gəldi ha, gənə baş-beynimizi aparacaq”.

Qaramat – dərddli, daim fikirli, pis niyyətli və s. mənələrdə işlənir. “Lakin bir Ağazala görə bu biri cavanlar niyə qaramata batıb qalmalı idilər?...”

Bu söz eyni mənələrdə Qazax, Salyan, Sabirabad, İsmayilli rayon şivələrində də işlənir. Məsələn, “Əli lap qaramat adammış” (Qazax).

“Qaramat adam həmişə fikirri olar” (Salyan).

Dam – tavan mənasında: “Verməsən, məslək haqı, o traktora ki, məni zornan təzədən oturtmusan, onnan damuvuzu başuvuza uçurdacağam!”. Bu söz eyni mənə-

¹ S.Cəfərov, Ə.Fərəcov. Azərbaycan dili (5-6-cı siniflər üçün), Bakı, 1972, səh.22.

da Ordubad dialektində də işlənir. Məsələn: “Əvin damı qurtarmayıb”.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz müxtəlif mənalarda işlənir: Şuşa, Puşkin, Şəki dialektlərində *tövlə*, *oxur* mənalarında; Bakı dialektində *anbar* (saray) mənasında, Marneuli dialektində *yerdə qazma şəklində düzəldilmiş yaşayış yeri, qazma*; Cəbrayıl rayon şivələrində isə *toyxana* (“Toy damı tixməx çox çətindi”) mənasında işlənir.

Tavana – kömək, yardım: - “Ya da bir-iki tavanasız student oxut”... Bu söz *yaxın adam* mənasında Şamaxı dialektində də işlənir.

Yanşamaq – çox danışmaq, uzunçuluq etmək: “Yanşadın bəsdir, qız...” Bu söz həmin mənada Quba dialektində də işlənir.

Sitizə - həyasız: “Ancaq bu sitizə gədəni kəndə nahaq qoyursan”. Bu söz həmin mənada Şamaxı dialektində işlənir.

Əsərin dilində *döyül* (deyil), *öy* (ev), *genə* (yenə) və s. kimi fonetik dəyişmələrə uğramış leksik vahidlərə də təsadüf edilir.

Nəticədə müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, əsərin dilindəki dialekt sözlərdən yerli-yerində işlədildiyi üçün həyat hadisələri daha düzgün əks etdirilmiş və heç bir süniliyə yol verilməmişdir. Müəllim əsərdən gətirdiyi nümunələri təhlil etməklə həm yazıçının dilin incəliklərini gözəl bilməsini, həm də əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmalıdır. Bu, bir də ona görə lazımdır ki, təhlil zamanı şagirdlər ədəbi dillə bədii dil arasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri daha şüurlu surətdə mənimsəyirlər.

1979

ŞAĞIRDLƏRİN YAZILI NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ROLU

Orta məktəblərdə şagirdlərin yazılı və şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur. Bu vəzifə marksist-leninçi təlimə əsaslanaraq, dil və təfəkkürün vəhdətindən irəli gəlir. Nitq və dialektik vəhdətdədir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi həmçinin nitqin inkişaf etdirilməsidir. Nitqin inkişaf etdirilməsi isə təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bu dialektik vəhdət müəllimin həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər qrammatik qayda və qanunları, orfoqrafik və orfoepik prinsipləri düzgün mənimsəsin, sözləri düzgün tələffüz etsin, cümlə qurmaq, sözlərdən yerli-yerində istifadə etməyi də bacarsınlar. Bütün bunlara nail olmaq isə müəllimdən yüksək bilik, pedaqoji məharət tələb edir.

Bu məqalədə biz şagirdlərin yazılı nitqlərinin inkişaf etdirilməsində ədəbi əsərlərin bədii dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsinin rolundan danışacağıq. Bu iş üsulu şagirdlərin yazılı nitqlərinin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir edir.

Ədəbi əsərlərdə bədii dil materiallarının (dil və üslubun) öyrədilməsi təlim prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Dil və üslub bədii əsərlərin formasını təşkil edir. Bədii əsərdə məzmun və forma ayrı-ayrı məfhum olsa da, daim qarşılıqlı dialektik vəhdət halındadır. Təlim prose-

sində məzmun və formanın dialektik vəhdəti müəllim tərəfindən həmişə diqqət mərkəzində olmalı, bir-birini tamamlamalıdır. Bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsində aşağıdakı məsələlərə diqqətlə yanaşmaq məsləhət görülür.

Tədris olunan sənətkarın bədii dil haqqındakı fikirlərinin öyrədilməsi, yazıçının öz əsərlərinin dili üzərində necə işləməsi haqqında məlumatın verilməsi, sənətkarın proqram və dərslikdə olan konkret bir əsərinin dil və üslubunun öyrədilməsi, bədii dil haqqında şagirdlərdə düzgün anlayışın yaradılması, rəbitəli nitqin inkişafı və s.¹

Bədii əsərlərin dili üzərində ciddi işləmək sənətkarları düşündürən məsələlərdəndir. Bu, müəllifin öz işinə məsuliyyətlə, tələbkarlıqla yanaşdığını sübut edən bir faktdır. Təsadüfi deyil ki, M.Qorki yaradıcılıq prosesini “söz əzabı”, S.Yesenin bunu “fikirlərin və hissələrin zülmü”, A.Blok əsər üzərində işləməyi “cəhənnəm əzabı” hesab etmişdir².

“Əsərin mövzusu haqqında məlumat verərkən, yazıldığı tarixi şəraiti izah edərkən əsərin dili üzərində sənətkarın necə işlənməsindən danışmaq lazımdır³.”

Əsərin dili üzərində sənətkarın necə işləməsi haqqında məlumatın verilməsi şagirdlərdə yazıçının yaradıcılıq çətinliklərini dərk etmələri ilə yanaşı, onlarda ədəbi əsərə marağı, diqqəti də artırır. Bu həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir:

¹ Bax: a) D.Məmmədov. Ədəbi əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi metodikası. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1977, səh.51; b) Ədəbiyyat tədrisi üzrə metodik göstərişlər. Bakı, 1977, səh.10.

² Bax: Ədəbiyyat tədrisi üzrə metodik göstərişlər. Bakı, 1977, səh.13.

³ Yenə orada.

a) şagirdlər hər bir əsərin böyük zəhmətin nəticəsində yarandığını dərk edirlər;

b) sənətkarın öz fikrini yüksək bədii dildə necə ifadə etdiyini müşahidə edirlər;

c) şagirdlər inşa yazarkən sözlərə məsuliyyətlə yanaşmağı sənətkarlardan öyrənməyə çalışırlar. Bu da onların yazılı nitqini inkişaf etdirir və səlisləşdirir və s.

Bu metodik fikir və mülahizələrimizi S.Vurğunun “Vaqif” və Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” əsərlərinin timsalında ümumiləşdirmək istərdik¹.

Təcrübə göstərir ki, bədii əsərlərin tədrisi zamanı müəllifin sənətkarlıq xüsusiyyəti, üslubu və bədii dili üzərində zəif iş aparanda şagirdlər əsərin ideyasını yaxşı mənimsəyə bilmirlər.

Müəllim əsərin dili haqqında danışarkən izah etməlidir ki, bədii əsərlərin dili üzərində işləmək sənətkarın qarşısında duran ən mühüm və çətin vəzifələrdən biridir. Bu, sənətkardan böyük istedad, canlı xalq danışığı və ədəbi dilin bütün spesifik xüsusiyyətlərindən ustalıqla istifadə etməyi tələb edir. Bədii əsərdəki surətlərin xarakterini, savad dərəcəsini, ictimai mənşəyini öyrənmək və obrazların psixologiyasına uyğun söz seçib işlətmək sənətkar üçün vacib məsələlərdən biridir. Bədii əsərdə öz yerində işlənməyən söz və ifadə fikrin oxucuya dəqiq çatmasına mane olur, əsərin bədii qiymətini azaldır. Buna görə də “ədəbi yaradıcılıq işi üçün dilin əvəzedilməz bir vasitə olduğunu dərinləndirən dərk edən böyük sənətkarlar – şair, ədib və dramaturqlar yaradıcılıqlarında bədii dilə xüsusi

¹ S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili üzərində necə işləməsi haqqında əlavə məlumatı almaq üçün bax: A.M.Qurbanov. S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu. Nam.diss., Bakı, 1961, səh.220-256.

fikir vermiş və əsərlərinin dili üzərində çox düşünmüş və çox işləmişlər; dilin bütün zənginliklərini dərinləndirən öyrənmişlər¹.

“Yazıcının öz əsərlərinin dili üzərində çalışması onun şəxsi işi olmayıb ümumxalq işidir”².

“Vaqif” və “Dostluq qalası” əsərlərinin dili üzərində müəlliflərin necə işlədiklərinə diqqət edək. Burada:

1. Ayrı-ayrı söz, ifadə və cümlələr daha münasib qarşılığı ilə əvəz edilmişdir.

2. Əsərin mətninə yeni söz, ifadə və cümlələr əlavə olunmuşdur.

3. Əsərin mətnindən söz, ifadə və cümlələr çıxarılmışdır.

Sənətkarlar bu əsərlərin dili üzərində işləyərkən fikri dəqiq ifadə etməyən sözləri atıb, daha münasib sözlər seçmişdir. Əsərlərin əlyazması ilə sonrakı variantları tutuşdurduqda külli miqdarda sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və hətta şəkilçilərin daha müvafiq sinonimləri ilə əvəz olduğunu görürük. Bu da sənətkarların ədəbi-bədii dilə nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığını göstərir.

Əsərin mətnində aparılan düzəlişlərin bir qismi fikrin istiqamətini dəyişir, ona yeni məna verir, fikrin dəqiq ifadə olunmasına imkan yaradır, təkrara yol vermir, yəni üslubi ağırlıq yaranmır və s.

Məsələn: “Dostluq qalası”nda.

1. Maral gülümsəyib dedi: - Babası, hələ ona **orani** göstərməmişəm (1-ci kitab, I nəşri, səh.192).

¹ Prof. Ə.Dəmirçizadə. C.Cabbarlının dilə aid fikirləri, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1952, N 8, səh.136.

² В.Виноградов. «Вопросы культура речи», М., 1955, səh. 53.

1. Maral gülümsəyib dedi: - Babası, hələ ona **Sevas-topolun yerini** göstərməmişəm (1-ci kitab III nəşr, səh.168).

2. Ailədə **dərin** məhəbbət, bir-birini yaxşı başa düşmək və təqdir etməklə yaranan dərin hörmət olmasa, xoşbəxtlik mümkün deyil (“Azərbaycan” jur., 1967, N 8, s.18).

2. Ailədə **təmiz** məhəbbət, bir-birin yaxşı başa düşmək və təqdir etməklə yaranan dərin hörmət olmasa xoşbəxtlik mümkün deyil (4-cü kitab, səh.331) “Vaqif” pyesində

3. “Vaqif” pyesinin əlyazmasında, 1938.

Eldar

Çox keçmişəm hər gölündən
Gürcüstanın **öz** elindən .

(s.43)

3. “Dram əsərləri”ndə, 1955.

Eldar

Çox keçmişəm hər gölündən
Gürcüstanın dost elindən .

(s.78)

4. Gülnar

Ay ləçər,

Bu iş yaraşarmı heç **evimizə?**

İndi nə deytəcək **qonşular** bizə?

(s.32)

4. Gülnar

Ay ləçər,

Bu iş yaraşarmı heç **nəslimizə?**

İndi nə deytəcək **el-oba** bizə?

(s.57)

Birinci nümunənin birinci variantında fikir oxucuya tam aydın olmur. Belə ki, Maralın “oranı göstərməmişəm” deməsi ilə haranı nəzərdə tutduğu məlum deyil. Təshihdən sonra bu natamamlıq aradan götürülmüş və fikir konkret ifadə edilmişdir. İkinci nümunədən görüldüyü kimi, “dərin” sözünün “təmiz” sözü ilə əvəz olunması üslubi ağır-lığı aradan götürmüş və nəticədə fikir daha da aydınlaşmışdır.

Üçüncü misalda “öz” sözünün “dost” sözü ilə əvəz edilməsi Eldarın fikrinə yeni məna, yeni çalar verir. “Dost” sözü qardaş gürcü və Azərbaycan xalqı arasındakı qırılmaz tellərin qədim tarixini sübut edir.

Dördüncü misaldakı dəyişikliyin əsas səbəbi fikri daha da genişləndirməkdən ibarət olmuşdur. Belə ki, “evimizə” sözünün əvəzinə “nəslimizə”, “qonşular” sözünün yerinə “el-oba” ifadəsinin miqyas etibarilə geniş olduğunu göstərir.

Belə misalların sayını artırmaq da olar.

Müəllim izah etməlidir ki, sənətkarlar əsərin əlyazması və ayrı-ayrı nəşrləri üzərində işləyərkən müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq mətnə yeni söz, ifadə və cümlələr əlavə etmişlər. Əsərin mətninə sonradan daxil edilən bu əlavələr fikri tamamlamağa, məzmunu oxucuya düzgün çatdırmağa, onu aydınlaşdırmağa kömək edir.

Məs.: “Dostluq qalası”nda.

1. O, indi də bu təbəssümü sezincə birdən bəxtəbəxt ortalığa belə bir söz atdı:

- Cuma, sizinkilər gəlir ha...

- Hə, gəlirlər (“Azərb”. jurnalı, 1967, N 8, səh.70-71).

1. O, indi də bu təbəssümü sezincə birdən bəxtəbəxt ortalığa belə bir söz atdı:

- Cuma, sizinkilər gəlir ha...

- Hə, yaman gəlirlər (4-cü kitab, səh.416)

2. Partizanlar orda-burda buzu üçbucaq şəklində kəsir-dilər, nemeslərin saldatla, komandirlə dolu maşınları, arabaları düz Azovun dibinə gedirdi (“Azərb.” jurn., 1964, N 6, səh.62).

2. **Elə kəsirdilər ki, bilinməsin, görünməsin** nemeslərin soldatla, komandirlə dolu maşınları, arabaları **bu kəsiklərdə batıb** düz Azovun dibinə gedirdi (4-cü kitab, səh.96).

3. Sevastopolu Kəyan Hacıyev 39-cu ilin yayında görmüşdü (1-ci kitab, 1-ci nəşri, səh.7).

3. Kəyan Hacıyev Sevastopoli 1939-cu ilin yayında, Moskvadan kənd Təsərrüfatı Sərgisindən qayıdan baş görmüşdü (1-ci kitab, 3-cü nəşr, s.7).

4. “Vaqif” pyesinin əlyazmasında, 1938.

Eldar

...Taladı qurd kimi eli darğalar

Nə bəyde insaf var,

Nə xanda qan var.

(səh.42).

4. “Dram əsərlərində” 1955.

Eldar

Taladı qurd kimi eli darğalar

Nə bəyde insaf var,

Nə xanda qan var.

Nə vaxt qurtaracaq pis gündən insan.

(səh.76).

5. Xuraman

Bu... yaxşı, nə deyim mən bəxti qara?

Vaqif

Aha... bundan danış...

Görüm sən (səh.16-17).

5. Xuraman

Bıy... yaxşı, nə deyim, mən bəxti qara?

Vaqif

Aha bundan danış...

Görüm sən

Niyə öz bəxtinə qara deyirsən.

(səh.31).

6. Şişə qalası. Qacarin keyf məclisi, əyanlar (səh.42)

6. **Qarabağ**. Şuşa qalası. **Xan sarayı**. Qacarin kef məclisi... (səh.89).

Birinci misalda əsərin mətninə artırılan “yaman” sözü sovet döyüşçülərinin qələbə əzmi ilə vuruşduqlarını, onların sürətlə hücumu keçdiklərini, düşmənlərin qorxaqlığını tam aydınlığı ilə oxucuya çatdırır.

İkinci və üçüncü nümunələrdə də mətnə sonradan əlavə edilən sözlər mənanın dəqiqliyinə, fikrin aydınlığına xidmət edir.

Dördüncü misalda Eldarın nitqinə sonradan artırılmış “nə vaxt qurtaracaq pis gündən insan?” ifadəsi də fikri konkretləşdirir, əsərin məzmununu dərinləşdirir və tamamlayır. Başqa nümunələr haqqında da eyni sözləri demək olar.

Tədqiqat göstərir ki, müəlliflər əsərin dili üzərində işləyərkən bir sıra söz və ifadələri mətndən çıxarıb atmışlar. Bu ixtisarlar, hər şeydən əvvəl, əsərin dilini yığcam, təsvir edilən hadisəni konkret şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün sənətkarların göstərdiyi ciddi səylə izah edilə bilər. Bununla yanaşı, üslub nöqsanlarını islah etmək, surətin xarakterinə uyğun gəlməyən sözləri əsərin

mətnindən çıxarmaq, köhnəlmiş sözləri atmaq məqsədilə də ixtisarlar edilmişdir. Əsərin oxunaqlı olmasına, fikrin oxucuya tez və aydın çatmasına kömək edən amillərdən də təkrardan qaçmaqdır. Haqqında danışdığımız əsərlərdə edilən ixtisarlar məhz bu məqsədlə əlaqədardır. Bu növ ixtisarlar heç də əsərin ümumi qiymətini aşağı salmır, əksinə, onun dilini səlisləşdirir, fikrin mənasını dolğunlaşdırır.

Məsələn: “Dostluq qalası”nda.

1. Maral gülümsəyib ərini arxayın etdi ki, o gedəndən bu gün sonra **məsələn**i komissara deyib şəxsən özü bu məsələnə həll edəcək (“Azərb.” jurn., 1967, N 8, səh.38).

1. Maral gülümsəyib ərini arxayın etdi ki, o gedəndən bu gün sonra komissara deyib şəxsən özü bu məsələnə həll edəcək (4-cü kitab, səh.362).

2. “Vaqif” pyesinin əlyazmasında, 1938.

Eldar

...Aya ay uşaqlar, onu düşürün. Tez olun, **tez olun kabab bişirin, kabab bişirin!** (səh.43).

2. “Dram əsərləri”ndə, 1955.

Eldar

Ayə, ay uşaqlar! Onu düşürün. Tez olun, **yaxşı bir kabab bişirin!** (səh.78).

Birinci nümunənin ilk variantında “məsələn” sözü iki dəfə təkrar olunduğundan əsərin dilində ağırlıq yaranır. Məhz buna görə də müəllif üslubi ağırlığı aradan götürmək, əsərin dilini yığcamlaşdırıb, səlisləşdirmək məqsədilə “məsələn” sözünü ikinci variantda ixtisar etmişdir.

İkinci nümunənin ilk variantında işlənmiş “tez olun kabab bişirin” ifadəsinin ixtisarı haqqında da bu sözləri demək olar.

1981

“DOSTLUQ QALASI” ROMANINDA SÖZÜN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sözün semantik imkanları çox genişdir; məcazilik və çoxmənəlilik, omonimlik, sinonim və antonimlik bir küll halında, leksik vahidlərin mənə-semantik xüsusiyyətlərinin izahında mühüm rol oynayır. Tezisdə, yalnız romanın verdiyi faktlar əsasında sinonim və antonimlərdən danışılacaqdır.

I. Ədəbi-bədii əsərlərin dilində sinonimlər qüvvətli bədii ifadə vasitəsi kimi mühüm yer tutur. Əsərdə sözlərdən düzgün, yerli-yerində istifadə etmək, üslubi ağırlıq yaratmamaq, təkrara yol verməmək üçün sinonimlər mühüm rol oynayır. Sinonimlərdən yerli-yerində istifadə etmək yazıçıdan yüksək dil mədəniyyəti və istedad tələb edir.

Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında sözlərin mənə rənginə, oxunaqlı, anlaşılıq olmasına xüsusi fikir vermiş, sinonimlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Ə.Əbülhəsən eyni sinonimik cərgəyə daxil olan sözlərin işlənmə yerindən asılı olaraq daha münasibini seçib işlətməmiş, onların mətn daxilindəki üslubi rolunu düzgün qiymətləndirmişdir.

“Dostluq qalası” romanının dilində sinonimlər maraqlı üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Eyni söz və ifadənin təkrarına yol verməmək, yeknəsəqliyi aradan qaldırmaq üçün sinonimlər işlədil-

mişdir. Əsərin dilində eyni söz və ifadənin təkrarı oxucunu yorur, əsərin bədii qiymətini azaldır.

2. Ə.Əbülhəsən təsvir olunan surət, əşya, hadisə, keyfiyyət və s. oxucu və ya dinləyicinin gözü qarşısında daha geniş canlandırmaq üçün eyni sinonimik cərgəyə daxil olan sözlərin bir neçəsini yan-yanına, bir-birinin ardınca işlətməmişdir. Məsələn: Kinin, qəzəbin və nifrət hissənin belə ifadəsi əsgərlərə xoş gəldiyi üçün axırıncı beyt dəfələrlə təkrar olundu (1.282).

II. Qüvvətli bədii ifadə vasitəsi olan antonimlər nitqi canlandırır, inandırıcı və obrazlı edir; ifadənin təsirini artırır. Ziddiyyətlərlə dolu həyat hadisələrini bədii şəkildə əks etdirmək üçün antonimlər sənətkarın əlində ən dəyərli vasitədir. Həyatın enişli-yoxuşlu yolları, ziddiyyətli insan xarakterləri yazıçının təsvir etdiyi bu məsələlər, özünün bədii həllini antonim sözlərdə tapır.

“Dostluq qalası” romanının dilində antonimlərdən geniş istifadə edilmişdir. Yazıçının işlətdiyi antonim sözlər maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.

1. “Dostluq qalası” romanının mövzusu ilə əlaqədar olaraq müəllif əmr bildirən antonimlərdən istifadə etmişdir. Burada sənətkarın məqsədi cəbhə şəraitini, bu şəraitin qayda-qanunlarını daha ətraflı, bütün dəqiqliyi ilə verməkdən ibarət olmuşdur. Məsələn:

- Rota, qalx, farağat! – deyə komanda verib, kapitanı qarşılayıb raport vermək istədi. Çernişev:

- Azad, **oturun!** – deyə əmr verdi (1, 13).

Misallardan görüldüyü kimi, qalxmaq – oturmaq antonimləri müəllifə yuxarıda dediyimiz məziyyətləri vermək üçün lazım olmuşdur.

2. Ə.Əbülhəsən döyüş səhnələrini qabarlıqlığı ilə vermək, döyüşdə həlak olanların şəklini sözlə çəkmək

üçün üslubi antonimlərdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək olar:

Gözləmədiyi bu atəş düşməni elə karıxdırdı ki, yerə sinmək belə yadına düşmədi. **Sağa-sola, irəli-geri**, hara qaçdıza, Kərəmin gülləsi altına düşdü (1, 149).

3. Surətin daxili həyəcanını vermək üçün antonimlərdən istifadə edilmişdir. Pilləkəni sürətlə çıxdığına görə sinəsi yavaş-yavaş **enib-qalxırdı** (11, 7).

1982

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ METAFORALAR

Bədii əsərlərin dili spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərinə görə seçilir. Belə əsərlər dildə çox zəngin və rəngarəng olur. Bədii əsərlərin müəllifi üslubi məqsəddən asılı olaraq dildə mövcud olan bütün vasitələrdən öz qüvvəsi daxilində geniş istifadə edir. Bu dil vasitələri isə bədii əsərin dilində xüsusi üslubi vəzifələrə malik olur. Belə vasitələrdən biri də məcazi növlərindən olan **metaforadır** (bu söz yunanca **köçürmə** mənasını bildirir. Azərbaycan dilində həmin anlayışda istiarə sözü də işlənir).

VII sinifdə proqrama uyğun olaraq “Bədii təsvir vasitələri haqqında məlumatın dərinləşdirilməsi”ndən danışarkən metafora haqqında da məlumat verilməlidir. Bu məlumatı nəzəri cəhətdən daha da genişləndirmək məqsədilə metaforanın üslubi rolundan danışmağı məqsədmüvafiq bildik.

“Metafora başqa sözlərlə calaşdırıldığı zaman, başqa bir şey, ya hadisəyə aid olan sifət və əlamətləri öz üzərinə keçirən sözə deyilir” (prof.M.Rəfil).

Elmi ədəbiyyatda bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilən metafora, həm də canlı danışq dilinə aid olub emosional-ekspressiv xarakterə malikdir.

Metafora səciyyəsinə görə iki cür olur: 1) ümumişlək metafora;2) üslubi, yaxud poetik metafora.

Ümumişlək metaforalar sözün məcazi mənasından törəyərək sabitləşir, bəzən terminə çevrilərək işlədilir. Məsələn; **çayın qolu, çəkmənin burnu, dağın ətəyi, çaqqal, tülkü, ilan** və s.

Üslubi, yaxud poetik metafora isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, müvafiq bədii əsərdə əmələ gəlir və bədii üslubun malı olaraq qalır. Bədii əsərlərin dilində metaforadan geniş istifadə olunur. Yazıçı surətin daxili aləmini açmaq, oxucuda müəyyən emosional hisslər doğurmaq, qısa, lakin mənalı təsvir, obraz yaratmaq üçün, yeri gəldikcə, metaforadan istifadə edir. Yazıçı metafora vasitəsilə hadisənin, obrazın, təsvir olunan obyektin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə əks etdirir, əyani və konkret obraz yaratmağa nail olur. Metafora bədii əsərin dilini ifadəli, obrazlı, mənalı etməklə yanaşı, yazıçının fərdi-bədii üslubunu müəyyənləşdirməkdə də mühüm rol oynayır. Bədii əsərdə orijinal metafora yaratmaq yazıçıdan böyük bacarıq, fitri istedad tələb edir. Yalnız belə keyfiyyətlərə malik olan sənətkarın yaratdığı metaforalar böyük təsir gücünə malik olur. Sənətkar metaforadan bacarıqla istifadə etməli, üslubi məqsədəuyğun olanını yaratmalıdır. Əks təqdirdə metafora anlaşılır, “süni, dumanlı çıxır, obrazlılıq, ifadəlilik əvəzinə, boştaqqılıtdan başqa bir şey olmur” (M.Adilov. R.Rzanın dili və üslubi haqqında bəzi qeydlər. “Azərbaycan” jurnalı, N 2, 1963, səh.213).

Yazıçı metaforadan müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə edir. Məsələn, Mir Cəlal başqa əsərlərində olduğu kimi, “Bir gəncin manifesti” povestində də metaforadan üslubi məqsədəuyğun olaraq məharətlə istifadə etmişdir. Nümunələrə diqqət edək.

Aslan, şir, pələng sözləri qorxmazlıq, qoçaqlıq, cəsarətlilik və s. mənalarda işlənir. Məsələn: “Bu qoca kənddə”, - deyirdi, - elə cavan **aslanlar** var, dağ aşırar”.

Qışqırmaq, bağırmaq sözləri insana aid olan keyfiyyətli ifadə edir. Sənətkar “bağırmaq” sözünü qısa aid etməklə, sanki təbiətin də məzlum Bahara düşmən olduğunu obrazlı bir dillə təsvir etmiş və beləliklə, qüvvətli metafora yaratmışdır: “Günahsız bir məxluqun xəyalında canlanan bu səsi boğmaq üçün qış bütün şiddətlə **bağırırdı**”.

Gülmək sözü də insana aiddir. Əsərdə müəllif bu sözə yeni məna vermiş, yenidən qurulan Sovet hökumətinin insanlarda oyatdığı sevincin əks-sədasını bədii ümumiləşdirmə, obrazlı metafora ilə təbii şəkildə verə bilmişdir. Məsələn: “**Həyat gülür, təbiət gülür**”.

Məzlum, fağır, dinməz-söyləməz adamlar çox vaxt **quzuya** bənzədilir. Bu söz xitab mənasında işləndikdə onun təsir gücü qat-qat artır. Məhz buna görədir ki, yazıçı “Bahar” xitabından sonra “mələr quzum” metaforasını da əlavə etmişdir ki, bu da əsərin təsir gücünü, onun oxucuda oyatdığı hissi, həyəcanı daha da artırır. Məsələn: “Bahar, **mələr quzum**, sən indi hardasan?” Əlbəttə, bu nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsən də “Tamaşa qarının nəvələri”, “Dostluq qalası” və b. əsərlərində üslubi məqsəddən asılı olaraq metaforadan məharətlə istifadə etmişdir. Ədibin “Dostluq qalası” epopeyasında düşmənin yırtıcı təbiətini oxucuya daha qabarıq çatdırmaq üçün metaforadan bol-bol istifadə olunmuşdur. “O **canavar** gəlib bizim həyat-bacamıza soxulub, qanımıza susayıb, malımıza qəsd edir. Bu gün onu niyə sağ-salamat buraxaq ki, sabah təzədən bir də gəlib canımıza daraşsın”.

Göründüyü kimi, yazıçı qiymətvericilik keyfiyyətinə makik olan metafora vasitəsilə düşmənin yırtıcı təbiətini açmış, oxucuda ona qarşı nifrət hissi oyatmışdır.

Metafora ədəbi qəhrəmanların bir-birinə olan münasibətlərini müəyyənləşdirməkdə də mühüm rol oynayır. “Dostluq qalası” romanından seçilmiş nümunələrə diqqət edək:

“O çıxandan sonra qoca arvad bir xeyli qapıya baxıb, dərin bir ah çəkərək:

– Bu **quduz** olub ki, - dedi.

“– Atəm, atəş! Qoçaqlar, yumun bu **bayquşun** ağzını”.

“– Ax, kərtənkələ rəngli **əqrəblər!** Gör necə irəli cumurlar”.

Bu cümlələrdəki quduz, bayquş, əqrəb sözləri ilə müəllif mənfi surətlərə olan nifrətini, kinini, qəzəbini ifadə etmiş və beləliklə, qüvvətli metafora yaratmışdır.

Gül, çiçək, meşə, dəniz, su və s. sözlər bədii əsərlərin dilində üslubi məqsəddən asılı olaraq canlı insan kimi təsvir olunur. Bu sözlərin içərisində **dəniz** sözü xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sənətkar **dəniz** sözü vasitəsilə obrazlılıq yaradır. Fikrin daha təsirli, mənalı verilməsinə nail olur: “İndi bu dəniz Tapdığın gözü qabağında sərilib qızmar yay günəşi altında sakit-sakit **yatırdı**”; “Dəniz **pıçıldayır**, onlar isə susurdular”.

Yatmaq və **pıçıldamaq** insana aid olan keyfiyyətlərdir. Sənətkarın bu keyfiyyətləri dənizə aid etməsi qüvvətli metafora yaratmaq məqsədilə əlaqədardır.

Günəş, ay, ulduz və s. göy cisimlərinin adlarını bildirən sözlərdən insandakı müsbət keyfiyyətləri daha qabarıq vermək üçün istifadə edilir. Bu sözlərin daxili

təbiətindəki ülvilik, ucalıq söz sənətkarlarının diqqətini həmişə cəlb etmişdir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda yüksək insani keyfiyyətlər səma cisimləri ilə müqayisə edilmişdir. “Dostluq qalası” romanının dilində də bu metaforalardan geniş istifadə edilmişdir.

Gün sözü azadlıq, xoş gələcək mənasında işlənmişdir. Məsələn: “- Əhəd, yəqin, bir gecə yatıb yuxuda görəcəm ki, barışıq olub.

- Ah, hanı o **gün**!?”

Ov sözü semantika cəhətdən heyvan və quş adları ilə əlaqəlidir. Həmin söz üslubi məqamından asılı olaraq qüvvətli metafora yaradır. Bunu əsərdən götürdüyümüz aşağıdakı nümunədə aydın görmək olar:

“O, tələni qurmuşdu: ov düşəcəkdimi? – Cuma bunu bilmirdi”.

Nümunədə verilmiş **ov** metaforası üslubi məqamında tamamilə yerində işlənmişdir. Avam və sadələvh Canı kişini Vətən xaini Cuma aldadaraq öz tərəfinə çəkmək istəyir. Sənətkar **ov** metaforası ilə bunu obrazlı şəkildə təsvir etmişdir.

Təbiət hadisələrinin adlarını bildirən **fırtına, zəlzələ, qar, çovğun, boran, külək, tufan, yel** və s. sözlər qüvvətli metaforalardan olub, pis, ağır, əziyyətli gün və s. mənalarında işlənir. **Tufan** sözü müharibə, döyüşün getdiyi, baş verdiyi yer, cəbhə və s. mənalarda işlənir. Məsələn: “Lakin Kərəm heç nəyə baxmır, bu **tufanın** içindən keçərək özünü susmaqda olan pulemyota yetirməyə tələsirdi”. **Od** sözü də həmin mənalarda işlənir. Məsələn: “Cəbhəyə yola düşəndən sonra Qulamın birçə fikri, yeganə arzusu özünü qorumaq, bu odun içindən sağ-salamat qurtara bilmək idi”.

İnsandakı müsbət keyfiyyətləri: qoçaqlıq, mərdlik, cəsarət, qorxmazlıq və s. verə bilmək üçün tarixi və əfsənəvi şəxsiyyət adlarından istifadə olunur. Belə şəxsiyyət adlarından Fərhad, Babək, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və b. göstərmək olar.

Ədəbiyyatda bir ənənə şəklini alaraq, işlədilən bu metaforalardan “Dostluq qalası” romanında da geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: “Kəyan, **Koroğlu** ilə başladığı söhbəti kəsib, traktorçuya döndü”.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, metafora qüvvətli bədii təsvir vasitəsi olub geniş üslubi imkanlara malikdir. Metafora yazıçının əlində o zaman qüvvətli təsvir vasitəsinə çevrilir ki, bənzədilən obyektlər arasında dolayı bağlılıq olsun, fakt bu əlaqəni sübut edə bilsin. Məhz bundan sonra yazıçının yaratdığı metafora qüvvətli emosional-ekspressiv təsir gücünə malik olur.

1982

Ə.ƏBÜLHƏSƏNİN “DOSTLUQ QALASI” ROMANINDA TERMİNLƏR

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini terminlər təşkil edir. Məlum olduğu kimi, termin müəyyən dövrdə müəyyən dəqiq məfhumun yeganə ifadəçisi kimi tanınan və qəbul olunan sözdür¹. Yaxud “termin xüsusi anlayışları ifadə etmək üçün işlədilən dəqiq söz və ya söz birləşmələridir”².

Terminlər digər sözlər kimi lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Çünki termin də sözdür. Lakin termin dildə işlənən digər söz qruplarından fərqlənir. Bu fərqlər, əsasən, terminlərin sinonimsizliyi, az komponentliyi və təkmənalılığı (monosemantik) ilə izah olunur³.

Buna görə də terminlər mətn daxilində eyni mənada başa düşülür. Dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminlərdən “Dostluq qalası” romanında geniş istifadə edilmişdir. Ə.Əbülhəsən əsərin mövzusunda asılı olaraq müxtəlif sahə terminlərindən az və ya çox dərəcədə faydalanmışdır. Romanda elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, hərbi və s. sahələrə aid terminlərdən istifadə olunmuşdur. Lakin bu terminlər əsərin dilində işlənmə baxımından bir-birilərindən fərqlənilir. Belə ki, hərbi terminlər digər elm sahələrinə aid terminlərdən daha

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, səh.35.

² О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр.474.

³ Вах: А.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967, səh.214.

çox işlənmişdir. Bu isə, əlbəttə, əsərin mövzusu ilə əlaqədardır. Bunu nəzərə alaraq biz, əsərin dilindəki terminləri iki qrupda tədqiq etməyi lazım bildik; birinci elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi və s. sahələrə aid olan terminlərdən yazıçı yerli-yerində, səmərəli surətdə istifadə etmişdir. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: Söhbətin də əsası bu idi ki, **pionerlər kolxoza** hər mövsümdə kömək etmişlər, yenə də etməlidirlər (III, 8)¹; **səhiyyə məntəqəsinə** getmək üçün Sergey qarşısındakı qayanın döşünə qalxmalı idi (III, 48); Lakin o, **dənizi** görmürdü (III 95); Nə olar Canı dayı, **zavoda fəhlə** lazımdır (III, 28); Elə mən özüm də **təbliğətçiyam** (III, 94); **Qış, yaz, yayın** ilk ayları soyuq keçdi (IV, 204); Cuma geniş darvazanın qabağında **qazalaqdan** düşəndə Maralı gördü (III,16) və s. Nümunələrdən aydın olur ki, Ə.Əbülhəsən terminlərdən yerli-yerində istifadə etmiş, onların işlənmə yerini, məqamını nəzərə almışdır. Maraqlı haldır ki, bəzən eyni cümlədə müxtəlif sahələrə aid beş-on termin işlədilmişdir. Bu isə təsvir olunan hadisəni oxucuya daha ətraflı çatdırmaq məqsədindən irəli gəlmişdir. Nümunəyə nəzər salaq: traktorçu-şofer, pilot, tikinti injeneri, çilingər, poladəridən, maşinist, ocaqçı, biçinçi, çoban, hər şey ... (III, 193).

Əsərin dilində mühüm yer tutan hərbi terminlər istər quruluş, istər məna nöqtəyi-nəzərindən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də biz hərbi terminləri aşağıdakı qruplar üzrə tədqiq etməyi məqsədmüvafiq hesab edirik: antonim hərbi terminlər, ümumişlək hərbi terminlər, məhdudişlək hərbi terminlər, rütbə bildirən hərbi

¹ Qeyd: Birinci rəqəm əsərin cildini, ikinci rəqəm isə səhifəsini göstərir.

terminlər, geyim adı bildirən hərbi terminlər, silah və döyüş alətlərinin adını bildirən hərbi terminlər.

Burada, əlbəttə, bu məsələlərin hamısı haqqında danışmaq mümkün deyil. Ona görə də biz əsərdən götürdüyümüz bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik: **Siyasi rəhbər** Mədətov çağırır bu uşi Kərəmə tapşır (I, 15); **Pilotkasını** əlinə alıb, iti addımlarla irəliləyirdi (II, 68); İrili-xırdalı **bomba, mərmə** və **mina** çala-çuxuru əlindən burada ayaq atmaq çox çətin idi (II, 436).

Məlum olduğu kimi, dilçilik ədəbiyyatında terminlər emosionallıq və ekspressivlikdən uzaq, üslubca neytral sözlər hesab olunur¹.

Lakin bu da məlumdur ki, dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub ondan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa, bədii üslubun istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa, bədii üslubun ixtiyarındadır”².

Ə.Əbülhəsən terminlərə məhz bu baxımdan yanaşmış, onların üslubi rolundan yerli-yerində istifadə etmişdir. Yazıçı ziddiyyətli həyat hadisələrini təsvir etmək üçün müharibə - sülh antonim hərbi terminlərdən istifadə etmişdir. Nümunəyə nəzər salaq: onları cəbhəyə aparən teploxod **müharibədən** qabaq Qara dənizdə üzən gəmilərin ən yaxşısı və qəşəngi idi. Lakin **sülh** zamanı (1,5).

Əsərin dilində işlənmiş digər terminlərdən də yazıçı məhz belə bir üslubi tələbin nəticəsində istifadə etmişdir.

1983

¹ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. Учпедгиз, 1947, стр.41; М.Ş.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh.18.

² А.М.Қурбанов. Göstərilən əsəri, səh.19.

Ə.ƏBÜLHƏSƏNİN “DOSTLUQ QALASI” ROMANININ TƏRKİBİ HAQQINDA

“Dostluq qalası” romanının dilin zəngin və rəngarəngdir. Romanın dilində işlənmiş sözlər istər məna, istərsə də üslubi roluna görə son dərəcə maraqlı üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Əsərin dilixəlqiliyi, realizmi, bir də bu dilin lüğət tərkibində əsas yer tutan canlı xalq danışığı dili sözləri ilə diqqəti cəlb edir. Romanda təsvir olunan hadisəni olduğu kimi vermək, hər bir surətin danışığını lazımi qədər səciyyələndirmək üçün dilin bütün zənginliyindən geniş və səmərəli istifadə edilmişdir. Əsərin dilinin leksik təhlili müharibə dövrü danışığı dili xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün son dərəcə lazımdır. Yazıçı müharibənin törətdiyi dəhşətləri, o dövrün dil xüsusiyyətlərini özünəməxsus bir orijinalılıqla əks etdirmişdir. Sənətkar həmçinin hamının başa düşə biləcəyi ümumişlək sözlərlə yanaşı, əsərin mövzusu ilə bağlı olaraq məhdud dairədə işlənən hərbi terminlərdən də üslubi tələbatın doğurduğu ehtiyac nəticəsində istifadə etmişdir.

Bununla yanaşı, ədib müharibə dövrünün həyat tərzini göstərmək üçün məişət sözlərindən, surətin nitqini fərdi-ləşdirmək üçün dialekt sözlərindən, personajların bir-birinə olan münasibətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü vulqar və loru sözlərdən və s. istifadə etmişdir.

Bütün bunlara əsasən “Dostluq qalası” romanının leksik tərkibini aşağıdakı qruplar üzrə tədqiq etməyi məqsədəmüvafiq hesab edirik:

1. Ümumişlək sözlər: dəniz, yağış, qar, qırmızı, ağ, bir, min, gəlmək, getmək.

2. Hərbi terminlər: Mədəd Mədədov Kayutun ortasında durub, **hissə komissarından** aldığı məlumatı **rotaya** oxuyurdu (1, 13).

3. Dialekt sözləri: Sonra da işığı söndürdü, “gecən xeyrə qalsın” qızım, - deyib qurturmaya çıxdı (IV, 158).

4. Arxaik sözlər: Onların əvəzində **mədrəsələri, mollaxanani, hücrələri** işə salmaq gərəkdir (I, 35).

5. Vulqar sözlər: Nə vaxtdan sonra Kenberq Qələndərə tərəf baxmağa çalışaraq **mızıldandı** (II, 242).

6. Loru sözlər: Lakin bizim müdafiə mövqelərimizin başlandığı yamac tərəfə adladıqda iş **əngəlləşdi** (II, 326).

1983

KTEMATONİMLƏR HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Onomastik leksikanın bir qatını təşkil edən ktematonimlərin tədqiqat obyektindən biri də bədii əsər adlarıdır. Bədii əsərə ad vermək yaradıcılıq prosesində mühüm amillərdəndir. Belə ki, ad əsərin, bir növ, məzmun və ideyasından doğmalı, onu əks etdirməlidir. Bədii əsərə ad qoymaq müxtəlif formalarda baş verir. Bəzən yazını yazacağı əsərə ad qoyur, sonra yazmağa başlayır və bu prosesdə ad bir neçə dəfə dəyişdirilir. Əsər çap olunur, müəllif təkrar onun üzərində işləyir və bu təkmilləşmə prosesində də bəzən ad dəyişdirilir. Elə də olur ki, əsər yazılıb qurtarandan sonra ona ad verilir. Poeziyada hətta adsız şeirlərə də təsadüf edilir.

Bədii əsər adlarını, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Əsər baş qəhrəmanın adı ilə adlandırılır: “Vaqif”, “Mehman”, “Şamo” və s.; 2) Əsər hadisələrin baş verdiyi yerin adı ilə adlandırılır: “Gizli Bakı”, “Abşeron” və s.; 3) Əsərin rəmzi mənasını daşıyan adlar: “Dostluq qalası”, “Böyük dayaq”, “Qılınc və qələm” və s.¹

Biz bu mülahizələrimizi xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin bədii əsərlərinin adları əsasında izah edəcəyik.

Yazıçının maraqlı əsərlərindən biri “Yoxuşlar” romanıdır. Romanda 30-cu illərin gərgin hadisələri, kollek-

¹ Daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: Yusif Seyidov. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1986, səh.90-100.

tivləşmə uğrunda gedən mübarizə və qarşıya çıxan çətinliklər özünün geniş və bədii həllini tapmışdır. Romanın “Yoxuşlar” adlandırılması da dövrün keşməkeşli və ziddiyyətli olmasına işarə idi. Yazıçı özü bu haqda deyir: “Yoxuşlar” romanını ilk zamanlar “Səhv”, “Xəta” və ya “Yenidən” adlandırmaq fikrində idim. Bu ad altında Bünyadın səhvləri nəzərdə tutulurdu. Lakin bir müşahidəm məni bu fikirdən danışdırdı. 1930-cu ilin yayında Şuşaya gəldim. Faytonun böyük əzabla dırmandığı Şuşa yoxuşu bizi yormuşdu. Bu çətin, dolanbac yollar bir anlığa mənə kollektivləşmə işindəki çətinlikləri, yoxuşları xatırlatdı və əsəri obrazlı şəkildə “Yoxuşlar” adlandırmağı qət etdim”.

Doğrudan da, bu başlıq yazıçının uğurlu tapıntısı idi. “Yoxuşlar” adı altında dövrün, zamanın doğurduğu çətinliklərə dərin məzmunlu və mənalı işarə olunurdu.

Əbülhəsən “Yoxuşlar”dan sonra “Dünya qopur” romanını yazır.

Romanda sovet dövləti yaradıldıqdan sonra həyatda, cəmiyyətdə, ailə, məişət aləmində baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın ən ucqar və sakit guşələrindən olan Çayqıraqlı qəsəbəsinin timsalında inikas obyektinə çevrilmişdir. İnqilab tufanı, köhnə kapital dünyasını yerindən qoparıb atmış, azad, xoşbəxt bir dünya yaratmışdır. Adamların şüurunda, məişətində və psixologiyasında yenilik, inkişaf əmələ gəlmişdir. Bəli, doğrudan da dünya qopmuşdur. Məhz bu mənada “Dünya qopur” adı romanın mövzusunu və ideyasını tamamilə əhatə edir.

Ədibin “Dostluq qalası” romanı müharibə mövzusunda yazılmış əsər kimi həm Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığında, həm də Azərbaycan sovet ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

Bir məlumata görə, əsərin ilk adı “Kapitan Qılıcoy” olmuş, sonradan S.Vurğunun məsləhəti ilə dəyişdirilib “Müharibə” adlandırılmışdır¹. Başqa bir məlumatda isə əsərin ilk adının “Sevastopol” olduğu göstərilir².

Birinci hissəsi 1947-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (N 5,6,7,8) “Müharibə” adı ilə çap olunmuş əsərin ilk kitabının rusca tərcüməsi Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ongünlüyü münasibətilə “Бастионы дружбы” başlığı ilə buraxılmış (tərcümə edənlər Mir Cabbar və B.Runin, “Советский писател”, 1950) və müəllif bundan sonrakı hissələri “Dostluq qalası” adı ilə çap etdirmişdir.

B.Nəbiyev əsərin adını bu şəkildə izah edir: “Dostluq qalası” adı altında romanda Böyük Vətən müharibəsinin ağır, dəhşətli sınaqlarından şərəflə çıxıb, bəşəriyyəti faşizm əsarəti təhlükəsindən xilas etmiş böyük, qüdrətli Vətənimiz, sovet xalqlarının sarsılmaz birliyi, onların döyüşlərdə bərkimiş Lenin dostluğu və bu dostluğun həyatı gücü ehtiva olunur... Romanın sərlövhəsindəki qala anlayışı həmişə sülh və xalqlar arasında dostluq siyasəti yeridən, dinc quruculuqla məşğul olan, lakin istiqlalıyyətinə əl qaldıranlara qarşı sarsılmaz dayanan SSRİ-nin timsalı kimi yaxşı tapılmışdır”³.

Yazıçı özü bu məsələdən danışarkən yazır: “Azadlıq və xalqlar arasında möhkəm dostluq Böyük Oktyabrın ən mühüm fəthatındandır... Elə buna görə də bütün işğalçılara qarşı olduğu kimi, faşizmə qarşı da sovet

¹ Bax: Yaqub İsmayılov. Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1986, səh.105.

² Bax: Yusif Seyidov. Göstərilən əsəri, səh.91.

³ B.Nəbiyev. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1977, səh.248.

xalqları can bir qəlblə çıxdı. Faşizmlə mübarizədə biz sarsılmaz olduq. Ölkə başdan-başa qalaya döndü. “Dostluq qalası” oldu”¹.

1986

¹ Ə.Əbülhəsən. Dostluğun gücü. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 avqust 1966-cı il

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ANTROPONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Antroponimik vahidlərin bir qolunu ləqəblər təşkil edir. “Ləqəb insanların həyatında sonradan əmələ gələn ada əlavədir”¹. Ləqəbin əmələ gəlmə səbəbləri müxtəlifdir. Ləqəb insanlara xarakterinə, xarici görünüşünə, vəzifəsinə və s. görə verilir. Ləqəbin yaradıcısı, əsasən, xalqdır. Xalq vəzifəpərəst, qarunqulu, acıdil, xain, el malına xor baxan, pozğun əxlaqlı və bu kimi keyfiyyətlərə malik adamlara ləqəb verir. Eləcə də şəxsin mərdliyi, cəsarəti, xalq üçün çalışması, əməyə, zəhmətə bağlı olması, vətənə namusla xidmət etməsi və bu kimi keyfiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün ləqəbdən istifadə edilir.

Ləqəbdən bədii dildə də geniş istifadə olunur və bu zaman onlar (ləqəblər) mühüm üslubi əhəmiyyətə malik olur: “Lüt” sözü paltarsız – çılpaq adam anlayışını ifadə edir. Bununla yanaşı, bu söz ləqəb kimi işləndikdə kasıb, kimsəsiz, evi, ailəsi olmayan adam mənasını da bildirir: “Hələ iyirminci ildə Bakıdan təzə gəlmiş vaxtlar dünya inqilabından danışanda “proletariat” əvəzinə “lümbülümlüt proletariat” deyirmiş. Bir ay hər gün belə danışmış, ayın axırında – məvacibini alan günü kəndin ortasında, yığıncıqda deyib: “Kim lap lümbülümlüt proletarırsa, əlini

¹ A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1985, səh.254.

qal-dırsın”. Məvacibini əllərini qaldıranların arasında tən bölüb, paylayıb, deyiblər: “Özünə bir şey qalmadı axı”. Deyib: “Sanadım düz otuz nəfərsiniz. Arvadım yox, uşağım yox. Hər gün birinizin evində qismət kəsəcəm. Otuz günün tamamında təzə məvacibimi yenə sizə paylayacam. Hələ o vaxtdan özək katibi Cəfər Qaryağdı oğluna “*Lüt Cəfər*” deyirmişlər”¹ (31).

Bədii dildə ləqəbin işlənmə səbəbini bəzən yazıçı izah edir: Guya *Xızr Abıya* ona görə “Xızr” deyirlər ki, elə əslində də xızrdır. Çöldə uşaqlar ötəşə durub yüyürüşəndə birinin ürəyi gedibmiş, su axtarırlarmış, tapmırlarmış. Abı çəliyini yerə dirəyib, nəşə eləyib. Çəliyin dirədiyi yerdən su fişqırıb (134).

Bəzən surət ona verilən ləqəbin mənasını özü izah edir: Xalq ona verilən “çax-çux” ləqəbinin mənasını belə izah edir: “bu “Çax-çux” adlanan adam “kitayski maken-toş”, “kitayski fanar”, “kitayski termos” sata-sata özü-özünə “çax-çux” adı qoyub şəxsiyyətini, mənliyini kiçildib” (198).

1. Adamın əməlinə görə ona ləqəb verilir: Qəlyanlı qocalardan biri – *Təftiş Abbas* çox pis əmələ qurşanıb, “avariya” günündən indiyədək kimin öldüyünü, kimin qaldığını, kimin evyıxan, kimin evtikən olduğunu bittə-bittə yazır saxlayır (136).

2. Şəxsin zahiri görünüşünü nəzərə çatdırmaq üçün onun adına ləqəb qoşulur: Yadında idi ki, bu hərəkətə hamı gülərdi, o cümlədən Əlləzoğlu özü də gülərdi: “*Göbələk Məmişəm* də, dərdin alım. *Göbələk Məmişdən* nə əhliyyət umursunuz? - deyərdi” (354).

¹ Nümunələr İ.Hüseynovun “İdeal” romanından (Bakı, 1986) götürülmüşdür. Mötərizə içərisindəki rəqəm səhifəni bildirir.

3. Adamın peşəsini, sənətini, məşğuliyyətini bildirmək üçün ləqəbdən istifadə edilir: *Kərpickəsən Möhsünün* kənddə qazdığı quyulardan bir-iki metr qara torpaq, üç-dörd metr sarı torpaq çıxırdı... (289).

4. Surətin mərdliyini, qorxmazlığını, cəsarətini və bu kimi keyfiyyətlərini bildirmək üçün onun adına ləqəb qoşulur:

Bu səhər vağzalda dostu *Qılinc Qurbanı* necə arxayınlaşdırıb yola salıbsa, sən qardaşoğlunu da eləcə yola salar... (168).

5. Tipin xarakterini, psixologiyasını daxili eybəcərliyini göstərmək üçün ləqəbdən istifadə olunur: Susmağın ikinci səbəbi bu idi ki, Qılinc Qurbanın heç də boş-boşuna “Xəlvət Rəhim” adlandırmadığını bu xəlvət işlər ustasının “barışıqlıq” təklifinin arxasında, şübhəsiz, məqsəd gizlənmirdi... (149).

6. Şəxsin vəzifəsinə görə onun adına ləqəb qoşulur: *RIK Ağamalının* Gülənovnan, Sayılovnan əlbir fırıldaqları haqqında bir aləm şey danışdı dünən mənə (177).

7. Surətin zahiri eybəcərliyini bildirmək üçün ləqəbdən istifadə edilir: O çardağın altında *Qıllı Qeybalı* bir oturma bir boşka pivə boşaldır... (181).

Ləqəblərin işlənmə xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Belə ki, ləqəb qoşulduğu sözün, əsasən, əvvəlində işlənir. Bununla yanaşı, ləqəblərin işlənməsində digər xüsusiyyətlərə də rast gəlirik.

Ləqəb aid olduğu addan ayrı işlənir və bu zaman adı əvəz edir: Bəlkə, *Əfələ* görə getmək istəmirsən təşkilat şöbəsinə? (99).

Ləqəb qoşulduğu sözlə əlavə kimi işlənir: a) O cür adam – *Xəlvət Rəhim* sədr Mədədin stolunda oturub indi?

(100); Qurban əmi – *Qılinc Qurbanın* bu qışqırtısının arasında Sultan əminin yorğun, üzgün səsi də eşidilirdi (70);

Əvvəl ləqəb işlənir, sonra ləqəbin aid olduğu söz. Sənin *Qıllı, Piyli* dediyi *Qayımnan Qeybalı* da əmiyin təqlidini çıxardırmişlər (180);

Həm ad işlənir, həm də ad qoşulduğu ləqəblə bir yerdə verilir: O iniltinin haqqında danışan Qurban əmi *Qılinc Qurban Səməd* üçün kimdisə, bu mahnını oxuyan Abbas əmi *Təfriş Abbas* da elə bir adamdı (155).

Ləqəb sadalanaraq yanaşı işlənir, aid olduğu sözü əvəz edir və bu zaman mühüm üslubi əhəmiyyətə malik olur. Çünki *Xaş, Çax-Çux, Xəlvət, Qıllı, Piyli* adlarında adları da, özləri də adama oxşayanlar, toxunulmaz qalmaq, həmişəki kimi xaş tıxışdırmaq, çax-çux eləmək, xəlvəti işlər görmək, qıllanmaq, piylənmək üçün aləmi dağıtmağa hazır olan bu cin-şeytan yığıncağının hamısı öz həyat tərzləri, əxlaqları, dünyaya baxışları ilə birlikdə, bütünlüklə, o casəddən törəmişdi... (290).

Adamın xasiyyəti, peşəsi, fizionomiyası, sənəti, vəzifəsi və s. dəyişdikcə ona verilən ləqəblər də dəyişir: Miri “*Axsaq Miri*” kimi yox, “*Mator Miri*” kimi tanınmışdı. Çünki bu kənddə hərə bir şeyin vurğunu olduğu kimi, Miri də mator vurğunu idi (317).

1986

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

“Maarif” nəşriyyatı Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.M.Qurbanov ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərsliyini (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Y.Seyidovdur) çap etdirib istifadəyə vermişdir. O, əsasən, pedaqoji institut tələbələri, ali və orta məktəbdə Azərbaycan dilindən dərs deyən müəllimlər, aspirant və elmi işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslikdəki materialları, şərti olaraq, iki hissəyə ayırmaq mümkündür: I hissədə ümumi nəzəri xarakter daşıyan məsələlərin yığcam və konkret şərh verilmiş; II hissədə isə Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı şöbələri haqqında nəzəri və təsviri məlumatlar ətraflı təhlil olunmuşdur. Əsər giriş və iki bölmədən ibarətdir. “Giriş” adlanan birinci hissədə müəllif Azərbaycan dili, onun türk dilləri ailəsində yeri, Azərbaycan dilinin təsir dairəsi, ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib hissələri, ədəbi dil anlayışı, müasir Azərbaycan dilinin formaları və üslubları, onun inkişafında görkəmli yazıçı və alimlərin, milli mətbuatın rolu, danışıq dilinin dialekt və şivələri, ədəbi dillə danışıq dilinin əlaqəsi və s. kimi mühüm məsələlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dərsliyin ikinci hissəsində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra şöbələrindən söhbət açılır. Əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində fonetika, orfoepiya, qrafika, orfoqra-

fiya, leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya və derivatologiya kimi bölmələrlə bağlı ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri, monoqrafiya və dərs vəsaitləri olsa da, bu bölmələrin əlaqəli şəkildə şərhinə ilk dəfə prtof.A.Qurbanovun əsərində rast gəlirik.

Dərslik “Fonetika” bölməsi ilə başlanır. Bu bölmədə müəllif fonetika sahəsində Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov və b. alimlərin fikirlərini diqqətlə izləmiş, uzun illərdən bəri apardığı elmi axtarışları dil faktları əsasında ümumiləşdirmişdir.

Dərslikdə sözlə bağlı olan bölmələrə daha çox yer ayrılmışdır. Xüsusilə leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya bölmələrində verilən məlumatlar diqqəti daha çox cəlb edir. Burada verilən məlumatların və ümumiləşdirmələrin çoxu müəllifin uzunillik axtarışlarının məhsuludur.

Müəllif dərsliyin yeni nəşrində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasını daha dərinlən işləmiş, əvvəlki dərsliklərdə verilməyən iki yeni bölmə məhz ilk dəfə olaraq bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Həmin bölmələrdən biri “Onomalogiya” adlanır. Müəllif haqlı olaraq, göstərir ki, onomalogiya Azərbaycan dilçiliyinin gənc sahəsi olub, son zamanlara qədər diqqət mərkəzindən kənar qalmış, ixtisasçılar onomastika məsələləri ilə çox seyrək məşğul olmuşlar. Lakin son illər onomastik leksika-antroponimlər, tioponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər (idarə, təşkilat, əsər adları) geniş tədqiqat obyektinə çevrildiyindən bu sahədə xeyli əsər yazılmışdır. Onomastik leksikanın getdikcə dildə artmasını və bu sahəyə marağın güclənməsini nəzərə alan müəllif onomalogiya bölməsinin ayrıca verməyi zəruri bilmişdir.

Əsərə yeni daxil edilmiş ikinci bölmə “Derivato-
logiya (sözyaratma)” adlanır. Dilçiliyimizdə 60-cı illər-
dən müstəqil şöbə kimi formalaşan derivatologiya söz-
yaratmanın mənbələri, imkanları, formaları və digər cə-
hətləri ilə məşğul olur. Bu bölmədə Azərbaycan ədəbi
dilinin leksik və frazeoloji tərkibinin sovet dövründə
zənginləşməsinin mənbə və yollarından, leksik, semantik,
morfoloji və sintaktik yolla sözyaratmadan, ədəbi dilin
lüğət tərkibinin dialekt və şivə sözləri, habelə lüğəvi anlaşı-
malar hesabına zənginləşməsindən ətraflı danışılmışdır.

A.Qurbanov dərslinin yeni nəşrində “Leksikoqrafiya”
bölməsini xeyli genişləndirmiş, lüğət tiplərindən Azərba-
ycan Sovet Ensiklopediyasında, linqvistik, ensiklopedik,
frazeoloji, terminoloji, tərcümə və omonimlər lüğətləri
haqqında ayrıca məlumat vermiş, Azərbaycan dilindəki
lüğət tiplərini, onlardan istifadə qaydalarını və s. geniş
təhlil etmişdir.

1986

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİL VƏ ÜSLUB CƏHƏTDƏN TƏHLİLİNİN ŞAĞİRD-LƏRİN NİTQ İNKİŞAFI ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİNƏ DAİR

Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən təhlili şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu təhlil zamanı şagirdlər şüurlu surətdə dərk edirlər ki, gözəl nitqə yiyələnmək, fikir və hislərimizi düzgün istifadə etmək üçün qrammatik qaydalara əməl etməklə yanaşı, cümləni üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır. Bu zaman isə sözləri seçməyi və onlardan yerli yerində istifadə etməyi bacarmaq vacib şərtlərdən biridir. Elə etmək lazımdır ki, fikir aydın və dəqiq ifadə olunsun. Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən təhlili zamanı müəllim izah etməlidir ki, şair və yazıçılar öz fikirlərini, hiss və duyğularını ifadə etmək üçün dilimizin zəngin söz ehtiyatından sənətkarlıqla istifadə etmişlər. Müəllim təhlil olunan bədii əsərlərdən gətirdiyi nümunələr əsasında şagirdlərə izah etməlidir ki, sözü işlədərkən onun ifadə etdiyi mənasının cümlənin ümumi məzmununa nə dərəcədə uyğun gəlməsini də nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən isə sözləri yerli-yerində cümlədə işlətməyi də bacarmaq lazımdır. Belə olarsa, fikir oxuyana və dinləyəne aydın olar.

Müəllim izah etməlidir ki, fikir və hislərimizi səlis, obrazlı və emosional bir dillə vermək üçün sinonimlərdən geniş istifadə edirik. Sinonimlərdən istifadə olunarkən

fikir rəngarəng ifadə olunur, lüzumsuz cümlə və sözlərə, təkrarlara yol verilmir.

Dediklərimizi əyani görmək üçün xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanından gətirdiyimiz “danışmaq” sözünün sinonimlərinə nəzər salaq: Qərar-gahda çox **danışmışdılar**; Olub, - deyə birdən Abagər **cüyüldədi**; Qulam: “dəlilik” – deyə özlüyündə **mızıldandı**; Səhərdən sizinlə **söhbət əyləyir**, indi də icazə verin bizimlə bir **kəlmə kəssin**; Tapdıq dodaqaltı **mızıldandı**; Xolmoqortsev hey **deyinirdi**; Nəhayət, o gəlir, ağlaya-ağlaya **nağıl edir**; **Bir-iki məktubdan söz açıb** general Petrovun da bu fikirdə olduğunu **söylədi**. Ancaq sizə də deyim və s.

Nümunələrdəki danışmaq-cüyüldəmək-mızıldamaq-söhbət etmək-kəlmə kəsmək-mızıldanmaq-deyinmək-nağıl etmək-söz açmaq, söyləmək, demək sözləri eyni sinonimik cərgəyə daxil olsalar da, ifadə etdikləri mənaya görə mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdirlər.

1986

BƏDİİ ƏSƏR VƏ XALQ HİKMƏTİ

Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından olan atalar sözləri və məsəllərdə xalqın adət-ənənəsi, həyata və insanlara münasibəti, psixologiyası, düşüncəsi və s. sadə, asan başa düşülən bir dildə əks olunur. Atalar sözləri və məsəllər əsrlərin sınağından keçərək bu günümüzdə qədər gəlmiş və yaradıcısı olduğu xalqın ictimai-tarixi həyat mübarizəsinin tərənnümü, tərcümanı kimi böyük qiymət kəsb etmişdir.

Xalq ədəbiyyatının ən kütləvi janrlarından olan atalar sözləri və məsəllər xalqın keçib gəldiyi tarixi yolu əks etdirən, həm də lakonik bir dillə, sərrast cümlələrlə ifadə edən ən dəyərli tarixi mənbədir. Burada xalqın fəlsəfəsi, düşüncəsi, zəkası, dolğun və yığcam bir şəkildə əks olunur.

Həcmcə kiçik, mənacə dərin və təsirli olan atalar sözləri və məsəllər dolğun ifadə vasitəsi olub, dilin bədii- obrazlı fondunu təşkil edir.

Maraqlıdır ki, atalar sözləri və məsəllərdəki mənə dərinliyi, hikmət bütün xalqların diqqətini cəlb etmiş, dilin bu cür ifadəlilik vasitələrini ruslar “ibrətamiz söz”, “qanadlı söz”, “qızıl söz”, Şərqi xalqları “dilın gülzarı”, “ipə-sapa düzölmüş incilər”, yunanlar və romalılar “üstün fikirlər”, italyanlar “xalq məktəbi”, ispanlar “ruhun təbibisi”, ingilislər və fransızlar “təcrübənin barı” adlandırmışlar.

Surəti düzgün səciyyələndirmək, hadisələri obrazlı, canlı vermək, əsərin dilini xəlqiləşdirmək və s. üçün zəngin və rəngarəng üslubi imkanlara malik olan atalar sözü və məsəllərdən sənətkarlar geniş istifadə edirlər. Folklor – şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin əhəmiyyəti bu mənada əvəzsizdir. Böyük proletar ədibi M.Qorki atalar sözü və məsəllərdə “tam kitablar dolusu ağıl və hikmətlər vardır” dedikdə bu cəhəti nəzərdə tuturdu.

Atalar sözləri və məsəllərin emosional-üslubi keyfiyyətlərini öyrənmək üçün bu məsələyə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq, onları müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar.

Biz burada Azərbaycan sovet nəsrinin yaradıcılarından biri olan görkəmli yazıçı Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanında atalar sözləri və məsəllərin bədii-estetik keyfiyyətinə diqqət yetirəcəyik. Dərin mənalı, təsirli ifadə vasitəsi olan atalar sözləri və məsəllərdən bol-bol və ustalıqla istifadə etməsi yazıçıya əsərin dilini canlı, oxunaqlı qurmaqda xüsusi kömək etmişdir.

Ə.Əbülhəsən fikri canlı və təsirli ifadə etmək, surətləri parlaq və əlvan boyalarla əks etdirmək, söz və ifadənin kəsərini artırmaq, bədii əsərdə milli koloriti saxlamaq və s. üçün atalar sözləri və məsəllərin imkanlarından geniş istifadə etmişdir.

Müəllif əvəzedilməz ifadə vasitələrini işlədərək onların xalq dilindən alındığına işarə edərək cümlənin əvvəlində və ya sonunda “atalar deyiblər”, “el məsəlidir”, “məsəldir”, “deyiblər”, “atalar yaxşı deyib” və s. tərkib və ifadələr işlədərək bu sözlərin alındığı mənbəyi də dürüst göstərmişdir.

Ə.Əbülhəsənin yaradıcılıq üslubuna məxsus xüsusiyyətlərdən biri atalar sözü və məsəllərdən qiymətverici

meyar kimi istifadə etməsidir. Müəllif surət haqqındakı fikrini, ona münasibətini atalar sözü və məsəl vasitəsilə dəqiq ifadə etmişdir. Bu hikmətli ifadələr surətlərin xarakterini qısa və obrazlı şəkildə oxucuya çatdırır. Əsər-dəki surətlərdən biri o birisi haqqında danışarkən onu atalar sözü ilə xarakterizə edir və bununla oxucuda tip haqqında tam təsəvvür yaranır. Məsələn:

- Saya saldığı şey yoxdur. **Araz aşığındandır, Kür topuğundan** (II, 62)*; - Nə eləyək? **Meşə çaqqalsız olmaz** (I, 309) və s.

“**Araz aşığındandır, Kür topuğundan**” atalar sözü əxlaqsız, Vətən xaini Göyçəyin xarakterini açmaq, “**Meşə çaqqalsız olmaz**” ifadəsi isə qorxaq, yalançı, xain Qulamı səciyyələndirmək üçün işlədilmişdir. Burada müəllif bu tiplər haqqında əlavə izahat verməsəydi də, oxucu bu ifadələr vasitəsilə tam məlumat ala biləcəkdir. Bunlar sənətkarın xalq dilindən, xalqın ifadə vasitələrindən necə ustalıqla istifadə etməsinə kifayət qədər səs verir.

Surətin nitqini fərdiləşdirmək, həm də onun təfəkkür tərzini, həyata, insanlara münasibətini göstərmək üçün atalar sözləri və məsəllər sənətkarın əlində mühüm vasitədir. Göyçəklə Gövhərin həyat hadisələrinə baxışı müxtəlifdir. Eyni hadisəyə hərə bir cür qiymət verir. Gövhər cəbhədə olarkən bir təsadüf nəticəsində yoldaşları ilə düşmən tərəfə keçir. Lakin çox çəkmir ki, sovet əsgərlərinə qoşulur. Bu məsələdən danışarkən o, nikbinliklə deyir ki, hər şey yaxşı olacaq, haqqı nahaqdan ayıracaqlar. Göyçək isə ona cavabında deyir:

* Mötərizə içərisindəki birinci rəqəm kitabın nömrəsini, ikinci rəqəm isə müvafiq olaraq səhifəni bildirir.

- Ayıracaqlar! **Tülkü tülkülüyünü sübut eləyincə dərisini boğazından çıxardalar** (IV, 95).

Ədib Göyçəyin öz dili ilə onun dünyagörüşünü müəyyənləşdirir.

“Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Azacıq aşın duzu deyil”, “Hamam suyu ilə dost tutmaq”, “Qonşuya ümid olan şamsız yatar”, “Eyibsiz gözəl olmaz”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar” və s. kimi atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə ədib bir sıra obrazların nitqini fərdiləşdirmiş, hadisələrin real təsvirinə nail olmuşdur.

Dilə yaradıcı şəkildə yanaşan sənətkar dövrün, zamanın sınağından çıxaraq bu günümüzdə qədər gələn atalar sözləri və məsəllərə də yaradıcılıqla yanaşmış, onların üzərində ustalıqla, zərgər dəqiqliyi ilə iş aparmış, obrazın təfəkkür tərzinə, həyatda tutduğu mövqeyə, söyləyəcəyi fikrə, mühit və şəraitə uyğunlaşdıraraq, yaradıcılıq laboratoriyasından keçirmiş və əsərlərində işlətmişdir. Sənətkarın atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı bu yaradıcılıq əməliyyatı, hər şeydən əvvəl, əsərin ideyasının açılmasına, fikrin oxucuya tez və aydın çatmasına, əsərin dilində milli koloritin verilməsinə və s. xidmət edir.

Atalar sözləri və məsəllərin müəyyən dəyişikliklə işlədilməsi yeni məna çaları kəsb edir, bu və ya digər üslubi məqsədlərlə əlaqədar olub, həm müəllif, həm də surət nitqinin təsir gücünü artırır.

Xalq bir işi axıra kimi görüb qurtarmayan, yarımçıq qoyan adamlar haqqında yığcam, obrazlı şəkildə “soyub, soyub quyruğunda qoyur” deyir. Yazıçı həmin məsəlin məzmununu olduğu kimi saxlamış, ancaq quruluşunda, ifadə tərzində cüzi dəyişiklik etmişdir. Məsələn; “Cuma məqsədə yetişmək ümidinin artdığını duyub düşündükcə

daha çox qorxmağa başlayır, **soyub, soyub quyruğunda yarımçıq qoymaqdan** ehtiyat edirdi” (III, 128).

Bəzən bir atalar sözü və məsəlin bir neçə variantı olur. Məsələn, “Ağıllı fikirləşincə, dəlinin bir oğlu da oldu” atalar sözünün “Dəlilər dünyanı yedi, ağıllı indi cüt qoşur”, “Ağıllı fikir edincə, dəli Kürdən keçər” və s. variantları da vardır. Müəllif bunlardan birincisini əsas götürmüş və onun quruluşunda müəyyən dəyişiklik etmişdir. Məsələn; “Atalar yaxşı deyiblər ki, **ağıllılar fikirləşincə, dəlinin oğlu bazara gedib gələr**”. Sən də gedib oxuyub qayıdınca bizim uşaqlar neçə dəfə döyüşə girib çıxdılar, orden aldılar, medal aldılar (II, 286). “Bir oğlu da oldu” ifadəsinin “oğlu bazara gedib gələr” tərkibi ilə dəyişdirilməsində əsas məqsəd dili daha rəvan, axıcı, səlis etməklə əlaqədardır.

Yazıçı bəzən atalar sözü və məsəllərdəki bu və ya digər söz və ifadəni ona sinonim olan başqa söz və ya ifadə ilə dəyişdirərək işlətmişdir. “Ağ at arpa yeməz” (bu atalar sözünün “Çolaq qırmızı alma yeməz” variantı da var) şəklində işlənən el məsəlindən Ə.Əbülhəsən “Çal at arpa yeməz məgər?” şəklində istifadə edir. Məsələn, “Balam, lap nahaq yerə mən özümü qocalmış hesab edirəm. Axı, qırx beş yaş nədir ki? **Çal at arpa yeməz məgər?**” (IV, 45). Burada diqqəti cəlb edən cəhət “Ağ” leksemının el variantında işlənən “çal” sözü ilə əvəz edilməsi və sual intonasiyasını qüvvətləndirmək üçün “məgər” sual ədatının artırılmasıdır. Müəllifin atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı bu qəbil dəyişikliklər üslubi məqsədlə bağlı olub, əsərin dilinin canlı, obrazlı olmasında mühüm rol oynayır.

Yazıçı bəzi atalar sözləri və məsəllərin məzmununu saxlamış, formasını tamamilə dəyişdirmişdir. Xalq eldən

ayrı yaşamamaq, elin dərini öz dərdi bilmək, dərdinə şərik olmaq kimi anlayışları bildirmək üçün qısa, obrazlı şəkildə deyir: “El ilə gələn qara gün toy-bayramdır”, yaxud, “El hara, sən də ora”. Ədib bunların məzmununu saxlamış, lakin formasını tamamilə dəyişmişdir: “El, ölkə necə, biz də elə” (II, 2). Burada, hər şeydən əvvəl, nitqi surətin düşüncəsinə, bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq məqsədi güdülmüşdür. Belə ki, cəbhədə yaralandıqdan sonra müvəqqəti olaraq evinə gələn Kəyana qayınanası daha cəbhəyə getməmək, arxada qalıb birtəhər gizlənməyi təklif edir. Bir an da olsun cəbhəni, Vətəni müdafiə etməyi yaddan çıxarmayan Kəyan qayınanasının bu təklifindən qəlbən incisə də, üzə vurmur və yuxarıda nümunə verdiyimiz məsələ onu sakitləşdirməyə çalışır.

Atalar sözləri və məsələlərə son dərəcə ehtiyatla, həssaslıqla yanaşan sənətkar, yeri gəldikcə, üslubi tələbdən asılı olaraq onlara bəzi əlavələr də etmişdir. Bu əlavələr atalar sözləri və məsələlərin ifadə etdiyi mənanı daha da genişləndirmiş, oxucuya təsirini qat-qat artırmış, əsərin dilini canlı xalq danışığı dilindən gələn ifadələrlə zənginləşdirmişdir.

Xalq arasında işlənən “Niyyətin hara, mənzilin də ora” və “Bir gül ilə bahar olmaz” atalar sözlərinə Ə.Əbülhəsən əlavələr etmiş və bununla da onları surətin danışığı tərzinə, bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmışdır: “Bala, sən bunu yadında yaxşı saxla. Adamın **niyyəti haradırsa, mənzili də ora olar**. Səninki buradır, burada da qalacaqsan” (I, 221). **Bir gülnən də ki, bilirsən bahar olmaz** deyərlər. Amma bu gül baharın yaxınlığının müştuluqçusu olanda iş dəyişir (II, 213). Burada maraqlı bir cəhət də özünü göstərir. Müəllif atalar sözləri və

məsəllərin tərkibinə müxtəlif sözlər əlavə etməklə yanaşı, onlara öz münasibətini də bildirmişdir. Nümunələrdəki “Səninki buradır, burada da qalacaqsan” və “amma bu gül baharın yaxınlığının muştuluqçusu olanda iş dəyişir” artımları məhz dediyimiz məqsədlə əlaqədardır. Bunlar müəllifin atalar sözləri və məsəllərə yaradıcı şəkildə yanaşdığını bir daha təsdiq edir.

Ə.Əbülhəsən dildə yığcamlıq, az sözlə dərin məna ifadə etməyin tərəfdarı olan sənətkarlardandır. Yazıcının atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığımız ixtisarlar heç də onların ifadə etdikləri mənaya xələl gətirməmiş, əksinə, fikrin oxucuya tez və yığcam çatmasına kömək etmişdir. Xalq arasında işlənən “Qonşudan gələn doyumluq olmaz, o da vaxtında gəlməz” atalar sözündən Ə.Əbülhəsən “Qonşudan gələnlə öynəli olmaq olmaz” şəklində istifadə etmişdir. Yaxud “Qohum qohumun ətini yesə də, sümüyünü çölə tullamaz” məsəlini yazıçı “ətin yeyər, sümüyünü atmaz” (I, 269) şəklində işlətmişdir. Müqayisələrdən görünür ki, yazıçı ümumi məzmunu saxlamış, lakin fikri yığcam şəkildə, az sözlə, mənaya xələl gəlmədən verə bilmişdir. Fikrin az sözlə bu şəkildə dəqiq ifadəsi bədii əsərin ən yaxşı məziyyətlərindəndir.

Bədii əsərin dilində işlənən atalar sözləri və məsəllər o zaman daha dəqiq mahiyyət kəsb edir ki, onlar təsvir olunan hadisə ilə səsleşə bilsin. Ə.Əbülhəsən bu mühüm cəhəti həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, istifadə etdiyi atalar sözləri və məsəlləri təsvir olunan hadisələrlə ehtəsən müvəffəqiyyətlə əlaqələndirmişdir ki, bu hikmətli ifadələrin bədii mahiyyəti bir daha parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur.

LƏQƏBLƏR HAQQINDA

Antoponimik vahidlərin bir qolunu təşkil edən ləqəblərlərin əmələgəlmə səbəbləri müxtəlifdir. Həyatda onlar insanlara xarakterinə, xarici görünüşünə, vəzifəsinə və s. görə verilir. Bundan başqa, xalq həmişə vəzifəpərəst, qarunqulu, acıdil, xain, el malına xor baxan, pozğun adamlara da ləqəb qoşur. Bunlar da bədii əsərlərdə çox zaman öz əksini tapır, şair və yazıçılarımızın fikrini daha dolğun verməkdə onlara kömək edir.

Bədii əsərlərdə bununla yanaşı, müsbət surətlərə də bəzən ləqəb verilir. Bu zaman surətin mərdliyi, cəsarəti, xalq üçün çalışması, əməyə, zəhmətə bağlılığı, vətənə namusla xidmət etməsi ön plana çəkilir. Ümumiyyətlə, ləqəbdən bədii dildə istifadə olunduqda o, mühüm üslubi əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, “lüt” sözü paltarsız – çılpaq adam anlayışını ifadə edir. Bu söz ləqəb kimi işləndikdə isə kasıb, kimsəsiz, evi, ailəsi olmayan adam mənasını da bildirir: “Hələ iyirminci ildə Bakıdan təzə gəlmiş vaxtlar dünya inqilabından danışanda “proletariat” əvəzinə “lümbülümlüt proletariat” deyirmiş. Bir ay hər gün belə danışmış, ayın axırında – məvacibini alan günü kəndin ortasında, yığıncaqda deyib: “Kim lap lümbülümlüt proletarırsa əlini qaldırsın”. Məvacibini əllərini qaldıranların arasında tən bölüb, paylayıb, deyiblər: “Özünə bir şey qalmadı axı”. Deyib: “Sanadım düz otuz nəfərsiniz.

Arvadım yox, uşağım yox. Hər gün birinizin evində qismət kəsəcəm. Otuz günün tamamında təzə məvacibimi yenə sizə paylayacam. Hələ o vaxtdan özək katibi Cəfər Qaryağdı oğluna “*Liit Cəfər*” deyirmişlər”¹ (İ.Hüseynov).

Surətin xarakterini oxucuya hərtərəfli tanımaq, onun bədii portretini tam canlandırmaq üçün ləqəblərdən istifadə olunur: “Hər yerdə ata ilə oğulun ixtilatına qarışmaq, iki sevgilinin arasına girib, onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırtmaq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək sanki **Yastı Salmana** peşə olmuşdu... Təbiət onu qərribə yaratmışdı: enli üzü yastı idi, burnu yastı idi, qara qaşları yastı idi, çənəsi yastı idi, bədəni yastı idi... Qərribədir ki, bu adamın yerışı və gülüşü də yastı idi... (M.İbrahimov).

Surətin kobud təbiətini mədəniyyətsizliyini bildirmək və oxucuda həmin tipə qarşı nifrət oyatmaq üçün ləqəb bir vasitə rolunu oynayır: “**Zır İsmayıl** dənliyin üstünə qalxıb taxıla baxdı” (H.Mehdiyev).

Şəxsin zahiri görünüşü, yerışindəki qüsuru nəzərə çarpdırmaq üçün onun adına ləqəb qoşulur: “**Çopur Zülfüqar**, atanın goruna min lənət olsun, sənin kimi nanəcimi qoyub getdiyi yerdə” (H.Mehdiyev).

Ləqəb tipin xarakterini, psixologiyasını, daxili eybəcərliyini göstərmək üçün də əsərlərdə geniş şəkildə işlədilir: “Briqadir cavab verməyib dodaqlarını çeynədi, nə “hə”, nə “yox” deməyib gözlərini döydü, - açıq cavab verməyib bu yolla susmağı bacardığı üçün onun adını **Lal Hüseyn** qoymuşdular” (M.İbrahimov).

¹ Nümunələr İ.Hüseynovun “İdeal” romanından (Bakı, 1986) götürülmüşdür.

Şəxsin vəzifəsinə görə onun adına ləqəb qoşulur: **“PİK Ağamalınnın** Gülənovnan, Sayıləvnan əlbir fırdıləqları haqqında bir aləm şey danışdı dūnən mənə” (İ.Hüseynov).

Ləqəb surətin fizionomiyasının zahiri eybəcərliyini bildirir: **“Cəbrayilla Cürə Fərəməz** axurda oturub ayaqlarını sallamışdılar” (H.Mehdiyev).

Ləqəblərin işlənmə xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Belə ki, ləqəb qoşulduğı sözün bir qayda olaraq əvvəlində gəlir. Bununla yanaşı, ləqəblərin işlənməsində digər xüsusiyyətlərə də rast gəlirik. Olduğı adla bir yerdə olur: **“Elə ləkə ki, Sultan Əmirlinin bu dəfə mütləq “yeşikdə qalacağına” dəstə üzvlərinin hamısını, o cümlədən Çax-çux Xalqı** da inandırmışdı” (İ.Hüseynov).

Çox zaman isə ləqəb aid olduğı addan ayrı işlənir və bu zaman adı əvəz edir: **“Kənddə beş-üç Cürə** kimi dılğır oturub-durub qıçıəyirilərdən danışır” (H.Mehdiyev).

Bədii əsərlərdə bəzən **“ləqəb”** sözü **“təxəllüs”** sözünə sinonim işlənir və bu zaman mühüm üslubi əhəmiyyət daşıyır:

*“Şairdir, ləqəbi “Vaqif”
Yaranmış, deyirlər hər elmə vaqif”
(S.Vurğun)*

Məlumdur ki, **“Vaqif”** ləqəb yox, təxəllüsdür. Şair şeirin ahəngini qorumaq, əsərin dilinin canlı danışıq dilinə dada da yaxınlaşdırmaq, nitqdə ahəngdarlıq, axıcılıq yaratmaq və s. üslubi məqsədlə əlaqədar olaraq bu əvəzlənmədən istifadə etmişdir.

Adamın xasiyyəti, peşəsi, fizionomiyası, sənəti, vəzifəsi və s. dəyişdikcə ona verilən ləqəblər də dəyişir: **“Dodaqlarının sağ, sol küncələrində bir cüt qoz kimi fı,**

burnunun üstündə isə üçüncü qoz kimi fir əmələ gəldiyinə görə kənddən baş götürüb getdi, qarmonçu Şənbənin yanında qavalı üzünə tuta-tuta muğamat, təsnif, bayatı oxuyan **“Qozlu Yusifə”**, sonra isə dəmiryol restoranında ofisiant Qayım Qudalının yanında “sülənən” **“Pyanıskə Yusifə”** çevrildi” (İ.Hüseynov).

Göründüyü kimi, bədii əsərlərdə onomastik adlar, xüsusilə ləqəblər dilin leksik tərkibini təşkil edən vahidlər içərisində geniş yer tutur. Bu ləqəblər əsərin məzmunu ilə üzvi surətdə bağlı olub, obrazların xarakterinin aydınlaşmasında mühüm üslubi rol oynayır.

1987

BƏDİİ DİLDƏ HƏRBI TERMINLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Terminlər digər sözlər kimi lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Yazıçılar müxtəlif mövzulu əsərləri qələmə alarkən haqqında danışdıqları məsələ ilə əlaqədar həmin sahəyə aid terminlərdən istifadə edirlər. Xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanında müxtəlif sahə terminləri ilə yanaşı, əsərin mövzusunda asılı olaraq hərbi terminlərdən daha çox istifadə etmişdir.

Əsərin dilində mühüm yer tutan hərbi terminlər istər quruluş, istər məna və istərsə də işlənmə baxımından maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də biz hərbi terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı lazım bildik.

Antonim hərbi terminlər Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında müharibəyə xas olan ziddiyyətli cəhətləri təsvir etmək üçün antonim hərbi terminlərdən istifadə etmişdir. Maraqlı cəhətdir ki, yazıçı ümumişlək sözlərdən əsərin dilində hərbi termin kimi istifadə edib. Burada, əlbəttə, sözün düşdüyü şərait mühüm rol oynayır. “Arxa” sözünün antonimi “qabaq”, “ön” sözləridir. Lakin yazıçı təsvir olunan şəraitlə əlaqədar olaraq həmin sözün antonimi kimi, “cəbhə” sözünü işlətməmişdir və bizcə, məqsədinə nail olmuşdur. Deməli, ümumişlək sözün terminləşməsi üçün onun düşdüyü mətn mühüm rol oynayır. Məsələn, **Arxada** hərbi hazırlıq yaxşı deyil, buna görə də

əsgər **arxada** öyrənməli olduğu şeyi **cəbhədə** öyrənməli olur.

Romanda müharibə-sülh antonim qarşılığında ziddiyyətli həyat hadisələrinin təsviri zamanı istifadə olunmuşdur: Onları cəbhəyə aparən teploxod **müharibədən** qabaq Qara dənizdə üzən gəmilərin ən yaxşısı bə qəşəngi idi. Lakin **sülh** zamanı...

“Dostluq qalası” romanının dilində işlənmiş hərbi terminlər quruluşca maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əsərin dilində sadə, düzəltmə və mürəkkəb hərbi terminlər işlənmişdir. Yazıçı terminlərdən istifadə edərkən forma dalınca qaçmamış, təsvir olunan hadisə ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif quruluşlu terminlərdən istifadə etmişdir: **Kapitan** Çernişev **rotanın** bəzi **əsgərlərini** Kəyana təqdim etmək fikr ilə yan-yörəsinə göz yetirib, adbaad bir neçə **əsgəri** səslədi; Beləcə o, bir **soldatı** da **süngülədiyi** vaxt necə oldusa, **süngünü** çəkib **düşmənin** qabırğası arasından çıxara bilmədi; Semenovdakı “topun” birini **topçular** partlatmışdı; **Rabitəçi** qayıdıb **pulemyotçuların** vurulduğunu xəbər verdiyi vaxt, artıq **düşmən** **vzvodun** gizləndiyi yerin bərabərinə yetişmişdi; Çernişev **döyüşçülərə** işarə verdi; O isə batalyon **komandirindən** xahiş etməyə gəlmişdi.

Nümunələrdə verilmiş kapitan, rota, əsgər, soldat, süngü, düşmən sözləri quruluşca sadə, topçu, pulemyotçu, rabitəçi, döyüşçü sözləri düzəltmə, batalyon komandiri birləşməsi isə mürəkkəbdir.

Romanın dilində işlənmiş hərbi terminləri mənə xüsusiyyətlərinə görə, əsasən, iki qrupa ayırmaq olar.

1. Silah və döyüş alətlərinin adını bildirən hərbi terminlər. Bu qrupa daxil olan hərbi terminlər əsərin dilində çoxluğu təşkil edir. Bu isə əsərin mövzusu ilə əla-

qədardır. Silah və döyüş alətlərinin adını bildirən hərbi terminlərdən yazıçı döyüş səhnələrinin təsvirində geniş surətdə istifadə edir. Burada yazıçının əsas məqsədi təsvir olunan şəraiti və hadisəni oxucuya hərtərəfli tanıتماqdan ibarət olmuşdur: Pəncərədən tutmuş royalın üstünədək hər yer **dəzgahlı pulemyot, əl pulemyotu** və **minaatanla** dolu idi. Tapdıq süngü ilə düşmənin üstünə atıldı; **Top, avtomat gülləsinin** arası kəsilmirdi.

2. Əsərin dilində müxtəlif rütbə və vəzifə bildirən hərbi terminlərdən də istifadə olunmuşdur: Kəyan təc-cüblə Cumanın dalınca bir qədər baxdı, sonra dönüb starsınaya əmr verdi; Bir az sonra **baş leytenant** olarsan; Birdən **kapitan** Kəyanın çöhrəsinə baxıb səsini qaldırdı; Kəyan Hacıyevin **rabitəçisi** onu bu ağır fikrindən ayırdı; Hə, Xolmoqortsev, **rota komandirini** tanış oldun; **Siyasi rəhbər** Mədədov çarığıb bu işi Kərəmə tapşırırdı.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanında işlənən hərbi termin və termin səciyyəli sözlər realizm yaradan bədii-üslubi vasitə kimi özünü göstərir. Yazıçı elmi üslub üçün xammal hesab edilən və müəyyən mənada çətin başa düşülən hərbi terminləri əsərdə elə məharətlə işlətmişdir ki, romanın dilində heç bir ağırlıq, fikir dolaşığı əmələ gəlməmişdir. Sənətkar tərəfindən məharətlə işlədilən hərbi terminlərin mənasını oxucu çətinlik çəkmədən başa düşür. Məsələn: On gündən çox idi ki, o, **snayperlik kursunu** qurtarıb **rotaya** gəlmişdi. Bu günlərdə Lidiya **batalyon**, sonra **hissə, diviziya**, daha sonra **snayper** və **cəbhə** komsomolçularının konfranslarında iştirak etmişdi; **Top atəşindən** yeni üsulla istifadə etmək haqqında **rotalarda, batareyalarda təlimat müşavirələri** çağırılması haqqında **batalyon, batareya** və **rota komandirlərinə** tapşırıq

verildikdən sonra müşavirə qurtardı. Nümunələrdə verilmiş hərbi terminlər əsrin realizmini artırmış, təsvir olunan hadisənin oxucuya hərtərəfli çatdırılmasına xidmət etmişdir. Digər tərəfdən, bu sözlər (hərbi terminlər) mətnə yerli-yerində işləndiyi üçün əsərin dilində ağırlıq yaranmışdır.

Cəbhə şəraitini, döyüş gedən yerləri olduğu kimi təsvir etmək, həmin sahəni oxucuya hərtərəfli göstərmək üçün yazıçı hərbi terminlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Bu zaman yazıçı hərbi terminlər vasitəsilə döyüş gedən yerin, bir növ, söz ilə şəklini çəkmişdir. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı parçaya diqqət edək: İndi **düşmən mermilərinin** və **minalarının** açdığı çuxurlar addımbaşı qarşıya çıxırdı. Vurulub yanmış, qaralmış **tanklar, maşınlar**, iri **toplar** köpmüş qara heyvərələr tək qar içində havadan asılıb qalan kimi görünürdü. Külək tutmayan, qarın yaxşı oturmadiği hər qarış yerdə donmuş qanlı əski-üskü, dəlmə-deşik **əleyhiqaz, dəbilqə, tüfəng qırığı, parçalanmış pulemyot təkəri, top lülələri, minasaçan borular, boş gilizlər** və **düşmən** meyidləri tez-tez gözə dəyirdi.

Beləliklə, mətn daxilində hərbi termin xüsusi bədii ekspressiv funksiya qazanmışdır. Deməli, dilin əsas lüğət fondunda fəal işlənən hərbi terminlərin ekspressiv və emosionallıq baxımından təhlili zamanı terminlərin işləndiyi mətnin hansı üsluba aid olmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Surətin daxili həyəcanını, narahatlığını vermək üçün yazıçı hərbi terminlərdən istifadə etmişdir. Məsələn:

Getdik **ştrafnoya! Voyenni tribunala! Polevoy suda.**

Hərbi terminlərdən təkrara yol verməmək üçün istifadə olunmuşdur: Dünyaya sübut eləmək istəyirik ki, **əsgərlərimiz** onların **soldatları** ilə mehriban qardaş kimidirlər.

Bura qədər verdiyimiz nümunələr göstərir ki, Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dilində hərbi terminlər mühüm yer tutur. Yazıçı üslubi məqsədindən asılı olaraq hərbi terminlərdən sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Mənası çətin başa düşülən, “quru söz” hesab edilən terminləri yazıçı mətn daxilində sənətkarlıqla işlətmişdir. Nəticədə əsərin dilində quruluq yaranmamış, elmi üslub üçün xarakterik olan termin bədii üslubda da yeni ekspressiv-emosional mahiyyət kəsb etmişdir.

1988

NƏSRİMİZİN AĞSAQQALI

Müasir Azərbaycan nəsrinin görkəmli simalarından biri də xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsəndir. Onun yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın müəyyən mərhələdəki ictimai taleyinin, bir növ, bədii tarixçəsidir. Yazıçının əsərlərində xalqın məişəti, təfəkkür tərz, adət-ənənəsi, mütəfəkkir yazıçı tendensiyası ilə işıqlandırılır, izah və təhlil olunur. Buna görə də onun yaradıcılığı nəinki ölkə-mizdə, onun hüdudlarından da kənara keçmiş, öz xalqını bəşəriyyətə tanıdan, ona dünyəvi şöhrət gətirən qüdrətli bir vasitəyə çevrilmişdir.

Uzun və səmərəli yaradıcılıq yolu keçmiş Əbülhəsənin ədəbi-bədii fəaliyyəti xalqımızın həyat tərz, ilə üzvi surətdə bağlıdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından başlayaraq bu günümüzdə qədər olan hadisələr özünün geniş və bədii həllini Əbülhəsənin yaradıcılığında tapmışdır.

Əbülhəsən də bəzi görkəmli nasirlərimiz kimi ilk yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, Dağıstanda işlədiyi müddətdə “Maarif yolu” jurnalında “Məhbus”, “Dalğalar”, “Şahbuzdağ”, “Bahar yağışları”, “Etirafdan” və s. şeirlərini çap etdirmişdir.

Ədib bu haqda belə yazır: “Mən əvvəlcə şeir yazmaq istəyirdim. Hətta 1926-1927-ci illərdə Dağıstanda müəllimlik etdiyim vaxtlar bir neçə sentimental, müvəffəqiyyətsiz “şeirlər” də çap etdirmişəm. Rus proletar ədəbiy-

yatı ilə tanış olmasaydım, kim bilir, mənim “şairliyim” daha nə qədər davam edəcəkdi”.

Əbülhəsən 1927-ci ildə Bakıya gəlir. Həmin ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında “Sofi” hekayəsini çap etdirir. Bununla da istedadlı bir yazıçı kimi ədəbi tənqidin və oxucuların diqqətini cəlb edir. Daha sonra yazıçı “Özü üçün yazanlar”, “21”, “Xanəndə”, “Öldürdü”, “Bacımın yuxusu”, “Üsyan”, “Qaraulçu”, “Tanışlar”, “Araz”, “Boşandı”, “Kəbutər” və s. hekayələrini çap etdirir. Bu hekayələr yazıçının fərdi üslubunu, yaradıcılıq taleyini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, yazıçı irihəcmli əsərləri üçün istedad və bacarığını yoxlayır, həyatı dərinədən dərk etməyə çalışır, özünün potensial gücünü, sənətkarlıq qüdrətini sınaqdan keçirirdi. Bütün bu müşahidələrin, təkmilləşmənin nəticəsi olaraq 1930-cu ildə “Yoxuşlar” romanı meydana gəlir. Bununla da Azərbaycan sovet ədəbiyyatında roman janrının əsası qoyulur. Ədəbi tənqid əsərin yüksək məziyyətlərindən danışmaqla yanaşı, onun nöqsanlarını da qeyd etmişdir. Bunlar isə yazıçını əsər üzərində yenidən işləməyə sövq edir. Ədib 1933 və 1938-ci illərdə əsəri ciddi dəyişiklik etməklə yenidən işləmişdir. Nəhayət, 1962-ci ildə roman üzərindəki iş başa çatdı və o, bitkin formada kitab şəklində çapdan çıxdı.

Əsərin mövzusu Azərbaycan kəndində kollektiv təsərrüfatın yaradılması uğrunda mübarizədə qarşıya çıxan çətinlikləri bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə göstərən həyat hadisələrindən götürülmüşdür. Yazıçı Azərbaycanın ucqar bir kəndində qolçomaqların bir sinif kimi aradan çıxmasını və kollektiv təsərrüfatın getdikcə böyüməsini geniş və bədii şəkildə əks etdirmişdir. Əsərdə Bakı fəhləsinin nümayəndəsi Bünyad, Azərbaycan kəndi-

nin işıqlı sabahına inanan Qumru və muzdur, son dərəcə mürəkkəb, canavar təbiətli Kamal, qolçomaq Əhməd, ortabab kəndli Babacan, yoxsul və tənbel Canı kişi kimi mürəkkəb xarakterli surətlər var. Bu surətlərin hər biri sənətkar tərəfindən öz fərdi cizgiləri, xarakterləri ilə dolğun və canlı şəkildə verilmişdir.

Ədib 1933-cü ildə ikinci romanı “Dünya qopur”u yazır. Romanın mövzusunun Azərbaycan zəhmətkeşlərinin hakimiyyəti ələ alması və inqilabi dövlət yaratmaq uğrunda apardıqları mübarizə təşkil edir. Əsər istər Əbülhəsənin yaradıcılığında, istərsə də o zamankı nəzrimizdə mühüm ədəbi hadisə idi. Romanda əsas ədəbi konflikt uçuşuma gedən köhnə dünya ilə təzə-təzə ayaq tutan, lakin möhkəm addımlamağa hazırlaşan yeni dünya qurucuları arasındakı siyasi toqquşmalar, sinfi mübarizə təşkil edir. Əbülhəsən ilk hekayələrindən inkişaf etdirdiyi köhnə dünya ilə yeni dünyanın mübarizəsini “Dünya qopur” romanında daha da geniş planda həll etmişdir.

Romanda maraqlı surətlər var. Bunlar da əsərin mövzusunun irəli gələrək iki cəbhəyə bölünmüşdür. Bir tərəfdə köhnə dünya zəncirindən qurtarıb yeni, azad dünya qurmağa can atan Veys, Əziz, Səttar, Zeynal və s. kimi mübariz şarbaflar, digər tərəfdə isə məğlub edilmiş istismar dünyasının Həmzə xozeyn və Hacı Tağı kimi sahibkarları. Bu surətlər roman boyu inkişaf etdirilir, öz fərdi cizgisi, xarakteri ilə bir-birindən seçilir. Ümumiyyətlə, bu əsərdə Əbülhəsənin xarakter yaratmaq məharəti özünü aydın göstərir.

Böyük Vətən müharibəsi mövzusu bütün sənətkarlarımızda olduğu kimi, Əbülhəsənin yaradıcılığında da mühüm yer tutur. Yazıçı müharibənin ilk günlərində qələmini silahla əvəz etmiş və bilavasitə cəbhədə vətəni

xain düşmənlərdən qorumuşdurş Ədibin cəbhə həyatı əsasən qəhrəman Sevastopolla bağlıdır. Yazıçı düşməne qarşı vuruşmaqla yanaşı, səngərdə, qazmada cəbhənin dəhşətlərini bilavasitə müşahidə etmiş, ağır səngər həyatını, döyüşü məişətini, psixologiyasını yaxından duyub öyrənmişdir. Bu müşahidələrin nəticəsi olaraq bir sıra hekayə və povestlərini yazıb çap etdirmişdir. “Oğullar və atalar” (1943), “Leytenant Şerban” (1943), “Yaralı” (1942), “Rəşid” (1942), “Qorxaq” (1942), “Görüş” (1942), “Oxu, bülbülüm, oxu” (1942), “Sahildə” (1942) və s. hekayə və povestləri məhz bu müşahidələrin məhsulu olaraq meydana gəlmişdir. Bu hekayə və povestlər bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, bir də ona görə qiymətlidir ki, onlar “Dostluq qalası” kimi böyük bir romanın yaranmasında hazırlıq mərhələsi və bədii zəmin olmuşdur. İlk variantında “Müharibə” adlanan “Dostluq qalası” romanı 1947-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunur. Əsər tezliklə oxucuların və ədəbi tənqidin diqqətini cəlb edir.

Ədəbi tənqid romanın müsbət keyfiyyətlərini göstərməklə yanaşı, qüsurlarını da qeyd edir, xeyirxah məsləhətlər verir. Bu işə yazıçını əsər üzərində dönə-dönə işləməyə ruhlandırır. Dörd kitabdan ibarət olan “Dostluq qalası” romanının sonuncu kitabı 1967-ci ildə çap olunur və bununla da ədibin bu əsər üzərindəki yaradıcılıq əməliyyatı sona çatır.

Əsər istər mövzusu, istərsə də dili və üslubu baxımından həm Azərbaycan sovet ədəbiyyatında, həm də Əbülhəsənin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Romanın mövzusu sovet xalqının, o cümlədən Azərbaycan döyüşçü-

lərinin Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşizminə qarşı apardığı mübarizə təşkil edir.

Əsərdəki hadisələr məkan etibarilə iki hissəyə bölünür. Birinci hissədə Sevastopolun müdafiəsi və bilavasitə döyüş meydanı, ikinci hissə isə əmək növbəsində dayanmış və cəbhəni hər cür sursat və ləvazimatla təmin edən arxa cəbhədir. Bu hissələrin özləri də hadisələrin təsviri ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı qollara ayrılır.

Əsərdə maraqlı və yaddaqalan surətlər var.

“Dostluq qalası” romanı xalqların tarixində çox böyük əhəmiyyətli bir dövr olan Böyük Vətən müharibəsi illərinin bədii salnaməsi kimi həm Əbülhəsənin yaradıcılığında, həm də Azərbaycan sovet nəsrində görkəmli yerlərdən birini tutur.

Əbülhəsənin yaradıcılığında ailə, əxlaq, tərbiyə, gənc nəslin yetişməsi kimi mühüm məsələlər də geniş yer tutur. Yazıçı bu mövzuların həllinə həsr edilmiş “Tamaşa qarının nəvələri”, “Tərs adamlar”, “Gec deyil”, “Utancaq” və s. kimi əsərlərin də müəllifidir. Bu əsərlərdə həll edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bu günümüzlə səsleşməklə yanaşı, yetişən nəslin tərbiyəsində də mühüm rol oynayır.

Əbülhəsənin dili və üslubu səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dil xalq dilindən qida alaraq yazıçı qələmində daha da inkişaf etdirilib ətə-qana dolur. Nəticədə, yazıçının əsərlərində xalq dili, xalq ruhu özünün geniş və bədii həllini tapır.

Bu gün 80 illiyini qeyd etdiyimiz xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsən yenə də gənclik həvəsi ilə yazıb-yaradır. Biz bu yolda hörmətli ədibimizə uzun ömür, cansağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq sevincləri arzulayırıq.

1988

Ə.ƏBÜLHƏSƏNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNİN ADLARI

Xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin bədii əsərlərinin adları maraqlı dil xüsusiyyətlərinə malikdir.

Yazıçının ilk əsərlərindən biri “Sofi”dir. Hekayənin qəhrəmanı Əlövsət on yaşından dindarlıqda – “sofilik”lə məşğul olur və ömrünün otuz beş ilini bu yolda qurban verir. “O, bu “sofi” sözünü eşitməkdən o qədər xoşlanırdı ki, adını soruşana “sofi” deyə cavab vermək istərdi”. Lakin bu vəziyyət çox çəkmir. İnqilabın qələbəsindən sonra Əlövsət öz faciəli həyatını dərk edir və bu həyatdan uzaqlaşmağa çalışır. Ancaq buna nail ola bilmir. “Sofi” əqidəsi Əlövsətin əl-qolunu bağlamış, onun yeniləşməsinə mane olan bir bəla olmuşdur. Bu mənada hekayənin “sofi” adlandırılması əsərin ideyasından irəli gəlir və məzmunu tam əhatə edir.

“Araz” hekayəsində köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, qadının ictimai həyatda rolu məsələsi ər-arvad simasında əlvan boyalarla qələmə alınmışdır. Köhnə cəmiyyətin nümayəndəsi Qulaməli ilə yeni, azad həyatın vətəndaşı Tavus qarşılaşır. Tavus cəsarətlə Qulaməlinin bütün təkliflərini rədd edir. Qulaməli Tovusu qaçıran zaman sərhəd gözetçiləri tərəfindən vurulur. Əsərin məzmunundan görüldüyü kimi, hekayənin “Araz” adlandırılması onun məzmunu və ideyası ilə o qədər də bağlı deyildir. Fikri-

mizcə, hekayə “Tavus” adandırılsa idi, daha yaxşı olardı. Çünki Tavus hekayənin baş qəhərmanı olmaqla yanaşı, təsvir olunan hadisələrin mərkəzində dayanır və ideyanın aydınlaşmasında mühüm rol oynayır.

“Yazıçılar” romanında 30-cu illərin gərgin hadisələri, kollektivləşmə uğrunda gedən mübarizə və qarşıya çıxan çətinliklər özünün geniş və bədii həllini tapmışdır. Romanın “Yoxuşlar” adlandırılması da dövrün keşməkeşli və ziddiyyətli olmasına işarə idi. Yazıçı özü bu haqda yazır: “Yoxuşlar” romanını ilk zamanlar “Səhv”, “Xəta” və ya “Yenidən” adlandırmaq fikrində idim. Bu ad altında Bunyadın səhvləri nəzərdə tutulurdu. Lakin bir müşahidəm məni bu fikirdən daşıdırdı. 1930-cu ilin yayında Şuşaya gəldim. Faytonun böyük əzəblə dırmandığı Şuşa yoxuşu bizi yormuşdu. Bu çətin dolanbac yollar bir anlığa mənə kollektivləşmə işindəki çətinlikləri, yoxuşları xatırlatdı və əsəri obrazlı şəkildə “Yoxuşlar” adlandırmağı qət etdim”. Doğrudan da bu başlıq yazıçının uğurlu tapıntısı idi. “Yoxuşlar” adı altında dövrün, zamanın doğurduğu çətinliklərə çox mənalı şəkildə işarə olunurdu.

Əbülhəsən “Yoxuşlar”dan sonra “Dünya qopur” romanını yazır.

Azərbaycanda Sovet dövləti yaradıldıqdan sonra həyatda, cəmiyyətdə, ailə və məişətdə baş verən dəyişikliklər, yeniliklər Azərbaycanın ən ucqar və sakit guşələrindən olan Çayqıraqlı qəsəbəsinin timsalında başlıca təsvir obyektinə çevrilmişdir. İnqilab tufanı, köhnə kapital dünyasını yerindən qoparıb atmış, azad, xoşbəxt bir dünya yaratmışdır. Bəli, doğrudan da “dünya qopmuşdur”. Məhz bu mənada “Dünya qopur” adı romanın mövzusunu və ideyasını tamamilə əhatə edir.

Misir Səfərov

Sənətkarın uğurla seçdiyi bədii əsər adı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dildə yeni söz və ifadələrin yaranmasına ciddi kömək edir.

1988

BƏDİİ ƏSƏR ADLARI HAQQINDA

Dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutan onomastik vahidlərdən yazıçı və şairlər geniş şəkildə istifadə edirlər. Onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda işlənmə xüsusiyyətləri, üslubi rolları, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artırılmasında bu vahidlərin əhəmiyyətini və s. öyrənən sahə elmi ədəbiyyatda poetik onomastika adlanır. Ümumiyyətlə, poetik onomastikanın tədqiqat obyektı genişdir.

Poetik onomastikanın tədqiqat obyektindən biri də bədii əsər adlarıdır. Bədii əsərə ad vermək yaradıcılıq prosesində mühüm amillərdəndir. Belə ki, ad əsərin ideya-məzmunundan irəli gəlməli, onu əks etdirməlidir. Bədii əsərə ad qoymaq müxtəlif formalarda baş verir. Yazıçı bəzən yazacağı əsərə ad qoyur, sonra yazmağa başlayır. Elə də olur ki, əsər yazılıb qurtarandan sonra ona ad verilir. Müşahidələr göstərir ki, əsər çap olunur, müəllif onun üzərində təkrar işləyir və bu təkmilləşmə prosesində bəzən ad da dəyişdirilir.

Sənətkarın əsərə ad qoyması fərdi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, əsərin adlandırılmasında müəyyən prinsiplərə əməl edilməlidir: bədii əsər adı asan başa düşülməli, oxunaqlı olmalıdır; ad qısa olmalı və dilin öz sözlərindən yaranmalıdır. Estetik cəhətdən cazibədar, mənaca dolğun, aydın metodoloji əsasla malik olmalıdır və s. (daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: A.Qurbanov. "Azərbaycan ono-mastikası". Bakı, 1986, səh.95-115;

yenə onun, “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri”. Bakı, 1986, səh.55-60).

Növündən və janrından asılı olmayaraq, əsər adlarının hər birinin yaranma qanunauyğunluqları, tarixi, inkişaf yolu, bədii əsərin adlandırılması xüsusiyyətləri, adların leksik, semantik, qrammatik təhlili, dildə işlənmə məqam-ları, inkişaf proseslərinin aydınlaşdırılması, elmi təsnifi və s. öyrənilməsi və düzgün tədris edilməsi maraqlı dil faktlarının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynaya bilər. Digər tərəfdən, bədii əsər adlarının düzgün yazılışı və tələffüzü nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində, dil mənsubiyyətinin öyrənilməsində, Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra problemlərinin elmi şəkildə izah edilməsində, tədris olunan əsərin şagirdlər tərəfindən hərtərəfli qavranılmasında, şagirdlərin lüğət ehtiyatının düzgün inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, xüsusi yaradıcılıq məhsulu olan bədii əsər adlarının öyrənilməsi və tədris edilməsi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Bədii əsər adları, forması və mahiyyəti etibarını ilə geniş və rəngarəngdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq: 1) Əsər baş qəhrəmanının (yaxud qəhrəmanların) adı ilə adlandırılır: “Leyli və Məcnun”, “Vaqif”, “Mehman”, “Şamo”...; 2) Hadisələrin baş verdiyi yer bədii əsər adına çevrilir: “Leninqrad göylərində”, “Gizli Bakı”, “Abşeron”, “Qara daşlar”...; 3) Əsərin adı rəmzi-simvolik mənə daşıyır: “Böyük dayaq”, “Dostluq qalası”, “Qılınc və qələm”, “Dəli Kür”...; 4) Obrazın zahiri görünüşünə əsasən sonradan gələn ad-ləqəb bədii əsər adına çevrilir: “Saçlı”, “Qaraca qız”...; 5) Müəyyən bir əşya əsərdəki hadisələrin açılmasında, ideyanın qabarıq nəzərə çatdırı-

masında mühüm rol oynayır və həmin əşya bədii əsərin adı səviyyəsinə yüksəlir: “12-ci tüfəng”, “Qayçı”, “Medalyon”, “Poçt qutusu”...; 6) Bədii əsər quş və heyvan adları ilə adlandırılır: “Durnalar”, “Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu”, “Köpəyə ehsan”, “Qaz və durna”...; 7) Bədii əsər atalar sözü və məsəl ilə adlandırılır: “Adı var, özü yox”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (bax: Y.Seyidov. “Ədəbi tənqid və bədii dil”. Bakı, 1986, səh. 90-100).

Bu qruplaşdırmanın daha da genişləndirmək olar. Lakin bu bölgünün özü bədii əsər adlarının genişliyini, az da olsa, nəzərə çatdırmaq üçün kifayətdir.

Bədii əsərin şəxs adı ilə adlandırılması qədim tarixə malikdir. Hələ dahi Nizamidən üzü bəri sənətkarlar bu formadan istifadə etmişlər və bu hal bu gün də davam etdirilir. Burada, əlbəttə, bir qanunauyğunluq olmalıdır. Yəni baş qəhrəmanın adı ilə adlandırma əsərdən irəli gəlməli, yazıçı fikrinin açılmasında mühüm rol oynamalıdır. Eləcə də başqa şəkildə adlandırılan əsərlərdə ad ideyanın açılması üçün, bir növ, açar rolunu oynamalı, əsərin məzmununa uyğun gəlməli, qondarma olmamalıdır. Bəzi nümunələrə nəzər salaq. C.Cabbarlının “Almaz”ı ideya-məzmun baxımından çoxşaxəli bir əsərdir. Pyesdəki hadisələrin mərkəzində Almaz dayanmışdır. Bütün səhnələr, dialoqlar, hadisələr Almazın xarakterinin açılmasına, onun əsərin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qalxmasına xidmət edir. Ona görə də Almaz bütün hadisələrin fonunda dayanır, əsərin ideyasının açılmasında mühüm rol oynayır. Bizə elə gəlir ki, surətin adının məhz Almaz adlandırılması da təsadüfi deyil.

30-cu illərin qaranlıq mühitində Almazın almaz kimi işıq saçması, təmizliyi, paklığı, sözü üzə deməsi, özündən

sonra gələnlərin yoluna əbədi işıq salması və s. əsərin və baş qəhrəmanın məhz bu şəkildə adlandırılmasında mühüm rol oynamış, əsərin qəhrəmanının adı ilə adlandırılmasına əsas vermişdir.

Elə əsərlər var ki, onların adları altında cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsi, geniş insan kütləsi əks olunur. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri məhz belələrinəndir. Yazıçı bu əsəri başqa bir adla, deyək ki, “Şeyx Nəsrullah” da adlandırma bilərdi. Lakin bizə elə gəlir ki, onda əsərin adı və ideyası bu qədər qabarıq əks olunmazdı. Çünki burada yazıçının məqsədi təkcə Şeyx Nəsrullahın eybəcərliklərini deyil, “Ölülər” aləmini – hacılar, kərbəlayılar, məşədilər, sadələvh qadınlar, yerli ruhanilər, məzlum kəndlilər və s. geniş əhatəli təbəqənin iç üzünü açıb göstərməkdir. Bu mənada “Ölülər” adı yazıçının uğurlu tapıntısı idi. Bu söz əsərin ümumi ideyasını yığcam şəkildə oxucuya çatdırır.

Bədii yaradıcılıq prosesində elə hal olur ki, müəllif yazdığı əsəri sağlığında nəşr etdirə bilmir. Sənətkarın ölümündən sonra əsər çap olunur və bu zaman bəzən əsərin adı dəyişdirilir, yəni əsər müəllifin adlandırdığı kimi yox, başqa adla nəşr olunur. C.Cabbarlı “Pravda” qəzeti üçün rus dilində “Bakı” adlı oçerk yazır, lakin qəzetə göndərə bilmir. Yazıçının vəfatından sonra hekayə görkəmli alimimiz M.Arif tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilir və “Kommunist” qəzetində 4 yanvar 1935-ci il nömrəsində “Firuzə” adı ilə çap olunur. Bundan sonra hekayə “Firuzə” adı ilə yazıçının seçilmiş əsərlərinə daxil edilir.

Bədii əsərlərin tədrisi zamanı bu məsələlərin də, yeri gəldikcə, müəllim tərəfindən izah edilməsini məqsədə-

müvafiq hesab edirik. Çünki şagirdlər öyrəndikləri bədii əsərlərlə ilk tanışlığa onun adından başlayırlar. Bununla əlaqədar olaraq, müəllim həm də izah etməlidir ki, yazıçı və şairlərin uğurlu seçdiyi bədii əsər adı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dildə yeni söz və ifadələrin yaranmasına da ciddi kömək edir.

1988

ƏDƏBİ DİLDƏ SINONİMLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

Sinonimlər bədii əsərin dilində ifadəlilik, obrazlılıq yaratmaqda mühüm üslubi rola malikdir. Həyat həqiqətlərini olduğu kimi, obrazlı və canlı vermək üçün sinonimika ən qüvvətli bədii ifadə vasitəsidir. Xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında sinonimlərin üslubi rolundan məharətlə istifadə etmiş, dilimizin bu zəngin xəzinəsindən daim qidalanmışdır. Yazıçı dilin lüğət tərkibində olan sinonimləri sadəcə olaraq götürüb işlətməmiş, hər bir sinonimi, ifadə edəcəyi mənanı nəzərə alaraq təhkiyə və ya obraz nitqinə daxil etmişdir. Bədii dil üzərində aparılan bu cür yaradıcılıq əməliyyatı yazıçıdan böyük zəhmət, müşahidə qabiliyyəti tələb edir.

“Dostluq qalası” romanı müxtəlif xarakterli surətlərlə zəngindir. Yazıçı bu surətlərin nitqini fərqlən-dirmək üçün sinonimlərdən məharətlə istifadə etmişdir. İçkiyə aludə olan, pozğun, əxlaqsız, vətən xaini Cumanın dilində “vurmaq”, başqa bir surətlə əlaqədar isə eyni mənanı verən “içmək” sözü seçilmişdir: “Burada bir dostumu gözləyirəm. Düşəcək, bir-iki krujka **vuracağım**; İsa buna fikir vermədi, bir-iki qurtum çay **içib** dedi”.

“Dostluq qalası” romanında rəngarəng sinonim cərgələr var. Bunu aydın görmək üçün “ölmək” sözünün

sinonimlərinə fikir verək. Romanın lüğət tərkibində “ölmək” anlayışını ifadə edən “gözləri qapanmaq”, “qırğına vermək”, “keçinmək”, “məhv olmaq”, “tələf olmaq” “ömrünü bağışlamaq”, “işini bitirmək”, “həlak olmaq”, “gəbərmək”, “qırılıb batmaq”, “yerə soxmaq”, “məhv edə bilmək” və s. söz və ifadələrdən emosionallıq, bədiilik, ifadəlilik yaratmaq üçün istifadə edilmişdir. Əgər yazıçı tək-cə “ölmək” sözündən istifadə etsəydi, onda əsərin dili quru, cansız və təsirsiz olardı. Digər tərəfdən, bu sözlərdə “ölmək” anlayışının müxtəlif mənə incəlikləri toplanmışdır. Dediklərimizi əyani görmək üçün həmin sözlərin işləndikləri cümlələrə nəzər salaq: ...o dəqiqə orsandiylı cavanın **gözləri həmişəlik qapandı**; Yavaşca yekə plaş-çadırı üstünə çəkib təkrar Qənbərin üzünə baxanda, artıq o **keçinmişdi**; Mədəd, siz adamları nahaqdan **qırğına verəcəksiniz**; Tapdıq üçün indi burada qalıb yoldaşlarının qanını almaq döyüşdə də **məhv olmaq** yeganə arzu idi; Mənə elə gəlir ki, Cuma **tələf olub** gedibdir; O, **ömrünü** çoxdan sizə **bağışlayıb**; İndi bir-cə qunbara ilə onun **işini bitirmək olardı**; Vuruşmada **həlak olsaydı**, başqa; Burada bir faşist **gəbərüb** qalmışdı; O, məsələ həll edə bilməyəcək, qırılıb batacaq; Sənin qızlarını **yerə soxum. Ölsün** sənin qızların! – deyib dururdu; Lazım olanda onların komandirlərini, komissarlarını, yəni onların başçılarını **məhv edə bilsin**.

Nümunələrdən aydın olduğu kimi, buradakı söz və ifadələrin hamısı “ölmək” sözünün ətrafında birləşərək bir sinonim cərgə yaratmışdır. Lakin bu sözlər heç də tamamilə bir-birinin eyni deyildir və mətn daxilində bir-birini əvəz edə bilsəydi, onda yazıçının əsərdə göstərdiyi surətlərə münasibətini (rəğbət, istehza, kin, nifrət və s.) müəyyənləşdirmək çətin olardı. Eyni sinonim cərgəyə

Misir Səfərov

daxil olan sözlər arasında incə mənə çalarlarını duymaq və onlardan üslubi məqamına uyğun olaraq yerli-yerində istifadə etmək yazıçıdan böyük məharət tələb edir.

1988

TERMIN VƏ BƏDİİ DİL

Terminlər digər söz qrupları kimi, dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Yazıçılar müxtəlif mövzulu əsərləri qələmə alarkən haqqında danışdıqları məsələ ilə əlaqədar həmin sahəyə aid terminlərdən istifadə edirlər. Xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında müxtəlif sahə terminləri ilə yanaşı, əsərin mövzusunda asılı olaraq hərbi terminlərdən daha çox istifadə etmişdir. “Dostluq qalası” romanında işlənən hərbi termin və termin səciyyəli sözlər realizm yaradan bədii-üslubi vasitə kimi özünü göstərir. Yazıçı elmi üslub üçün xammal hesab edilən və müəyyən mənada çətin başa düşülən hərbi terminləri əsərdə elə məharətlə işlətməmişdir ki, romanın dilində heç bir ağırlıq, fikir dolaşığı əmələ gəlməmişdir. Sənətkar tərəfindən məharətlə işlədilən hərbi terminlərin mənasını oxucu çətinlik çəkmədən başa düşür. Məsələn: On gündən çox idi ki, o snayperlik kursunu qurtarıb rotaya gəlmişdi. Bu günlərdə Lidiya batalyon, sonra hissə, diviziya, daha sonra snayper və cəbhə komsomolçularının konfranslarında iştirak etmişdi: Top atəşindən yeni üsulla istifadə etmək haqqında rotalarda, batareyalarda təlimat müşavirələri çağırılması haqqında batalyon, batareya və rota komandirlərinə tapşırıq verildikdən sonra müşavirə qurtardı. Nümunələrdə verilmiş hərbi terminlər əsrin realizmini artırmış, təsvir olunan hadisənin oxucuya hərtərəfli çatdırılmasına xidmət etmişdir. Digər tərəfdən, bu

sözlər (hərbi terminlər) mətndə yerli-yerində işləndiyi üçün əsərin dilində ağırlıq yaranmamışdır.

Cəbhə şəraitini, döyüş gedən yerləri olduğu kimi, təsvir etmək, həmin sahəni oxucuya hərtərəfli göstərmək üçün yazıçı hərbi terminlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Bu zaman yazıçı hərbi terminlər vasitəsilə döyüş gedən yerin, bir növ, söz ilə şəklini çəkmişdir. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı parçaya diqqət edək: İndi düşmən mərmilərinin və minalarının açdığı çuxurlar addımbaşı qarşıya çıxırdı. Vurulub, yanmış, qaralmış tanklar, maşınlar, iri toplar köpmüş qara heyvərələr tək qar içində havadan asılıb qalan kimi görünürdü. Külək tutmayan, qarın yaxşı oturmadiği hər qarış yerdə donmuş qanlı əsgəri-üskü, dəlmə-deşik, əleyhqaz, dəbilqə, tufəng qırığı, parçalanmış pulem-yot təkəri, top lülələri, minasaçan borular, boş gilizlər və düşmən meyitləri tez-tez gözə dəyirdi.

“Dostluq qalası” romanının dilində işlənmiş hərbi terminlər quruluşca maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əsərin dilində sadə, düzəltmə və mürəkkəb hərbi terminlər işlənmişdir. Yazıçı terminlərdən istifadə edərkən forma dalınca qaçmamış, təsvir olunan hadisə ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif quruluşlu terminlərdən istifadə etmişdir. Kapitan Çernişevski rotanın bəzi əsgərlərini Kəyana təqdim etmək fikr ilə yan-yörəsinə göz yetirib, adbaad bir neçə əsgəri səslədi; Beləcə o, bir soldatı da süngülədiyi vaxt necə oldusa, süngünü çəkib düşmənin qabırğası arasından çıxara bilmədi. Semenovdakı “topun” birini topçular partlatmışdı; Rabitəçi qayıdıb pulemyotçuların vurulduğunu xəbər verdiyi vaxt, artıq düşmən vzvodun gizləndiyi yerin bərabərinə yetişmişdi; Çernişev

döyüşçülərə işarə verdi; O isə batalyon komandirindən xahiş etməyə gəlmişdi.

Nümunələrə verilmiş kapitan, rota, əsgər, soldat, süngü, düşmən sözləri quruluşca sadə, topçu, pulemyotçu, rabitəçi, döyüşçü sözləri düzəltmə, batalyon komandiri birləşməsi isə mürəkkəbdir.

Bura qədər verdiyimiz nümunələr göstərir ki, Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dilində hərbi terminlər mühüm yer tutur. Yazıçı üslubi məqsədindən asılı olaraq hərbi terminlərdən sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Mənası çətin başa düşülən, “quru söz” hesab edilən terminləri yazıçı mətn daxilində sənətkarlıqla işlətmişdir. Nəticədə əsərin dilində quruluq yaranmamış, elmi üslub üçün xarakterik olan termin bədii üslubda da yeni ekspressiv-emosional mahiyyət kəsb etmişdir.

1988

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ SİSTEMLİ TƏDQIQI

Müasir Azərbaycan ədəbi dili zəngin lüğət tərkibinə malik, inkişaf etmiş dillərdən biridir. Bu dilin lüğət tərkibinin böyük bir qatını onomastik leksika (xüsusi adlar) silsiləsi təşkil edir. Bu leksikanın tərkib hissələrinə antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, ktematonimlər və s. xüsusi adlar qrupu daxildir. Onomastik leksikaya daxil olan söz qrupları müəyyən ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olub, mənsub olduğu xalqın həyatını əks etdirən əvəzsiz söz sərvətidir. Onomastik leksikanın hərtərəfli tədqiqi söz yaradıcılığı, dialektologiya, dil tarixi və s. sahələrin öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmış onomastik leksikanın öyrənilməsinə təxminən 60-cı illərdən başlanılmışdır. Tədqiqata daha çox Azərbaycan toponimika və antroponimikası cəlb olunmuşdur. Lakin bununla yanaşı, onomastik leksikanın öyrənilməsində systemsizlik, natamamlıq özünü göstərirdi.

Ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş fundamental elmi-tədqiqat əsərlərinin və dərsliklərin müəllifi, nəzəri və praktik məsələlər üzrə ən məhsuldar alimlərimizdən olan Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,

professor Afat Qurbanov öz tədqiqatlarını əsasən dilçiliyimizin az öyrənilmiş sahələrinə həsr edir.

Alim son illərdə onomastika məsələləri ilə daha çox maraqlanır, axtarışlar aparır. Onun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985), “Azərbaycan onomalogiyası” (1986), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986), “Poetik onomastika” (1988) əsərləri dilimizin bu sahəsinin öyrənilməsinə düzgün elmi istiqamət vermişdir.

Alimin “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1967) dərsliyi 20 ildən bəri oxucuların – müəllim və tələbələrin stolüstü kitabına çevrilmişdir. A.Qurbanov bu kitab üzərində təkrar işləmiş, ayrı-ayrı bölmələri təkmilləşdirmiş, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə dərsliyin ikinci nəşrinə onomalogiya, semasiologiya və derivatologiya kimi yeni bölmələr daxil etmişdir.

Müəllif haqlı olaraq diqqəti bu məsələyə cəlb edir ki, dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutan bu sosial işarələr – onomastik vahidlər xalqın keçmiş tarixi və bu gününü, sosial əlaqələrini, etnogenezini və s. öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Onomalogiya” bölməsində Azərbaycan onomastika anlayışı, sistemi, onomastik tədqiqatın aparılma yolları, onomastik vahidlərin növləri, onomalogiyanın təsnifi, xüsusiyyətləri, kateqoriyaları, sərhədləri və s. haqqında elmi-nəzəri məlumat verilir.

Azərbaycan onomastikasının zənginliyi, onun dilçiliklə sıx bağlı olması, onomastik leksikanın öyrənilməsindəki systemsizlik bu elm sahəsinin bütün problemlərini özündə əks etdirən mükəmməl və əhatəli tədqiqat əsərinin yazılması tələbini irəli sürürdü. Prof.A.M.Qurbanovun “Azərbaycan onomastikası” (redaktorları: professor M.Adilov, filologiya elmləri namizədi A.Hacıyev) əsəri

məhz belə bir tələbdən irəli gələrək yaranmışdır. Dərs vəsaiti kimi ali məktəblərdə istifadə olunan bu kitabda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika problemləri elmi-nəzəri aspektdə şərh edilir. Vəsaitdə Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarixi, onomastik vahidlərin təsnifi, antroponimlər, etnonim, hidronim, zoonim, kosmonim və ktematonimlərin spesifik xüsusiyyətləri xarakterik dil faktları əsasında araşdırılır, onomastik leksikanın tədqiqi ilə bağlı bir sıra vacib məsələlər elmi dəlillərlə oxucuya çatdırılır.

Əsər giriş və 8 bölmədən ibarətdir. Əsərin birinci fəslə düzgün olaraq “Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarixindən” adlandırılmışdır. Müəllif bu bölmədə belə qənaətə gəlir ki, hər hansı bir elmin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi onun gələcək inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu mənada Azərbaycan onomastikasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi vacib bir məsələ kimi özünü göstərir. Onomastik leksikanın öyrənilməsi tarixini araşdıran müəllif Azərbaycan onomastikasının türkoloji dilçilikdə möqeyini müəyyənləşdirir və bu qənaətə gəlir ki, onomastik leksikaya dair sovet dilçiliyində ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılır. Belə ki, türkoloji dilçilikdə onomastika sahəsinə dair mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, elmi-tədqiqat əsərləri yazılmalıdır.

Bu fəsildə professor A.Qurbanov onomastikasının azərbaycanşünaslıqda öyrənilməsi məsələsini geniş və hərtərəfli şərh etmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan onomastikası linqvistik tədqiqata son illərdə cəlb edilmişdir. Bu tədqiqat zamanı isə bəzi alimlər yanlış olaraq onomastikanı dilçiliyin tədqiqat obyektindən ayırmağa çalışmışdır. Professor A.Qurbavov haqlı olaraq buna

etiraz edir və belə nəticəyə gəlir ki, “onomastikanın (onomalogiyanın) mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid olunmayan, bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər və hadisələrdir”.

Professor onomastik leksikanın ayrı-ayrı qatlarının tədqiqi tarixini araşdırarkən bu qənaətə gəlir ki, toponimlər ilkin olaraq tədqiqata cəlb edilmiş onomastik vahidlərdir.

Belə ki, Qafqaz Albaniyasının bəzi toponimləri haqqında məlumata antik dövrlərin yazılı mənbələrində təsadüf edilir. Yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon hələ iki min il qabaq Azərbaycan onomastik vahidlərinin bəziləri haqqında məlumat vermişdir. Bu tədqiqatlar zaman-zaman inkişaf etmiş və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi onomastika sahəsində də tədqiqat işi qismən inkişaf etdirilmişdir. Müəllif göstərir ki, bu tədqiqatlar hərtərəfli və məqsədyönlü şəkildə aparılmamış, onomastik leksikanın planlı şəkildə tədqiqinə 60-cı illərdən sonra başlanılmışdır.

Bu fəsilə Azərbaycan etnonimlərinin, dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan antroponimlərin, Azərbaycan dilçiliyinin onomastika sahəsində ən çox işlənən, tədqiq olunan toponimlərin, hidronimlərin tədqiqi tarixi araşdırılmış, maraqlı elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Burada Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsində fəaliyyət göstərən tarixçilərin və coğrafiyaçıların əsərləri də geniş elmi aspektdə təhlil olunmuşdur. Bu bölmədə onomastik leksikanın ayrı-ayrı laylarını təşkil edən kosmonimlərin, zoonimlərin, ktematonimlərin indiyə qədər geniş tədqiqata cəlb edilməməsindən, həllini gözləyən bu məsələlərin Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında aktual bir problem kimi durmasından da bəhs edilmişdir.

Əsərin ikinci bölməsi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili onomastik leksikasının tərkibi” adlanır. Müəllif düzgün olaraq onomastik leksikanı tərkibinə görə tədqiq edərkən iki istiqamətdə ümumiləşdirmə aparmışdır: komponentlərin miqdarına görə onomastik leksikanın tərkibi (birkomponentli, ikikomponentli, çoxkomponentli xüsusi adlar) və dil mənsubiyyətinə görə onomastik leksikanın tərkibi. Tədqiqatçı onomastik leksikanın dil mənsubiyyətinə görə rəngarəng olduğunu nəzərə alaraq, onu üç qrupda – Azərbaycan dilinə aid milli onomastik vahidlər, başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər, hibrid (iki müxtəlif dilə məxsus sözlərin qovuşması nəticəsində əmələ gələn leksik vahidlər) onomastik vahidlər adı altında tədqiq etmişdir.

Onomastik leksikanın bir layını toponimlər təşkil edir. Toponimlərin tədqiqi, linqvistik təhlili maraqlı dil faktlarının aydınlaşmasına, üzə çıxarılmasına əvəzsiz köməklik göstərir. Toponimlər Azərbaycan dilinin və tarixinin yaranma və inkişaf mərhələlərini aydınlaşdıran qiymətli faktlarla zəngindir. “Azərbaycan toponimləri” adlanan bölmədə toponimlərin xarakterik xüsusiyyətləri geniş elmi izahla verilmişdir. Bu bölmədəki bütün faktlar diqqətlə araşdırılmış, bədii ədəbiyyatdan, folklor nümunələrindən götürülmüş misallarla əsaslandırılmış, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə izah edilmişdir.

Azərbaycan toponimlərinin yaranma səbəblərini, bu yaranmada olan rəngarəngliyi nəzərə alan müəllif onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: 1) şəxs adı, фамиliya, ləqəb, titul əsasında meydana çıxan antroponimlər; 2) tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış etnotoponimlər; 3) hidrotərminalər əsasında yaranmış hidrotoponimlər; 4) heyvan,

quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn zootoponimlər; 5) bitki adları əsasında düzələn fitotoponimlər; 6) Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar yaranmış ictimai-siyasi xarakterli toponimlər; 7) tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli yazıçı, şair, inqilabçı, ictimai-siyasi xadimlərin adını daşıyan memuarxatirə toponimlər; 8) səma cisimlərinin adı əsasında düzələn kosmotoponimlər; 9) müəyyən coğrafi əlamətə, təbii sərvətə əsasən adlandırılan təsviri toponimlər.

Professor A.Qurbanov toponimlərin dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan və s. kimi müxtəlif quruluşa malik olaraq Azərbaycan onomastik leksikasında zəngin bir toponimik lay əmələ gətirdiyini də faktlar əsasında izah etmişdir. Toponimlərin oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər, oronimlər, dramonimlər kimi növləri də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bölmənin axırında verilən ən çox yayılmış Azərbaycan toponimlərinin ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem müəllifin toponimlərin areal xüsusiyyətləri haqqında fikir və mülahizələrini çox yaxşı əks etdirir və bir növ fəslə tamamlayır.

Əsərdəki “Azərbaycan antroponimləri”, “Azərbaycan hidronimləri”, “Azərbaycan zoonimləri”, “Azərbaycan kosmonimləri”, “Azərbaycan ktematonimləri”, “Azərbaycan etnonimləri” fəsiləri də öz elmi dəyəri ilə çox maraqlıdır. Klassik və müasir ədəbiyyatdan, eləcə də xalq yaradıcılığından verilmiş nümunələr əsərin bədii məziyyətini və elmi dəyərini artırır. Yüksək elmi səviyyədə və səlis dildə yazılan bu kitab onomastika problemlərinə həsr edilmiş, onun əsaslarını təşkil edən ilk fundamental əsərdir.

Azərbaycan onomalogiyasının ayrı-ayrı qatları tədqiq edildikcə bir sıra həllini gözləyən problemlər ortaya

çıxır. Belə ki, Azərbaycan dili onomastik vahidlərinin orfoqrafik və orfoepik problemləri, onomastik leksikaya dair lüğətin tərtib olunması, Azərbaycan onomalogiyasının sözyaratma imkanları və s. kimi məsələlər öz həllini gözləyir. Prof.A.Qurbanovun “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (redaktorları: Q.Kazımov, A.Hacıyev) adlı əsərində bu problemlər zəngin dil faktları əsasında şərh olunur. Müəllif xalq ədəbiyyatından, bədii əsərlərdən, respublikamızın və qonşu respublikaların ərazisindən və s. topladığı dil materialları əsasında araşdırılan problemin elmi-nəzəri şərhini vermişdir.

Məlum həqiqətdir ki, dilin leksik tərkibi sabit qalmayıb, daim inkişaf edir, dəyişikliyə uğrayır. Onomastik vahidlər də dilin lüğət tərkibinə daxil olduğu üçün bu dəyişmə prosesinə məruz qalır və bu zaman maraqlı dil faktları müşahidə olunur. Kitabın “Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi” adlı birinci fəslində bu məsələlər dil faktları əsasında şərh olunur. Alim onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi yollarını araşdırarkən haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, onomastik vahidlər dörd üsulla yaradılır: **leksik, semantik, morfoloji** və **sintaktik**. Müəllif hər bir üsulun ayrıca xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir, zəngin dil faktları əsasında bu yollarla yaranan onomastik vahidlərin fərqli cəhətlərini tədqiq edir. Müəllif faktlar əsasında izah edir ki, nitq hissələrinin onomastik vahidlərin yaranmasında rolu bu sahədə xüsusi tədqiqat aparmağı tələb edir. A.Qurbanovun apardığı müşahidələr əsasında aydın olur ki, onomastik vahidlərin yaranmasında dildə olan bütün ünsürlər eyni dərəcədə iştirak etmir. Bəzi dil vahidləri mürəkkəb adyaratmada daha fəal iştirak edir. Belə ki, baba, ata, oğul,

oğlan, əmi, kişi, ağa, bəy, xan, qul, hacı, tala, qara və s. sözlərin xüsusi adyaratmada rolu daha çoxdur.

Onomastik vahidlərin dəyişməsindən danışan müəllif antroponim (şəxs adı, фамиliya, ləqəb, titull), toponim və hidronimlərin daha çox dəyişikliyə uğradığını qeyd edir.

Kitabın “Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri” fəslində bədii əsərlərə, surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə və s. verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmaqda bunların rolu kimi məsələlər şifahi ədəbiyyatdan və bədii əsərlərdən götürülən nümunələr əsasında izah olunur.

“Onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemləri” adlanan fəsildə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastik vahidlərin yazılışı və tələffüzünün özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılır. Bu problemin həllində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri, onomastik vahidlərdə vurğunun rolu, alınma və gəlmə onomastik vahidlərin Azərbaycan dilində qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması, qədim onomastik vahidlərin mənşəyinin araşdırılması və s. məsələlərin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllif bu məsələləri Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri, alınma və gəlmə onomastik vahidlərin yazılışı, Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoepik xüsusiyyətləri və s. başlıq və yarım-başlıqlarda, elmi-nəzəri aspektdə ümumiləşdirmiş və şərh etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu əsərdə onomalogiyaya dair terminlər lüğəti verilmişdir. Bu lüğət Azərbaycan onomastik vahidlərinin düzgün deyilişi, yazılışı və mənimsənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyətə

malik olmaqla bərabər, gələcəkdə Azərbaycan onomastikasının ayrı-ayrı sahələrinə aid tərtib ediləcək lüğətlər üçün istiqamətverici mahiyyət daşıyır.

Alim yuxarıda adlarını çəkdiyi əsərlərində poetik onomastika məsələlərinə toxunmuşdur. Lakin poetik onomastikanın xüsusi elmi tədqiqat obyektini olduğunu nəzərə alan müəllif bu sahəni ayrıca olaraq tədqiq etməyi lazım bilmişdir. “Poetik onomastika” (redaktoru: filologiya elmləri doktoru Ə.M.Cavadov) əsəri məhz belə bir zəruri ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Əsər “Giriş” və üç fəsildən ibarətdir. “Giriş”də poetik onomastikanın tədqiqat obyektini, vəzifələri və s. vacib məsələlər sadə bir dillə izah edilir, poetik onomastik vahidlərin öyrənilməsinin ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektologiya, müasir dil və dilçiliyin başqa sahələri üçün maraqlı faktlar verə biləcəyi göstərilir.

“Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” fəslində müəllif şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidləri tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlir ki, xalq ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidlər, xüsusilə antroponim və toponimlər ya real, ya da əfsanəvi planda işlənmişdir. Burada həm də şifahi xalq ədəbiyyatında antroponimlərin familiya növündən istifadə olunmamasından, onun şəxs adı, təxəllüs, ləqəb və ata adından sonra yaranmasından, qadın adlarına hörmət mənasını ifadə edən “xanım” sözü-nün qoşulmasından, ikinci adqoyma, addəyişmə ənənəsinin mövcudluğundan, adların bir qrupunun təsviri məzmun daşmasından, dini-əfsanəvi adlardan, toponimlərin müəyyən üslubi keyfiyyətə malik olmasından və s. nümunələr əsasında geniş və ətraflı danışılır.

Müəllif bu qənaətə gəlir ki, yazılı ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə - xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər və yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər kimi istifadə edirlər.

“Onomastik vahidlərdən istifadə olunmasının məqam və formaları” adlı bu fəsildə isə müəllif real adlardan satirik və yumoristik ifadə vasitəsi kimi müxtəlif formalarda istifadə olunmasından, toponimlərdən bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisənin konkret bir ərazidə baş verdiyini göstərmək üçün, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan süni toponimlərdən isə obrazlılıq, ekspressivlik, ümumilik yaratmaq üçün istifadə olunmasından, kosmonimlərdən bənzətmə, təşbeh, metafora və s. məqsədlərlə istifadə edilməsindən, hidronimlərin üslubi rolundan söhbət açır, tayfa və qəbilə adlarının – etnonimlərin bədii mətnin tarixiliyini artırdığını göstərməklə yanaşı, onların (etnonimlərin) dil tarixi, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. elm sahələrinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olduğunu inandırıcı faktlarla izah edir.

Poetik onomastikanın tədqiqat obyektini geniş və əhatəlidir. Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin onomastik leksikasının tədqiqi bu problemlərin içərisində mühüm yer tutur. Çünki bu yolla ayrı-ayrı sənətkarların fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar. İstər klassik, istərsə də müasir sənətkarlarımızdan heç birinin yaradıcılığında onomastik leksika indiyə kimi öyrənilməmişdir.

Kitabın “Yazıçı onomastikasının təhlilinə dair” adlanan üçüncü fəslində A.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu məsələnin şərhini vermişdir.

Prof.A.Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının tədqiqinə dair dərslək, dərslər vəsaitləri nəşr etdirməklə yanaşı,

ilk dəfə olaraq pedaqoji institutlar üçün “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” və “Azərbaycan toponimikası” proqramlarını hazırlamış, “Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər”, “Azərbaycan dili onomastik leksikasının toplanmasına dair proqram”, “Onomastik çalışmaları” və s. elmi-metodiki proqram və göstərişləri də tərtib etmişdir.

Prof.A.Qurbanovun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə respublikamızda ilk dəfə olaraq V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının nəzdində Onomastik Elmi Mərkəz yaradılmışdır. Ölkəmizdə sürətlə inkişaf edən yenidənqurmanın birinci mərhələsində - 1986-cı ildə Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunan birinci elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. Konfrans onomastikanın öyrənilməsinə marağı daha da artırmışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi problemlərinə həsr olunan birinci elmi-nəzəri konfransdan sonra az müddət ərzində toponimika, antroponimika, hidronimika və s. məsələlərə həsr olunan 10 kitab, 200-dən çox məqalə çap edilmiş, bir doktorluq, yeddi namizədlilik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Birinci elmi-nəzəri konfransda onomastikanın bütün kateqoriyalarına dair 142 məqalə dinlənilib müzakirə olunmuşdur. Konfransda müzakirə olunan materiallar 20 çap vərəqi həcmində nəşr olunmuş və sanballı bir elmi mənbə kimi istifadə olunmaqdadır. Birinci onomastika konfransının tematik planına uyğun olaraq 1988-ci ildə onomastika problemlərinə həsr olunmuş ikinci elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. Birinci onomastika konfransından sonra Ümumittifaq miqyasında onomastika sahəsində çox geniş əlaqə yaranmışdır. Əgər birinci konfransda başqa

şəhər və respublikalardan 6 nəfər iştirak edirdisə, ikinci konfransda ölkəmizin müxtəlif şəhərlərindən 30-dan artıq məruzə mövzusu göndərilmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, A.Qurbanovun əsərləri yalnız dilçilik elmi ilə məşğul olanlar üçün faydalı tədqiqatlar olmaqla bitmir. Bu kitablar xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını, habelə dilimizin qədimliyi və zənginliyini öyrənmək istəyən hər bir ziyalı üçün də faydalıdır.

1988

NƏSR DİLİNİN GÖZƏL NÜMUNƏLƏRİ

Azərbaycan sovet ədəbiyyatında roman janrının əsasını qoyan xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin həm də ədəbi-bədii dilimizin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Yazıçının “Dostluq qalası” romanı bu mənada xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Ə.Əbülhəsən öz dilinə tələbkar olmuş, əsərlərinin dili üzərində dönə-dönə işləmişdir. Biz bunu “Dostluq qalası” romanının əvvəlki və sonrakı nəşrlərini müqayisə etdikdə bir daha aydın görürük. Məlumdur ki, bədii əsərin dili üzərində işləmək sənətkarın qarşısında duran ən mühüm və çətin vəzifələrdən biridir. Bu sənətkardan böyük bacarıq, canlı xalq danışığı dilini və eləcə də ədəbi dilin bütün spesifik xüsusiyyətlərini incəliyi ilə öyrənib ona əməl etməyi tələb edir. Bədii əsərdəki surətlərin xarakterini, savad dərəcəsini, ictimai mənşəyini öyrənmək və obrazların psixologiyasına uyğun söz seçib işlətmək sənətkar üçün vacib məsələlərdən biridir. Yazıçı “Dostluq qalası” romanının dili üzərində işləyərkən fikrin aydınlığına çalışmış, dildə sadəlik, xəltilik, yığcamlıq kimi məziyyətləri verə bilmək üçün geniş və dərin yaradıcılıq işi aparmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, romanın dili axıcıdır, bədiidir, obrazlıdır.

“Dostluq qalası”nın dilinin leksik tərkibi maraqlı, canlı və rəngarəngdir. Yazıçı üslubu məqsədindən asılı

olaraq ümumişlək, köhnəlmiş və dialekt sözlərindən, hərbi terminlərdən və s. yerli-yerində istifadə etmişdir.

Əsərin xəlqiliyi, realizmi, tipikliyi, həyatiliyi və s. onda işlənmiş ümumişlək sözlərin miqdarı, xarakteri və işlənmə dərəcəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Yazıçı təsvir etdiyi hadisəni, əhvalatı oxucuya daha aydın çatdırmaq, surətin hansı təbəqəyə mənsub olduğunu bildirmək, onun peşəsini, düşüncəsini, dünyagörüşünü aydınlaşdırmaq üçün təsvir olunan hadisəyə, surətin xarakterinə uyğun sözlər işlətmişdir. Nəticədə hadisə, əhvalat, insan psixologiyası ətraflı, aydın və dolğun surətdə əks olunmuşdur.

Tapdıq kolxozçu oğludur – zəhmətkeşdir. O, cəbhədə vuruşa-vuruşa kolxozu – kəndi düşünür, əkib-becərmək, qurub-yaratmaq üçün müharibənin tez qurtarmasını istəyir.

Yazıçı surətin daxili aləmini açmaq, onun hansı hisslərlə yaşadığını bildirmək məqsədilə ümumişləklərdən sənətkarlıqla istifadə etmişdir: “Mən iş adamıyam, Səlim. Bıkarçılıqdan bağrım çatlayır. Mən davanı tez qurtarmaq istəyirəm ki, kolxoza, işimə qayıdım... İndi kolxozda şumun şirin vaxtıdır, Səlim... Nə xoş günlərimiz vardı, Səlim! Bıkar oturanda kolxoz heç yadımdan çıxmır, gözümdən getmir, az qalır bağrım çatlasın!”.

Romanın dilində elə sözlər var ki, onların ifadə etdikləri predmet və hadisələr indi sıradan çıxmışdır. Belə sözlərin işlənmə dairəsi məhdudlaşmış, dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmişdir. Elmi ədəbiyyatda arxaizm adlanan belə sözlərdən “Dostluq qalası” romanının dilində də istifadə olunmuşdur. Əsərdə işlənmiş kəndxuda, mövlud bayramı, çuxa, xış, donluq və s. arxaizmlər tarixi kolorit yaratmaq, təsvir olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real əks etdirmək, surətin nitqini

fərdiləşdirmək, nitqdə emosionallığı artırmaq, yumor, gülüş yaratmaq və s. üslubi məqsədlərə xidmət edir.

Ə.Əbülhəsənin yaradıcılıq xüsusiyyətini və üslubunu müəyyənləşdirən məziyyətlərdən biri də onun canlı xalq danışığı dilindən alıb işlətdiyi söz və ifadələrin obrazlılığından, rəngarəngliyindən, zənginliyindən məharətlə istifadə etməsidir. Müəllif loru söz və ifadələr vasitəsilə əsərin dilinin canlı və dolğun olmasına, fikrin aydın və rəvan ifadəsinə, milli koloritin saxlanmasına nail olmuşdur. Digər tərəfdən loru söz və ifadələr yüksək obrazlılığa malik olub, nitqin zənginləşməsində, danışığın təsir qüvvəsinin artırılmasında da mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir: səni çox poran görürəm; *Toqqanın altını bərkitdin, allahuva şükür elə; bu nə vaxtacan belə meydan sulayacaq!; biz də burada qarpız-yemiş yeyib dama dönəcəyik* və s.

“Dostluq qalası” romanının dilində vulqarizmlərdən də istifadə edilmiş, onlara son dərəcə ehtiyatla yanaşmışdır. Romanın dilində işlənmiş köpək oğlu, qoduq, murdar, ləçər, alçaq, əclaf, yekəqarı, heyvan, lotu, bayquş, sümsük tula və s. vulqar sözlər əsərə surətlərin bir-birinə olan mənfi münasibətini bildirmək, tipin mədəni səviyyəsini oxucuya tanımaq, düşmənin eybəcər, pozğun təbiətini hərtərəfli vermək və s. üslubi məqsədlərlə əlaqədar əsərə daxil edilmişdir.

“Dostluq qalası” romanında yeri gəldikcə dialektizmlərdən də istifadə edilmişdir. Yazıçı bu sözləri əsərin dilində zəruri üslubi tələblə əlaqədar işlədir. dialektizmlər əsərə müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin həyat tərzini, məişətini, geyimini, adətlərini və s. bildirmək, surətlərin bir-birinə olan münasibətlərini, eləcə də tipin özünün

xasiyyətini, xarakterini, mənəvi aləmini aydınlaşdırmaq, oxucuya daha yaxşı tanıtmmaq, əsərdə yerli kolorit yaratmaqdan, kənd həyatını realist boyalarla əks etdirmək üçün və s. məqsədlərlə əlaqədar daxil edilmişdir. Məsələn, Cəhrənin yanında bir **xəlbir** əlçim vardı; sən yaman **örən** düşmüşən axı, işləsən arıqlarsan; Mahmud üstüörtülü də olsa, sözarası bunu bir neçə dəfə ona **çitizmişdi**; **Artırmada** taxta çarpayı vardı və s.

Romanın dilində elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, hərbi və s. sahələrə aid terminlərə də rast gəlirik.

“Dostluq qalası” romanının dilində sinonimlər mühüm yer tutur. Əsərin lüğət tərkibində aşxana-yeməxana, doğru-düz, oturmaq-əyləşmək, qəlb-ürək-könül, balaca-körpə-kiçik; qoca-ahıl, danışmaq-söyləmək-nağıl etmək, xəstə-naxoş, qayış-toqqqa, günəş-gün, yaş-sulu, igid-qəhrəman, dinləmək-qulaq asmaq, gözəl-göyçək-yarışıqlı, geniş-enli və s. sinonim cərgələr vardır. Əsərin dili, ümumiyyətlə sinonimlərlə zəngindir. Bu zənginlik isə onun dilini aydın, obrazlı etmişdir.

Ə.Əbülhəsən fikri canlı və təsirli ifadə etmək, surətləri parlaq və əlvan boyalarla əks etdirmək, söz və ifadənin kəsərini artırmaq, bədii əsərdə milli koloriti saxlamaq və s. üçün atalar sözləri və məsəllərin üslubi imkanlarından da bacarıqla faydalanır.

Dilə yaradıcı şəkildə yanaşan sənətkar dövrün, zamanın sınağından çıxaraq bu günümüzdə qədər gələn atalar sözü və məsəllərə yaradıcılıqla yanaşmış, onların üzərində ustalılıqla, zərgər dəqiqliyi ilə iş aparmış, obrazın təfəkkür tərzinə, həyatda tutduğu mövqeyə, söyləyəcəyi fikrə, mühit və şəraitə uyğunlaşdıraraq yaradıcılıq laboratoriyasından keçirmiş və əsərlərində işlətmişdir. Əbül-

həsənin atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı bu yaradıcılıq, hər şeydən əvvəl, əsərin ideyasının açılmasına, fikrin oxucuya tez və aydın çatmasına, romanın dilində milli koloritin verilməsinə və s. xidmət edir.

Bütün yaradıcılığı boyu xalqa, xalq dilinə arxalanan Ə.Əbülhəsən sözlərin seçilib işlədilməsinə, sözün, ifadənin məna tutumuna, əsərin dilinin axıcı və oxunaqlı olmasına çalışmışdır. Yazıçının əsərləri ədəbi-bədii dilimizin inkişafında mühüm rol oynamış, sözlərin müxtəlif məna çalarlarında işlənməsi dilin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir.

1988

ÜMUMDİLÇİLİK FƏNLƏRİ VƏ ONOMASTİKA PROBLEMLƏRİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dili zəngin lüğət tərkibinə malik inkişaf etmiş dillərdən biridir. Bu dilin lüğət tərkibinin böyük bir qatını onomastik leksika – xüsusi adlar silsiləsi təşkil edir. Bu leksikanın tərkib hissələrinə antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, ktematonimlər və s. xüsusi adlar qrupuna daxildir. Hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri bu söz qruplarının tədqiqidir. Çünki onomastik leksikaya daxil olan söz qrupları müəyyən ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olub, mənsub olduğu xalqın həyatını əks etdirən əvəzsiz söz sərvətidir. Bununla yanaşı, onomastik leksikanın öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, söz yaradıcılığı, dialektologiya, dil tarixi və s. sahələrin tədqiqi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikasının öyrənilməsinə əsrimizin 60-cı illərindən başlanmışdır. Bu zaman isə tədqiqata daha çox şəxs adları cəlb edilmiş, digər onomastik vahidlərə ötəri toxunulmuşdur. Lakin tədqiqat göstərir ki, bədii əsərlərin dilindən danışarkən onomastik vahidlərin üslubi imkanlarına nəzər salmaq vacibdir. Bu, xüsusi adların – onomastik vahidlərin emosionallığını, bədiiliyini, bədii mətnə milli kolorit verməsini, obrazlılığını və s. keyfiyyətləri üzə çıxarmaqla yanaşı,

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müəyyən mübahisəli məsələlərinin də açılmasına kömək etmiş olar. Bədii əsərlərin dilində onomastik vahidlərin üslubi imkanlarını öyrənən sahə dilçilik ədəbiyyatında poetik onomastika adlanır. Poetik onomastikada, “əsasən, bədii əsərlərə, bədii əsərdəki surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artmasında onomastik vahidlərin rolu, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı, bədii əsərdə xüsusi adların sintaktik və semantik xüsusiyyətləri, hər hansı yazıçının fərdi onomastikasının təhlili və s. məsələlər tədqiq edilir”¹.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, bədii əsərlərin dilinin onomastik təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir bədii əsərin əsasında insan durur. Belə ki, bütün hadisələrin iştirakçısı və aparıcı qüvvəsi şəxsdir. Əsərin yadda qalmasında, oxunaqlı olmasında da şəxs adlarının seçilib əsərə daxil edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Düzgün seçilən və yerində, məzmunu uyğun işlənən ad dilin lüğət tərkibinin inkişafına, dildə yeni söz yaradıcılığına da müsbət təsir göstərir. Hazırda dilimizdə bol-bol işlənən *Fərhad*, *Leyli*, *Məcnun*, *Afaq*, *Səbuhi*, *Sona*, *Səadət*, *Fəxrəddin*, *Aygün*, *Aybəniz*, *Azər*, *Eldar*, *Gülzar*, *Mehman*, *Sevil*, *Almaz*, *Yaşar* və s. kimi adların geniş yayılmasında məhz yazıçı və şairlərin xidməti əvəzsizdir. Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında fikrimizi aydınlaşdıracağıq.

¹ A.M.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, səh.496.

C.Cabbarlının əsərlərində işlətdiyi şəxs adları bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, dramaturq şəxs adları vasitəsi ilə cəmiyyətdə gedən köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini əks etdirə bilmişdir. Sənətkarın *Sevil*, *Yaşar*, *Gülüş*, *Gülsabah*, *Gündüz* kimi adları yeniliyin simvoludursa, *Balaş*, *Mirzə Səməndər*, *Ocaqqulu*, *Hacı Əhməd*, *Mirzə Camal*, *Kərbəlayi Fatmanisə*, *Mazandaranski*, *Şaqqulu*, *Xosrəmməd* kimi adları isə keçmişin adları, ləqəbləri, titullarıdır. Yazıçının müsbət qəhrəmanları müasirdir, həmişəyaşardır. Qətiyyətlə demək olar ki, o qəhrəmanların həyatda daimi yaşamalarını təmin edən amillərdən biri də məhz onlara verilmiş adlardır. Təsadüfi deyil ki, yazıçı əsərlərinin çoxunu məhz müsbət qəhrəmanlarının adı ilə adlandırmışdır. Ədibin hekayələrindən birinin adı “Firuzə”dir. Hekayənin məzmunundan məlumdur ki, çoxdan evindən, ailəsindən ayrı düşmüş Məmməd Bakıya qayıdır və Firuzə ilə görüşür. Yazıçı bu görüşü aşağıdakı şəkildə təsvir edir : “Mən yalnız Məmmədin yumşaq və həyəcandan titrəyən səsinə eşitdim. Yalnız bir söz deyə bildi:

- “**Firuzə**”

Bizə belə gəlir ki, bu bircə söz Məmmədin keçirdiyi hissi, həyəcanı, məhəbbəti tam ifadə etmişdir. Elə bu faktın özü əsərdəki surətlərə ad seçməyin nə dərəcədə məsuliyyətli və çətin olduğunu göstərir.

Yazıçı müsbət surətlərlə yanaşı mənfi tiplərin də xarakterinin açılmasında addan məharətlə istifadə etmişdir. “Sevil” əsərindən götürdüyümüz aşağıdakı dialoq bu cəhətdən maraqlıdır:

Gülüş – Bu əfəndinin də qabaq qızıl satan dükkanı var idi, sonra dəllallıq edirdi, indi də qəzet çıxarmaq istəyir;

adını özü olanda **Əbdüləlibəy**, olmayanda – **Əbdülbəli** bəy deyirlər...

Gülüş - Bu isə qəzetçi şair olub, şairlikdən filosof, sonra da nə olacaq, bilmirəm. Özü də orijinal görünmək üçün, nə desələr, zidd gedir. Adını deməyə özüm də qorxuram, birdən boynuna düşsə, öz adını da danar. Əsl adı **Məmmədəlidir**.

Məmmədəli – heç yox, ad məşrut bir şeydir, sözləşəndə **Məmmədəli** əvəzinə **Tabaq** bəy də deyilə bilər.

Gülüş – Çox gözəl, **Tabaq** bəy olun...

Gülüş – Bu da öz dediyindən, ya **Tabaq** bəydi, ya **Çanaq** bəydi, kim nə deyirsə-desin, onun üçün fərqi yoxdur.

Məmmədəli – Heç yox, doğru deyil, mənim adım **Kasa** bəydir.

Gülüş – Bir sözlə **Qabqacaq** bəy.

Bütün həyatını boş-boş işlərə sərf edən, mənasız ömür sürən Məmmədəli kimiləri ifşa etməyin ən doğru yolu budur. Şəxsin adının bu şəkildə dəyişdirilməsi gülüş yaratmaqla yanaşı tipin iç üzünün açılmasında da mühüm üslubi rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, şəxs adlarının bədii əsərlərin dilində müxtəlif məqam və formalarda işlənməsi mühüm üslubi əhəmiyyət qazanmaqla yanaşı, əsərin dramatizmini qüvvətləndirir, obrazlılıq yaradır. Onomastik vahidlərin işləndiyi müxtəlif məqam və formalardan biri şəxs adının xitab vəzifəsində işlənməsidir. C.Cabbarlının “Sevil” əsərində Balaşla Sevilin bir-birinə müraciəti buna misal ola bilər: **“Sevil**; ay qız Sevil; Sənə kimsə açıqlanmaz, **Sevil**; **Sevil**, sən heç qorxma; **Sevil**, sən get; **Sevil**, dayan, getmə, hara gedirsən. **Sevil**, getmə; Sevil, getmə, bir az

dayan; **Sevil**, məni bağışla; Sevil, sən nə üçün özünə böhtan deyirsən? **Balaş**, sənsən, bəs haçan keçdin ki, mən səni görmədim?; Balaş, bu şəkildəki arvad da gələcək?; Balaş, nə üçün sən məni həmişə adam arasına qoymursan?; Balaş, yenə pristavın qohumu sənün üçün ayağa durur? və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi şəxs adının xitab yerində işlənməsi hadisələrin yüksələn xətt üzrə inkişaf etdiyini, əsərdə qaldırılan problemin getdikcə gərginləşdiyini əks etdirir.

Bədii əsərlərin dilində digər onomastik vahidlərdən də istifadə olunur. Sənətkarlar əsərlərində toponimlərdən istifadə edirlər ki, bu da müxtəlif üslubi çalarlıqlar yaratmaqla əlaqədardır. Toponimlərdən yazıçılar təsvir olunan hadisəni real əks etdirmək, yəni işin icra olunduğu yeri olduğu kimi vermək üçün istifadə edirlər. Məsələn, *Lənkəranda* əmanət kassasında işləmişən?... *Astarxan-bazarda* kolxoz sədri deyildin?... Mən çox *Səfər* tanıyıram. Biri Qasımov *Səfər Qarabağda* ispolkom idi... *Zərdabda* prokuror olmamısan? *Zaqatalada* fındıq tədarükündə işləmərdiniz?... Əşi, *İmişlidə* intriqa üstündə səni işdən götürmədilər?... *Qubada* alma məsələsi yaddan çıxıb? (S.Rəhimov).

Bədii əsərlərin dilində obrazlılıq yaratmaq üçün süni toponimlərdən – yəni yazıçının yaratdığı, hadisələrin təsvir olunduğu şəraitə uyğun işlənən toponimlərdən də istifadə edilir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlətdiyi *Danabaş*, *Çaylax*, *Zurnalı*, *Ulaxlı*, *Nurcaman*, *İtqapan*, *Qurdlar*, *Danaqırt*, *Qarağılçığı* və s. yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan toponimlər yüksək obrazlılığa malik olub əsərin ideyası ilə sıx surətdə bağlıdır.

Misir Səfərov

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin dilində işlənən poetik onomastik vahidlərin üslubi imkanlarının araşdırılıb tədqiq edilməsi, onların mənə çalarlarının üslubi rəngarəngliyinin üzə çıxarılması dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm və aktual problemlərdəndir.

1989

SİFƏTİN ÇOXALTMA DƏRƏCƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasından və bu dilə aid yazılmış əsərlərdə dilimizin bəzi qayda və qanunları izah edilərkən müxtəlif yol verilir, eyni bir qayda ayrı-ayrı şəkillərdə şərh olunur. Bu isə fikir dolaşdıqlığı yaradır, oxucunu çətinlik qarşısında qoyur.

Müxtəlif şəkildə şərh olunan məsələlərdən biri də sifətin dərəcələrinin kəmiyyəti və dərəcələrin əmələgəlmə üsullarının izahıdır. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd sifətin çoxaltma dərəcəsi haqqındakı məlumatın müxtəlif elmi mənbələrdə bir-biri ilə uyğun gəlmədiyini göstərməkdən ibarətdir. Ona görə də biz aşağıda adı çəkilən mənbələrdə sifətin dərəcələrinin kəmiyyətini göstərməklə kifayətlənəcək və çoxaltma dərəcəsinin izahındakı müxtəlifliyi aydınlaşdırmağa çalışacağıq (məqalənin həcmi nəzərə alıb bütün mənbələri göstərə bilmədik).

“Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” əsərində sifətin üç – adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsinin olduğu göstərilir¹. Çoxaltma dərəcəsinin isə iki növü – üstünlük və artıqlıq növü olduğu qeyd olunur. Üstünlük növünün ən, lap, daha, da ədatları, artıqlıq növünün isə -ca//-cə şəkilçisi, p, m, s, r səsləri, çox, düm, tünd sözləri və sifətin təkrarı ilə əmələ gəldiyi göstərilir.

¹ Bax: Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, Bakı, 1961, səh.64-67.

M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfolojiya)” əsərində sifətin altı dərəcəsi (adi, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə, kiçiltmə, çoxaltma) olduğu izah olunur¹. Burada isə sifətin çoxaltma dərəcəsi haqqında aşağıdakı məlumat verilir: “Sifətin bu dərəcəsi (çoxaltma dərəcəsi – S.M.) vasitəsi ilə müəyyən keyfiyyətin miqdarı ya müsbət, ya da mənfiyə doğru artır, yəni sifətin təyinlik dərəcəsi çoxalır. Lakin bu cür çoxalma həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Məs.: yaxşıca, yekəcə, körpəcə, balaca və s. (səh.104). Adı çəkilən əsərin təkrar nəşrində də sifətin çoxaltma dərəcəsi haqqında məlumat əsasən eyni ilə təkrar olunur².

“Azərbaycan dilində təcrübi məşğələlər” əsərində sifətin üç dərəcəsi (adi, azaltma, çoxaltma) olduğu göstərilir³. Burada sifətin çoxaltma dərəcəsinin iki yolla – sifətin ilk iki səsi üzərinə p.m.r səslərinin əlavə edilməsi və sifətin əvvəlinə düm, çox, ən, lap, daha olduqca ədatlarından birinin artırılması yolu ilə düzəldiyi izah olunur.

M.Adilov “Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” adlı əsərində sifətin çoxaltma dərəcəsinin əmələgəlmə yollarından da danışmışdır⁴. Müəllif sifətin çoxaltma dərəcəsinin bir növünün də sintaktik üsulla – eyni sözün müəyyən şəkildə təkrarı ilə düzəldiyini qeyd edərək yazır:

¹ Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfolojiya). Bakı, 1963, səh.101-104.

² Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya), III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.99-104.

³ Bax: Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər. V.İ.Lenin adına API-nin nəşri. Bakı, 1973, səh.121-123.

⁴ M.Adilov. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1974, səh.134-142.

“Təkrarın birinci komponenti ismin çıxışlıq halında, ikincisi adlıq halında olmaqla bütöv bir tərkib yaranır ki, bu tərkibin ifadə etdiyi məfhum sözün təkliddə ifadə etdiyi məfhumla nisbətən daha qüvvətli və təsirli olur”¹. Bundan sonra müəllif yazılı və şifahi ədəbiyyatdan nümunələr gətirərək (“cahildən cahil” – R.Rza: “cavandan cavan” N..Xəzri, “qaradan qara” – bayatı və s.) fikrini əsaslandırır.

“Müasir Azərbaycan dili” əsərində sifətin üç – adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi olduğu göstərilir².

Burada çoxaltma dərəcəsinin iki üsulla – morfoloji və sintaktik yolla yarandığı izah olunur. Göstərilir ki, morfoloji yolla sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaratmaq üçün p, r, m, s ünsürlərindən, sintaktik üsulla isə ən, lap, daha ədatlarından və eyni sifətin təkrarından istifadə olunur (xatırladaq ki, sonuncu qaydadan prof.M.Adilov adı çəkilən əsərində bəhs etmişdir).

Prof.H.Balıyev “Azərbaycan dili” (M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun I kurs tələbələri üçün dərslik) adlı əsərində sifətin üç – adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi olduğunu göstərir³. müəllif yazır ki, sifətin çoxaltma dərəcəsi iki yolla düzəlir və bunların arasında dərəcə etibarilə fərq olur:

a) üstünlük bildirənlər – adi dərəcə ilə müqayisədə üstün əlamət bildirir və sifət köklərinə lap, ən, çox, dedikcə, olduqca ədatlarını yanaşdırmaqla (ən gözəl, çox uca, dedikcə gözəl və s) düzəlir.

¹ M.Adilov Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1974, səh.134.

² Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya), II hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.120-125.

³ H.Balıyev. Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1982, səh.76-77.

b) şiddətləndirmə bildirenlər - əşyanın adi dərəcədən hədsiz üstün əlamətini bildirir. Bu dərəcəni düzəltmək üçün sifətin birinci saitindən sonra p, m, s, r ünsürlərindən biri atılır – qıpqırmızı, yamyaşıl və s.¹.

hazırlıq şöbəsinin dinləyiciləri üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərslində də üç – adi, azaltma və çoxaltma dərəcələri haqqında danışılır². dərslərdə sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəltmək üçün morfoloji və sintaktik üsuldən istifadə olunduğu qeyd olunur. Göstərilir ki, sifətin çoxaltma dərəcəsini morfoloji yolla düzəltmək üçün ca, cə, m, p, r kimi formantlardan istifadə olunur. Çoxaltma dərəcəsini sintaktik yolla düzəltmək üçün isə sifətin əvvəlinə daha, ən, lap, çox, düm, olduqca ədatlarından biri artırılır³.

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, adı çəkilən elmi mənbələrdə sifətin dərəcələrinin kəmiyyəti və çoxaltma dərəcəsinin əmələgəlmə üsulları müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur (bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fikir dolaşığı yaradır). Bizi maraqlandıran məsələ sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəltmək üçün istifadə olunan üsullardan biridir. Belə ki, yuxarıda adı çəkilən əsərlərdə sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəltmək üçün p, m, r, s səslərindən istifadə olunduğu göstərilir və bu yolla düzələn sifətin çoxaltma dərəcəsi morfoloji üsul adlandırılır.

Fikrimizcə, bu məsələ iki səbəbdən mübahisəlidir:

1) Göstərilən mənbələrdə p, m, r, s səsləri “səs”, “ünsür”, “formant” (şəkilçi yox) adlandırılır. Deməli,

¹ H.Balıyev. Göstərilən əsəri, səh.77.

² Q.Həsənov, K.Əliyev, F.Cəlilov. Azərbaycan dili (dərslük) , Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1989, səh.53-56.

³ Bax: Göstərilən dərslük, səh.55-56.

müəlliflər p, m, d, s səslərinin şəkilçi olmadığını göstərir. Belə olan halda p, m, r, s səsləri morfoloji yox, fonetik vasitə rolunu oynayır.

2) Adı çəkilən əsərlərdə qeyd olunduğu kimi, sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəltmək üçün sifətin ilk iki səsi üzərinə p, m, r, s səslərindən biri artırılır və sifət olduğu kimi əlavə edilir. Bu zaman isə əvvəlki hissəcikle - ayrılıqda işləmə bilməyən sözlə sifət birləşir (qap-qaraqapqara, yam-yaşıl-yamyaşıl və s.) və bir söz əmələ gətirir. Deməli, sifətin çoxaltma dərəcəsinin bu növü səs ilə (p, m, r, s) söz və onun hissəciyinin birləşməsi nəticəsində yaranır. Ona görə də bizə elə gəlir ki, bunu (p, m, r, s) səslərinin iştirakı ilə düzələn çoxaltma dərəcəsini fonetik-sintaktik üsul adlandırmaq daha düzgündür.

1991

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKA MƏKTƏBİNİN BANİSİ

Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmış onomastik leksikanın öyrənilməsinə, təxminən 60-cı illərdən başlanılsa da, burada sistemsizlik, natamamlıq özünü göstərirdi. Sonralar bu istiqamətdə tədqiqatlar genişlənmiş, xüsusən görkəmli alim Afət Qurbanovun elmi araşdırmaları əsasında xeyli zənginləşdirilmişdir. Onun 1956-cı ildə Tbilisi şəhərində institutlararası elmi konfransda “Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri” adlı məruzə ilə başlanan elmi-tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq xüsusi adların hərtərəfli linqvistik tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı fundamental monoqrafiyanın nəşri ilə nəticələnmişdir. Alim bu əsəri ilə mərhum M.Şirəliyevin yazdığı kimi “Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”. Bu baxımdan “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985), “Azərbaycan onomalogiyası” (1986), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomlogiyası məsələləri” (1986), “Poetik onomastika” (1988) və s. əsərləri dilimizin bu sahəsinin öyrənilməsinə düzgün elmi istiqamət vermiş, Azərbaycan onomalogiyasının müstəqil bir şöbə kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Lakin Azərbaycan onomastikasının zənginliyi, onun dilçiliklə sıx bağlı olması, onomastik leksikanın öyrənilməsindəki sistemsizlik, bu elm sahəsinin bütün problemlərini özündə

əks etdirən mükəmməl və əhatəli tədqiqat əsərinin yaranması tələbini irəli sürürdü. Prof. A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri məhz belə bir tələbdən irəli gələrək yazılmışdır. Dərslik kimi ali məktəblərdə istifadə olunan bu kitabda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika problemləri elmi-nəzəri aspektdə şərh edilir. Əsərdə Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarix, onomastik vahidlərin təsnifi, antroponim, toponim, etnonim, hidronim, zoonim, kosmonim və ktematonimlərin spesifik xüsusiyyətləri xarakterik dil faktları əsasında araşdırılır, onomastik leksikanını tədqiqi ilə bağlı bir sıra vacib məsələlər elmi dəlillərlə oxucuya çatdırılır.

Əsər giriş, on altı fəsil, onomalogiyaya aid terminlər və bibliografiya bölmələrindən ibarətdir. Kitabın birinci hissəsi “Onomalogiyanın ümumi-nəzəri məsələləri” adlanır. Burada onomastika və onomalogiya anlayışları, onomalogiyanın nəzəri əsasları, növləri, başqa elmlərlə əlaqəsi onomastik mənbə və onomastik materialın toplanması, onomastik tədqiqatın xarakteri və metodları və s. problemlər inandırıcı faktlar əsasında elmi dillə şərh olunur.

“Azərbaycan onomalogiyası və məsələləri” adlanan ikinci hissə onomastikanın azərbaycanşünaslıqda öyrənilməsi problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. .

Prof.A.Qurbanov onomastik azərbaycanşünaslıqda öyrənilməsi məsələsini geniş və hərtərəfli şərh etmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan onomastikası lingvistik tədqiqata son illərdə cəlb edilmişdir. Bu tədqiqat zamanı isə bəzi alimlər yanlış olaraq onomastikanı dilçiliyin tədqiqat obyektindən ayırmağa çalışmışlar. Professor A.Qurbanov haqlı olaraq buna etiraz edir və bu nəticəyə gəlir ki, “onomastikanın (onomalogiyanın) mövzusu

dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid olunmayan, bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər və hadisələrdir”.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu əsərdə onomalogiyaya dair terminlər lüğəti verilmişdir. Bu lüğət Azərbaycan onomastik vahidlərinin düzgün deyilişi, yazılışı və mənimsənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, gələcəkdə Azərbaycan onomastikasının ayrı-ayrı sahələrinə aid tərtib ediləcək lüğətlər üçün istiqamətverici mahiyyət daşıyır.

Əsərdəki “Müasir Azərbaycan ədəbi dili onomastik leksikasının tərkibi”, Azərbaycan dili onomastik vahidlərinin təsnifi”, “Azərbaycan antroponimləri”, “Azərbaycan etnonimləri” “Azərbaycan toponimləri”, “Azərbaycan hidronimləri” və s. fəsilləri də çox maraqlıdır. Klassik və müasir ədəbiyyatdan, eləcə də xalq yaradıcılığından verilmiş nümunələr əsərin bədii məziyyətini artırır. Yüksək elmi səviyyədə və səlis dildə yazılan bu kitab onomastika problemlərinə həsr edilmiş, onun əsaslarını təşkil edən ilk fundamental əsərdir.

A.Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının tədqiqinə dair dərslək, dərslək vəsaitləri nəşr etdirməklə yanaşı, ilk dəfə olaraq pedaqoji institutlar üçün “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” və “Azərbaycan toponimikası” proqramlarını hazırlamış, “Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər”, “Azərbaycan dili onomastik leksikasının toplanmasına dair proqram”, “Onomastik çalışmlar” və s. elmi-metodiki proqram və göstərişləri də tərtib etmişdir.

A.Qurbanovun banisi olduğu onomastika məktəbinin böyük perspektivləri vardır. Alimin rəhbərliyi ilə 1986-cı ildə Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində Onomastik

Elmi Mərkəz yaradılmış, sonralar həmin mərkəz elmi-tədqiqat problem laboratoriyasına çevrilmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, A.Qurbanovun əsərləri yalnız dilçilik elmi ilə məşğul olanlar üçün faydalı tədqiqatlar olmaqla bitmir. Bu kitablar xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını, habelə dilimizin qədimliyini və zənginliyini öyrənmək istəyən hər bir ziyalı üçün də faydalıdır.

1999

R E S E N Z İ Y A L A R

LÜĞƏT TƏRKİBİNİN TƏDQIQI

Ədəbi dilimizin elmi əsaslarla öyrənilməsi, onun ölçülərinin, inkişaf mərhələlərinin, zənginləşmə yollarının müəyyənləşdirilməsi, canlı danışq dili ilə ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə təsiri və s. məsələlər Azərbaycan sovet dilçiliyinin qarşısında öz həllini gözləyən ən mühüm və əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Çox qədim tarixi köklərə əsaslanan Azərbaycan ədəbi dilinə həm ümumxalq danışq dilində, həm də klassik bədii üslubda yazılmış abidələr, eləcə də dövrü mətbuat və zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olduqca qiymətli material verir.

Bu işə yeni-yeni əsərlərin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yaradılmasına, səmərəli elmi axtarışlara şərait yaradır.

V.İ.Lenin adına API-nin dosenti N.Xudiyevin bu günlərdə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı” (sovet dövrü) adlı dərs vəsaiti də (V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, 1986) məhz belə bir xeyirxah və uğurlu elmi axtarışın nəticəsidir.

Əsərin adından göründüyü kimi, kitab sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Lüğət tərkibinin inkişafı, sosial-lingvistik amillər nəzərə alınmaqla, iki mərhələyə (1920-1940-cı

illər və 1940-1980-ci illər) ayrılmış və konkret dil materialı əsasında hər bir dövrün səciyyəvi əlamətləri təhlil edilmişdir.

Kitabın ilk səhifələrində olduqca vacib bir məsələyə - sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf mərhələlərinə toxunulmuşdur. Məlumdur ki, ayrı-ayrı xalqların sovet dövrü ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf mərhələləri dövrlərə ayrılarkən ciddi mübahisələr ortalığa çıxır. Bu, əlbəttə, obyektiv səbəblərdən irəli gəlir. Müəllif göstərir ki, sosializm quruculuğu və SSRİ xalqlarının birliyi ilə əlaqədar onların dillərindəki inkişaf xüsusiyyətləri arasında da bir ümumilik və yaxınlıq mövcuddur. Bu yaxınlıq dillərin inkişafına təsir göstərən bir sıra ekstralinqvistik amillərlə səciyyələnir.

Ayrı-ayrı dilçilik əsərlərində sovet dövründə ədəbi dillərin inkişaf yolunun mərhələləri bəzən iki, bəzən üç, bəzən isə beş dövrə bölünür. Bu, nə ilə əlaqədardır? Əlbəttə, bu bölgülərdə ictimai-siyasi amillər nəzərə alındığı üçün cəmiyyət həyatında mühüm rol oynamış hər bir dövr dilin inkişafında bir mərhələ kimi səciyyələnmişdir. Ona görə də sovet dövründə ədəbi dillərin inkişaf mərhələlərinin bölgüsündə müxtəliflik meydana çıxmışdır. N.Xudiyev çox düzgün olaraq yazır ki, dilin ümumi inkişafı, bir çox cəhətdən formalaşması, sabitləşməsi və vahid qaydaya düşməsi üçün hər hansı ictimai dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və müasir səviyyədə formalaşması, xüsusən lüğət tərkibinin zənginləşməsi müəyyən mərhələlərlə bağlıdır. Ayrı-ayrı sosial-iqtisadi, mədəni-kütləvi və elmi-texniki tərəqqi dövrləri dildə müəyyən izlər buraxsa da, lüğət tərkibinin inkişafı prosesini iki əsas mərhələyə bölmək olar: 1920-1940-cı illər və 1940-1980-ci illər.

Kitabın sonrakı səhifələri həmin mərhələlərin geniş təhlilinə həsr olunmuşdur. Kitabda 20-ci və 30-cu illər ayrı-ayrılıqda götürülmüş, bu amillərin hər birinin özünə-məxsus cəhətləri geniş işıqlandırılmışdır. 20-ci illərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi dillər üzrə qruplaşdırılarkən ən çox hansı dilin üstün mövqeyə malik olması nəzərə alınmışdır. Ona görə də 20-ci illər üçün bölgü belə bir istiqamətdə aparılır: a) ərəb-fars mənşəli sözlər. Bu qrup sözlər, əsasən, sosial-mədəni inkişaf, təsərrüfat quruculuğunun elmi əsasda inkişafı ilə bağlıdır; b) türk dili üçün xarakterik olan sözlər. Buraya Azərbaycan dilində leksik və ya semantik paralelləri olan türk dili sözləri, əvəzlilikləri, türk dili vasitəsilə alınıb işlədilən Avropa mənşəli sözlər daxildir; c) rus dilindən alınan sözlər. Bu qrupa ən çox dövrün aktual hadisələrini əks etdirən ictimai-siyasi məzmunlu söz-terminlər daxildir; ç) daxili imkanlar hesabına yaranan yeni sözlər. Bu bölgü əsasında 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini işıqlandıran müəllif haqlı olaraq, belə bir düzgün qənaətə gəlir ki, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər lüğət tərkibində bir sıra ərəb-fars, türk (osmanlı) və rus mənşəli sözlərin lüzumsuz işlədilməsi, sosializm quruculuğu ilə əlaqədar baş verən ictimai proseslərə dair yeni sözlərin dilə daxil olması, daxili imkanlar əsasında yeni leksik vahidlərin yaranması və s. idi.

30-cu illərdə isə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişaf prosesi bir növ, əks istiqamətdə gedir, lüzumsuz ərəb-fars, türk sözlərini həm Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan yeni söz və söz birləşmələri, həm də rus dilindən alınmış sözlər əvəz edir.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafının ikinci mərhələsi də (1940-1980-ci illər) kitabda geniş işıqlandırılmışdır. Müəllifin göstərdiyi kimi, 1940-1980-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin çiçəklənməsi dövrüdür. Bu dövrdə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində daha real imkanlar yaranır, dildaxili qanunauyğunluqlarının çəkisi artır. Verilən materiallardan da bir daha aydın olur ki, ədəbi dilin terminoloji potensialının rus dili alınmaları hesabına zənginləşməsi üstünlük təşkil edir, lakin ümumxalq malı ola bilməyən bir sıra rus sözlərinin potensialı azalır, daha məqbul və ümumişlək ərəb-fars mənşəli sözlər yenidən ədəbi dilə qayıdır.

Müəllifin fikrincə, cəmiyyət həyatında baş verən bir çox ictimai-siyasi hadisələrlə, elmi-texniki tərəqqi və təsərrüfat-mədəni inkişafı əlaqədar bu mərhələnin ayrı-ayrı dövrlərində ədəbi dilin inkişafında spesifik cəhətlər müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, 1940-45-ci illərdə dilə çoxlu hərbi istilahlər gətirilsə, 1945-55-ci illərdə kosmik fəzanın tədqiqi, 1960-cı illərdən sonra isə elmi-texniki tərəqqinin coşğun inkişafı ilə bağlı yeni sözlər yaranır.

Kitabda xüsusi maraq doğuran bölmələrdən biri neologizmlərə həsr olunan səhifələrdir. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif baxımdan şərh olunan neologizmlər dilin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil etsə də, onun sonrakı taleyi, dildə davamlılığı bərabər şəkildə getmir. Bunu nəzərə alan müəllif kitabda neologizm anlayışı, ümumdil və fərdi neologizmlərin əsas xüsusiyyətləri haqqında yığcam nəzəri məlumat verdikdən sonra Azərbaycan dilində yaranan ümumdil neologizmlərin dörd əsas növü üzərində dayanmışdır.

Misir Səfərov

Əminik ki, bu dərs vəsaiti Azərbaycan dili tarixinin tədrisinə lazımi kömək göstərəcək, tələbələrin, müəllimlərin və oxucuların Azərbaycan ədəbi dili haqqında aldığı məlumatı daha da zənginləşdirəcəkdir.

1987

QIYMƏTLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş bir sıra elmi-tədqiqat əsərlərinin və dərsliklərin müəllifi kimi tanınan, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Afat Qurbanovun yenicə çapdan çıxmış “Poetik onomastika” (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru Ə.M.Cavadov) adlı kitabı müəllifin bu sahədə apardığı uğurlu tədqiqatların davamı kimi maraq doğurur.

Professor A.Qurbanov öz tədqiqatlarını, əsasən, dilçiliyimizin az öyrənilmiş sahələrinə həsr edən alimlərimizdəndir. Son dövrlərdə onomastik leksikanın tədqiqinə, öyrənilməsinə marağın güclənməsini nəzərə alan və 60-cı illərdən onomastik vahidlərlə maraqlanan, axtarışlar aparan, toponimikaya dair mühazirələr oxuyan, bu fənnin proqramını hazırlayan professor A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986) əsərlərini nəşr etdirmiş və dilçiliyimizin bu sahədə öyrənilməsinə düzgün elmi istiqamət vermişdir. Professor A.Qurbanov yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə, qəzet və jurnal məqalələrində poetik onomastika məsələlərindən az da olsa danışmışdır. Lakin poetik onomastikanın xüsusi elmi-tədqiqat obyektini olduğunu nəzərə alan müəllif bu sahəyə aid ayrıca tədqiqat işi aparmağı lazım bilmişdir. Professor A.Qurbanovun “Poetik onomastika” adlı əsəri məhz belə bir zəruri ehtiyacdən irəli gəl-

mişdir. Kitabın annotasiyasında oxuyuruq: “Vəsaitdə bədii əsərlərdə və oradakı surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artmasında onomastik vahidlərin rolu, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı, poetik adların qrammatik və semantik xüsusiyyətləri, yazıçının fərdi onomastikasının təhlili və s. məsələlər əhatə olunur”. Bu göstərilənlər kitabın Azərbaycan onomastik sistemində özünəməxsus yer tutan, lakin uzun müddət tədqiqatdan kənar qalan bir sahənin öyrənilməsinə həsr olunduğunu bir daha təsdiq edir.

Əsər “Giriş” və üç fəsildən ibarətdir. “Giriş” adlanan birinci hissədə müəllif poetik onomastikanın tədqiqat obyektini, vəzifələrini və bir sıra vacib məsələləri sadə bir dillə izah edir. Burada həm də poetik onomastik vahidlərin öyrənilməsinin ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektologiya, müasir dil və dilçiliyin başqa sahələri üçün maraqlı faktlar verə biləcəyi göstərilir, şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidlərlə yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin leksik-semantik və üslubi cəhətdən bir-birindən fərqləndiyi nümunələr əsasında izah edilir. “Onomastik vahidlərin üslubi imkanlar” adlanan birinci fəsildə müəllif haqlı olaraq göstərir ki, xüsusi adların – onomastik vahidlərin təhlili zamanı onların (xüsusi adların) emosionallıq, bədiilik, ifadəçilik və s. xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq Azərbaycan ədəbi dili tarixinin az tədqiq olunmuş sahələrinin öyrənilməsində mühüm rolu ola bilər.

Professor A.Qurbanov şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidləri tədqiq edərkən düzgün olaraq

bu nəticəyə gəlir ki, xalq ədəbiyyatı nümunələrində - nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda, laylalarda, oxşamalarda və xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrində işlənən onomastik vahidlər, xüsusilə antroponim və toponimlər ya real, ya da əfsanəvi planda işlənmişdir. Burada həm də şifahi xalq ədəbiyyatında antroponimlərin familiya növündən istifadə olunmasından, onun şəxs adı, təxəllüs, ləqəb və ata adından sonra yaranmasından, qadın adlarına hörmət mənasını ifadə edən “xanım” sözünün qoşulmasından, ikinci adqoyma, addəyişmə ənənəsinin mövcudluğundan, adların bir qrupunun təsviri məzmun daşımamasından, dini-əfsanəvi adlardan, toponimlərin müəyyən üslubi keyfiyyətə malik olmasından və s. nümunələr əsasında geniş və ətraflı danışılır.

Yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edən müəllif bu qənaətə gəlir ki, sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə - xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər və yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər kimi istifadə edirlər. Müəllif yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən gətirdiyi nümunələr əsasında hər iki formanın üslubi rolunu və yerini, sənətkarların onomastik vahidlərindən – poetik onomastikadan istifadə etmək ustalığını və s. məsələləri aydın və səlis bir dillə izah etmişdir.

İkinci fəsil “Onomastik vahidlərdən istifadə olunmasının məqam və formaları” adlanır. Bu fəsildə müəllif real adlardan satirik və yumoristik ifadə vasitəsi kimi müxtəlif formalarda istifadə olunmasından, toponimlərdən bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisənin konkret bir ərazidə baş verdiyini göstərmək üçün, yazıçı təxəyyülünün məhsulu

olan süni toponimlərdən isə obrazlılıq, ekspressivlik, ümumilik yaratmaq üçün istifadə olunmasından, kosmonimlərdən bənzətmə, təşbeh, metafora və s. məqsədlərlə istifadə edilməsindən, hidronimlərin üslubi rolundan söhbət açır, tayfa və qəbilə adlarının – etnonimlərin bədi mətnin tarixiliyini artırdığını göstərməklə yanaşı, onların (etnonimlərin) dil tarixi, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. elm sahələrinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olduğunu faktlar əsasında sübut edir.

Poetik onomastikanın tədqiqat obyektini geniş və əhatəlidir. Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin onomastik leksikasının tədqiqi bu problemlərin içərisində mühüm yer tutur. Çünki bu yolla ayrı-ayrı sənətkarların fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar. İstər klassik, istərsə də müasir sənətkarlarımızdan heç birinin yaradıcılığında onomastik leksika indiyə kimi öyrənilməmişdir. Professor A.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu məsələnin şərhini vermişdir. Kitabın “Yazıçı onomastikasının təhlilinə dair” adlanan üçüncü fəslində bu məsələ XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı əsasında yığcam və məzmunlu şəkildə izah edilmişdir. Yazıçının əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında problemin elmi izahı verilmiş, bu sahədə aparılacaq elmi-tədqiqat işləri fundamental tədqiq üçün düzgün istiqamətləndirilmişdir.

1988

DİLÇİLİYƏ DAİR DƏRSLİK

Sov.İKP-nin XXVII qurultayı və XIX Ümumittifaq partiya konfransının qərarları ilə əlaqədar pedaqoji institutların qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Son illərdə qəbul olunmuş “Ali məktəbi daha da inkişaf etdirmək və mütəxəssislər hazırlanmasının keyfiyyətini yüksəltmək haqqında”, “Ölkədə ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulmasının əsas istiqamətləri” və “Ali məktəblərdə elmi-tədqiqat işlərinin səmərəsini yüksəltmək haqqında” qərarlarda ali məktəbin qarşısında duran bu vəzifələr ətraflı izah edilmiş, tədrisin yüksək elmi-metodik səviyyədə aparılması, ali və yaradıcı müəllim kadrları yetişdirilməsi istiqamətində görüləcək işlər sırasında dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında ehtiyacın ödənilməsi də vacib tələb kimi irəli sürülmüşdür. Pedaqoji institutların filologiya fakültələrində tədris işini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqda, tələbələrə dilin mənsəyi, yaranması tarixi, müxtəlif dilçilik nəzəriyyələri, habelə dilçilik elminin obyektı, təşəkkülü, mövqeyi, sahələri, şöbələri haqqında əhatəli bilik verməkdə “Ümumi dilçilik” fənninin rolu böyükdür. Bu fənnin tədrisi tələbləri fizioloji biliklərlə dərinlən təmin edir.

“Ümumi dilçilik” fənninin böyük idraki-praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, prof.Afat Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərsliyini iki cildə nəşrə hazırlamışdır. “Maarif” nəşriyyatı (1989-cu

ul) onun birinci cildinin (elmi redaktoru, filologiya elmləri doktoru, prof. Ə.C.Şükürovdur) nəfis şəkildə çapını başa çatdırmışdır.

A.Qurbanovun uzunillik əməyinin məhsulu olan bu dərslik özünü elmi səviyyəsinə, orada proqram tələbələrinə uyğun qoyulan məsələlərin əhatəliliyinə, gətirilən dil faktlarının zənginliyinə nəzəri səviyyəsinə görə diqqəti cəlb edir.

Dərsliyin birinci cildi “Giriş” və dörd bölmədən ibarətdir. Girişdə lingvistik fənlər sistemində “Ümumi dilçilik” kursunun yeri aydınlaşdırılır, fənnin konkret vəzifələrindən, quruluş və həcmindən bəhs olunur.

Dərslikdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri ümumi dilçilik fənninin hansı problemləri əhatə etməsi və seçilib öyrədilməsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Buna görə də müəllif əsərdə əvvəlcə dilçiliyin ümumi problemlərindən, dilin xüsusiyyətlərindən, dillə əlaqədar problem məsələlərin nəzəri əsaslarından və daha sonra dilçiliyin metodlarından bəhs edir.

“Dilçiliyin ümumi problemləri” adlanan birinci bölmədə müəllif dilçilik elmi və onun obyekt, dilçiliyin mövzusu və nəzəri əsasları, dilçiliyin elmi və əməli əhəmiyyətindən geniş söhbət açır. O, dilçilik elminin yaranması və inkişafı tarixindən bəhs edərkən fikirlərini elmi faktlar əsasında aydınlaşdırır və haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, dilçiliyin yaranması və inkişafını ancaq bir xalqın və ya bir neçə millətin adı ilə bağlamaq doğru olmaz. Bu, yəni dilçilik elmi dünyanın müxtəlif qitələrində yaşayıb-yaradan onlarca qədim və müasir xalqların zehni əməyinin məhsuludur. Bu bölmədə həm də dilçilik məktəbləri və onların yaradıcıları, dilçilik cərəyanları,

sovet dilçiliyinin yaranması və inkişafı, dilçiliyin mövqeyi və onun başqa elmlər sistemində yeri, dilçiliyin sahələri və şöbələri və s. haqqında da geniş məlumat verilmişdir.

Dilin ictimai mahiyyəti məsələsi dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsində də əsas problemlərdəndir. Digər tərəfdən, dilin mənşəyi, işarəviliyi, sistemi, inkişafı kimi məsələlərin də araşdırılıb təhlil edilməsi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. “Dil və onun xüsusiyyətləri” adlanan ikinci bölmədə bu məsələlər özünün geniş izahını tapmışdır.

Dərsliyin “Dillər və onların təsnifi” adlanan üçüncü bölməsində dünyada mövcud olan dillərdən və onların təsnifindən, “Yazı nəzəriyyəsi məsələləri” adlanan dördüncü bölmədə isə yazının yaranması tarixindən, yazının tiplərindən, əlifba problemindən və stenoqrafik yazı və s. geniş bəhs olunur.

Əsərin sonunda müəllifin əsaslandığı zəngin ədəbiyyat siyahısı verilmişdir ki, bu, heç şübhəsiz, tədqiqatçılar üçün də çox faydalıdır.

Ümumilikdə demək olar ki, çox sadə dildə yazılmış bu kitabdan filoloq tələbələr, müəllimlər, aspirantlar, dissersantlar, elmi işçilər, eləcə də dilçiliklə maraqlanan geniş oxucu kütləsi faydalana bilirlər.

DİL VƏ ÜSLUB

Müasir dünya dilçiliyində dil və üslub problemi ən geniş tədqiqat obyektlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki, son illərdə problemin araşdırılması, dilin estetik imkanlarının öyrənilib üzə çıxarılması istiqamətində xeyli elmi-tədqiqat işləri aparılmış, bir sıra diqqətəlayiq monoqrafiya və dərsliklər meydana gəlmişdir. Həmin əsərlərdə dil və üslub probleminin həllinə ayrı-ayrı mövqelərdən yanaşılmış, fikir uyğunluğu ilə yanaşı, fikir ayrılığı da özünü göstərmişdir. Ona görə də dil və üsluba dair bir sıra məsələlər hələ mübahisəli şəkildə qalmaqdadır.

Dünya dilçiliyində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan dilçiliyində də dil və üslub məsələlərinə həsr olunmuş qiymətli tədqiqatlar aparılmış və bu proses indi də davam etdirilir. Aparılan tədqiqat işlərinin nəticəsi kimi çap olunmuş əsərlər, dərslik və dərs vəsaitləri problemin həlli istiqamətində mühüm elmi nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü, professor Afat Qurbanovun bu yaxınlarda çap etdirdiyi “Dil və üslub” adlı əsəri aparılan səmərəli axtarışların məntiqi nəticəsi kimi maraq doğurur. Kitabın redaktorları professor Ə.Cavadov və dosent R.Həsənovdur.

Əsərin birinci bölməsi “Dil-üslub və üslubiyyat” adlanır. Burada müəllif dil və üslubun müasir dünya dilçiliyində ən zəruri problemlərdən biri olduğundan, elm aləmində bu problemin qoyuluşunun uzun və maraqlı tarixindən, problemin həllindən bəzi fərqli fikirlərin meydana çıxmasından, üslubi anlayışının çoxmənəlilikindən söhbət açır. Professor A.Qurbanov üslubiyyat nəzəriyyəsinə bir sıra problemlərin öz elmi həllini tapmasını göstərir, lakin bəzi dolaşıqlığa yol verildiyini də təsdiq edir. Termin qeyri-dəqiqliyi bu dolaşıqlıqda daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, “Ədəbi dilin funksional üslubu anlayışını ifadə etmək üçün “üslub” termini ilə yanaşı həmin mənada “dil” və “nitq” terminləri də işlədilmişdir. Məsələn, “Bədii dil”, “bədii nitq” (“bədii üslub”, “elmi dil”, “elmi nitq”), “elmi üslub”. Bunlardan “bədii üslub” və “elmi üslub” terminləri mənənin dəqiq ifadəçisi olduğu üçün daha düzgündür. Elmi ədəbiyyatda hökm sürən bu cür termin qeyri-dəqiqliyinə son qoyulması müasir üslubiyyatın əsas vəzifələrindəndir” (səh.8).

Üslubiyyat problemləri müasir dilçilikdə öz elmi həllini hələ tam tapa bilməmişdir. Doğrudur, bu sahədə yeni-yeni konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Lakin problemin həlli üçün əsaslı işlərin aparılmasına böyük ehtiyac duyulur. Əsərin “Müasir dilçilikdə üslubiyyat problemləri” adlı bölməsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Burada problemin həlli üçün üç istiqamət müəyyənləşdirilir. A.Qurbanov üslubiyyatın başlıca anlayış və kateqoriyalarına doğru olaraq üslubi vasitə, üslubi hadisə, üslubi vəzifə, üslubi kolorit, üslubi norma, üslubi variant, üslubi neytrallıq, üslubi çalarlıq, üslubi rəngarənglik, üslubi səciyyə, üslubi üsul, üslubi təhlil, ümumi üslub, xüsusi üslub, mikroüslub, makroüslub və s. kimi anlayış

və kateqoriyaları daxil edir və bunların xüsusi, konkret üslubi məsələlərin açılması, anlaşılması üçün mühüm rolunu qeyd edir.

“Sinonimlik üslubiyyatın bünövrəsi kimi” adlı paragrafda müəllif lüğəti və qrammatik sinonimlikdən söhbət açır, dil vahidlərinin sinonimliyinin açılmasını, dəqiq müəyyənləşdirilməsini üslubi tədqiqatın başlıca cəhətlərindən hesab edir.

“Üslubiyyatın əsas istiqamətləri” yarımbaşlığında üslubi hadisə və proseslərin, dil vahidlərinin öyrənilməsində iki istiqamət – dil vahidlərinin üslubi imkanlarının öyrənilməsi və funksional üslubların tədqiqi istiqaməti ön plana çəkilir, onların əhəmiyyəti elmi cəhətdən qiymətləndirilir.

Əsərin maraqlı bölmələrindən biri “dil vahidlərinin üslubi imkanları” adlanır. Burada ən kiçik dil vahidindən tutmuş ən böyük dil vahidi əhatə olunmaqla üslubi yük izlənilir, müəyyənləşdirilir. Dil vahidləri ayrı-ayrı başlıqlar altında qruplaşdırılır və onların üslubi əlamətləri şifahi və yazılı ədəbiyyatdan gətirilən nümunələr əsasında şərh olunur. Belə ki, üslubi fonetikada səslərin uzanması, qısalması, samit səslərin təkrarı, cingiltiəşmə, vurğu, heca, ahəng qanunu, sonor samitlərin işləkliyi, intonasiya və s. fonetik əlamətlərin nitqdə müxtəlif mənə çalarlıqları yaratması; üslubi leksikada sözlərin müxtəlif boyalarda, çalarlarda, məcazi mənada işlənməsi, sinonimlik hadisəsinin üslubi leksikanın əsasını təşkil etməsi, ümumişlək sözlərin üslubi imkanları, terminoloji sözlərin müxtəlif üslublarda işlənmə imkanları; üslubi onomastikada şifahi və yazılı ədəbiyyatda işlənən şəxs, yer, planet adları və s. onomastik vahidlərin ya real, ya da əfsanəvi planda

verilərək müxtəlif üslubi xüsusiyyətlər yaratması; üslubi *frazeologiyada* sinonimliyin üslubi frazeologiyanın əsasını təşkil etməsi, istər canlı danışqda, istərsə də bədii ədəbiyyatda fikri daha dəqiq, eyni zamanda müxtəlif emosional çalarlarda təzahür etdirmək üçün eyni bir anlayışın müxtəlif frazeoloji birləşmələrlə ifadəsi; üslubi derivatologiyada müxtəlif üslubi və ekspressiv-emosional vasitələrin – kitab üslubuna dair söz yaradıcılığı vasitələri və adi danışq üslubuna dair söz yaradıcılığı vasitələrinin üslubi xüsusiyyətləri; üslubi morfologiyada morfoloji vahidlərin üslubi sinonimliyi və üslubi *təhkimliyi*; *üslubi* sintaksisdə söz birləşmələri, idarə, yanaşma, uzlaşma əlaqələri, cümlə üzvlərinin sıralanması söz birləşmələri daxilində başqa bir söz və ya ifadənin işlədilməsi, sadə cümlənin müxtəlif tipləri və növləri, mürəkkəb cümlənin quruluşu, əlavə və xüsusiləşmələr və başqa sintaktik vahidlər, sintaktik sinonimlik, cümlə üzvlərinin sıralanmasının üslubi sintaksisin ən xarakterik cəhəti olması, sintaktik vasitə olan intonasiyanın nitqdə çox mühüm üslubi rol oynaması və s. məsələlər yerli-yerində verilmiş nümunələr əsasında şərh və izah olunmuşdur.

Müasir dilçilik aktual və çətin məsələlərindən biri müxtəlif tipli dünya dillərində funksional üslubların müəyyənləşdirilməsi və onların təsnifidir. Bu çətinliyin bir neçə səbəbi vardır. Kitabın “funksional üslublar və onların təsnifi” bölməsində bu məsələlərə toxunulmuş onların həlli yolları haqqında maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür.

Dilçilik ədəbiyyatında üslub anlayışlarının ədəbi dillə bağlı olduğunu əsas tutan bəzi dilçilər funksional üslubların yaranma tarixini yazılı ədəbi dilin meydana gəlməsi vaxtı ilə əlaqələndirirlər. Lakin məlumdur ki, ədəbi dil əvvəl şifahi formada inkişaf etmiş və bəsit də

olsa, onun bəzi funksional üslubları meydana gəlmişdir. Ona görə də professor A.Qurbanovun bu bölmədə dünya dillərində funksional üslubların yaranma tarixini iki yerə - yazıya qədərki və yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə üslublar adı altında ayırması öz elmi yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif qeyd edir ki, bu dövrdə yaranan üslublar təbii olaraq yaranmasına, tərkibinə, vəzifəsinə, cəmiyyətdəki xidmətinə görə bir-birindən fərqlənirdilər.

Professor A.Qurbanov yazıya qədərki dövrlərdə funksional üslubları iki qrupa bölür: poetik üslub və ədəbi söhbət üslubu.

Yazıyaqədərki dövrlərdə şifahi ədəbiyyat – ağız ədəbiyyatı poetik üslubun yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə yaranan poetik funksional üslub şifahi ədəbiyyatın bir sıra janrlarında – bayatı, dastan, nağıl mikroüslublarında geniş istifadə edilmişdir.

Yazıyaqədərki şifahi ədəbi dilin ədəbi söhbət funksional üslubunun tarixindən, onun yaranma şəraitindən, söz və ifadələrin seçilib işlədilməsi prinsipindən danışan müəllif bu üslubun iki mikroüsluba ayrıldığını göstərir: “Məişət - ədəbi söhbət mikroüslubda ata qayğısı – ana nəvazişi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi səciyyəli söz və ifadələr – dil vahidləri seçilib işlədilmişdir. Rəsmi-ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif müraciətlər, ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkibinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur” (səh.24).

Yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə funksional üslubların yaranması və inkişafından danışan müəllif göstərir ki, funksional üslubların meydana gəlməsi və formalaşmasında yazılı ədəbi dil mühüm rol oynamışdır. Belə ki,

şifahi və yazılı formada fəaliyyət göstərən ədəbi dil təbii olaraq öz üslublarını da yaratmışdır. Beləliklə, hər bir funksional üslub tədricən zənginləşmə və təkmilləşmə yolu keçmiş, get-gedə möhkəmlənmiş, sabitləşmiş və xalq kütlələrinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan dili inkişaf etmiş müasir dillərdən biridir. Bu dilin materialları əsasında funksional üslubların növlərini müəyyənləşdirməyin mühüm eimi əhəmiyyəti var. Kitabın “Müasir dövrdə funksional üslublar” bölməsi bu mühüm məsələyə həsr olunmuşdur. Professor A.Qurbanov burada Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublarının aşağıdakı növlərindən söhbət açır: ədəbi danışmaq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistoluar üslub. Müəllif yuxarıda adı çəkilən hər bir funksional üslubu ayrı-ayrı təhlil edir, onların üslubi göstəriciləri, istifadə dairəsi, janrları mikroüslubları, dil əlamətləri, bir sıra vasitələrdən istifadə olunması və s. konkret nümunələr və bədii materiallar əsasında şərh olunur. Başqa dilçi alimlərin fikrinə toxunan müəllif funksional üslublar haqqında özünün elmi fikrini söyləyir və əsaslandırır. Fəslin sonunda müəllif doğru olaraq bu nəticəyə gəlir ki, “bu və ya başqa bir üslubun yaranma tarixi müəyyən zamanla - əsrlə bağlıdırsa, onun formalaşması və inkişafı xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi nailiyyətlərin nəticəsidir” (səh.40).

“Dil və üslub” əsərində elmi yeniliyi, orijinallığı ilə seçilən məsələlərdən biri də funksional üslubların əlaqə və münasibətinin müəyyənləşdirilməsidir. Kitabın “funksional üslubların əlaqə və münasibəti” bölməsi funksional üslubların sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi, onların əlaqə və münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuşdur. Burada müəllif üslubi sərhəd, üslubi əlaqə və üslubi

münasibət anlayışlarının izahını vermiş, onların üslub nəzəriyyəsində ən mürəkkəb məsələlər olduğunu göstərmişdir. Müəllif məşhur üslub tədqiqatçılarının belə bir fikrini təqdir edir ki, ədəbi dillərin funksional üslubları arasında birdəfəlik sərhəd müəyyən etmək çox çətindir. Çünki üslubların sərhədi çox dəyişkəndir. Buna görə də ədəbi dillərdə üslublararası sərhəd şərti xarakter daşıyır.

Üslubi əlaqədən danışan müəllif qeyd edir ki, dili təşkil edən bütün problem və hadisələr bir-biri ilə bağlı olduğu üçün ədəbi dilin üslubları da bir-biri ilə müxtəlif dərəcədə yaxındır. Bu yaxınlıq isə hər növ üslubi əlaqənin əsasını təşkil edir.

Professor A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi “üslubi münasibətlər, yaxınlıq və əlaqələr əsasında ədəbi dilin üslubları ümumi üslubi rəngarənglikdə cəmləşir, bütöv üslublar sistemi əmələ gəlir (səh.41).

Ayrı-ayrı dillərin funksional üslublarının öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Çünki üslubların təhlili aid olduğu dilin mədəni məsələlərinin aydınlaşdırılması, dilin funksional inkişafının araşdırılması deməkdir. Ona görə də funksional üslubların öyrənilməsi yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsinin mühüm elmi əhəmiyyəti var. Bu baxımdan kitabın “funksional üslubların öyrənilməsi yolları” fəslə yeniliyi ilə xüsusi maraq doğurur. Burada müəllif iki mühüm məsələnin üzərində dayanır. Bunlardan biri dil hadisələrinin axtarılmasında və öyrənilməsində üslubi mənbənin müəyyənləşdirilməsi, digəri isə üslubi tədqiqatın prinsipləridir. Professor A.Qurbanov üslubi mənbə kimi yazılı abidələrin, bədii və dini ədəbiyyatın, rəsmi sənədlərin və s. xüsusi əhəmiyyəti olduğunu qeyd edir.

Üslubi tədqiqatın prinsipləri çoxdur. Burada müəllifin vacib hesab etdiyi iki prinsip – milli bünövrəyə əsaslanmaq və xronoloji-tarixilik prinsipi geniş təhlil olunur. Tədqiqatçı düzgün olaraq bu nəticəyə gəlir ki, dilin üslublar sistemi üzərində, tədqiqat sistemi üzərində tədqiqat aparılarkən onun milli əlamətləri, xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Professor A.Qurbanov ədəbi dillərin funksional üslublarının öyrənilməsində xronoloji-tarixilik prinsipindən danışarkən yazıyaqədərki dövrün üslublarının tədqiqi, yazılı ədəbi dillə əlaqədar təşəkkül tapmış üslubların öyrənilməsi, ayrılıqda bir üslubun tarixi və əsrlər üzrə üslubların öyrənilməsi məsələlərini ön plana çəkir. Bu bölgülərin hər biri haqqında ayrıca danışmaq olar. Biz bu bölgülərdən biri - əsrlər üzrə funksional üslubların öyrənilməsi üzərində dayanacağıq. Çünki funksional üslubların göstərilən bölgülər üzrə tədqiqi dilçiliyimiz üçün təzədir və problemin həllinə yeni baxışı müəyyənləşdirir. Müəllif funksional üslubların öyrənilməsinin əsrlər üzrə bölgüsünü aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları; X-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları; XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları; XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları; XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları; a) XX əsrin I yarısında funksional üslublar; b) XX əsrin II yarısında funksional üslublar.

Funksional üslubların öyrənilməsinin əsrlər üzrə bölgüsünü verən tədqiqatçı bu nəticəyə gəlir ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar sisteminin bu bölgülər üzrə tədqiqi, təhlili və təsviri dilçilik elmimizin böyük

nailiyyətlərindən biri olar, həm də bununla dünya dilçiliyinə öz yeni bəhrəsini əlavə etmiş olar” (səh.43).

Bu bir həqiqətdir ki, gələcək tədqiqatlar aparılarkən müxtəlif elmi mənbələrə - dil və üsluba aid yazılmış əsərlərə də bir istinad mənbəyi kimi müraciət ediləcəkdir. Biz əminik ki, professor Afat Qurbanovun elmi dəyəri və toxunulan məsələlərin orijinallığı ilə seçilən “Dil və üslub” əsəri də müraciət olunan elmi mənbələrdən biri olacaqdır.

1992

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ FUNDAMENTAL TƏDQIQI

Müasir Azərbaycan ədəbi dili zəngin lüğət tərkibinə malik inkişaf etmiş dillərdən biridir. Bu dilin lüğət tərkibinin böyük bir qatını onomastik leksika – xüsusi adlar silsiləsi təşkil edir. Həmin leksikanın tərkib hissələrinə antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, ktematonimlər və s. xüsusi adlar daxildir. Onomastik leksikaya daxil olan söz qrupları müəyyən ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olub, mənsub olduğu xalqın həyatını əks etdirən əvəzsiz söz sərvətidir. Onomastik leksikanın hərtərəfli tədqiqi söz yaradıcılığı, dialektologiya, dil tarixi və s. sahələrin öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmış onomastik leksikanın öyrənilməsinə təxminən XX əsrin 50-ci illərdən başlanılmışdır. Tədqiqata daha çox Azərbaycan toponimika və antroponimikası cəlb olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatlar birtərəfli aparılmış, onomastik leksikanın öyrənilməsində systemsizlik, natamamlıq özünü göstərirdi. Bu isə, hər şeydən əvvəl, həmin elm sahəsinin nəzəri və praktiki problemlərini özündə əks etdirən bir əsərin olmaması ilə bağlı idi.

Ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş fundamental elmi-tədqiqat əsərlərinin və dərsliklərinin müəllifi, nəzəri və praktiki məsələlər üzrə ən məhsuldar alimlərimizdən olan Azər-

baycan SSR EA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Afat Qurbanov öz tədqiqatlarını, əsasən, dilçiliyimizin az öyrənilmiş sahələrinə həsr edir.

Alim uzun illər ərzində onomastika məsələləri ilə daha çox maraqlanmış, tədqiqatlar aparmış, yeni-yeni əsərlər nəşr etdirmişdir. Onun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985, “Onomalogiya” bölməsi), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988), “Poetik onomastika” (1988) və s. əsərləri dilimizin bu sahəsinin öyrənilməsinə düzgün elmi istiqamət vermiş, Azərbaycan onomalogiyasının müstəqil bir şöbə kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Lakin Azərbaycan onomastikasının zənginliyi, onun dilçiliklə sıx bağlı olması, onomastik leksikanın öyrənilməsindəki sistemsizlik bu elm sahəsinin bütün problemlərini özündə əks etdirən mükəmməl və əhatəli tədqiqat əsərinin yazılması tələbini irəli sürürdü. Professor A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri məhz belə bir tələbdən irəli gələrək yazılmışdır. Professor bu əsəri ilə, mərhum akademik M.Şirəliyevin yazdığı kimi, “Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”. Fundamental kitabda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika problemləri elmi-nəzəri aspektdə şərh edilmişdir.

A.Qurbanov onomalogiya problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verərək 2004-cü ildə onomastika məsələlərinə dair 2 cilddən ibarət böyük fundamental monoqrafiya (“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”, I və II cild) nəşr etdirmişdir.

Məlumdur ki, hər bir elmi əsərin yayılması müəyyən məqsəd və vəzifələrlə bağlı olur. Aparılan uzun elmi araşdırmalardan sonra bu ikicildliyin yazılmasında məqsəd xüsusi ad nəzəriyyəsini, onomastik qanunauyğunluqları aydınlaşdırmaq, onomalogiya təliminin müasir vəziyyətini təhlil etmək, onomastik tədqiqata maraq və həvəs oymaqla yanaşı, dilçiliyimizin bu sahəsində qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Monoqrafiyanın birinci cildində “Onomalogiyanın ümumi-nəzəri məsələləri”, onomastika və onomalogiya anlayışları, onomalogiyanın nəzəri əsasları onomalogiyanın nəzəri əsasları, növləri, başqa elmlərlə əlaqəsi, onomastik mənbə və onomastik tədqiqatın xarakteri və metodları və s. problemlər faktlar əsasında şərh olunur. Müəllif “hər bir elm və onun şöbələri mövcud nəzəri əsaslar üzərində inkişaf edir. Dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, onomalogiya da öz inkişaf istiqamətini fəlsəfi-nəzəri və elmi-nəzəri əsaslardan götürür” fikrini əsaslandırır, onomalogiyanın tarixi, müqayisəli və təsviri növlərinin formalaşmasını elmi dəlillər əsasında aydınlaşdırır. Bu cildə düzgün olaraq “Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarixindən” geniş bəhs olunur. Hər bir elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Çünki elm tarixinə, onun inkişaf yoluna nəzər salındıqda götürülmüş işlərin səviyyəsi müəyyənləşir, görülməyən işlər və onların istiqaməti aydınlaşır. Ona görə də müəllif belə qənaətə gəlir ki, hər hansı bir elmin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi onun gələcək inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu mənada Azərbaycan onomalogiyasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi vacib bir məsələ kimi özünü göstərir. Onomastik leksikanın öyrənilməsi tarixini araşdıran müəllif Azərbaycan ono-

mastikasının türkoloji dilçilikdə mövqeyini müəyyən-ləşdirir və bu qənaətə gəlir ki, onomastik leksikaya dair ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılmalıdır. Belə ki, türkoloji dilçilikdə onomastika sahəsinə dair mühüm nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, elmi-tədqiqat əsərləri yazıl-malıdır.

Monoqrafiyada A.Qurbanov onomastikasının azər-baycanşünaslıqda öyrənilməsi məsələsini geniş və hər-tərəfli şərh etmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan onomastikası linqvistik tədqiqata son illərdə cəlb edil-mişdir. Bu tədqiqata son illərdə cəlb edilmişdir. Bu tədqiqat zamanı isə bəzi alimlər yanlış olaraq onomas-tikanı dilçiliyin tədqiqat obyektindən ayırmağa çalışmışdır. Professor düzgün olaraq buna etiraz edir və belə nəticəyə gəlir ki, “Onomastikanın (onomalogiyanın) mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid olunmayan, bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər və hadisələrdir”.

Professor onomastik leksikanın ayrı-ayrı qatlarının tədqiqi tarixini araşdırarkən bu qənaətə gəlir ki, toponimlər ilkin olaraq tədqiqata cəlb edilmiş onomastik vahidlərdir. Bunların bəziləri haqqında məlumat keçmişdə verilmişdir. Həmin tədqiqatlara antik dövrlərin yazılı mənbələrində təsadüf edilir. Yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon hələ iki min il qabaq Azərbaycan onomastik vahidlərinin bəziləri haqqında məlumat vermişdir. IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində ilk dəfə olaraq Şabran, Şirvan, Gəncə, Bakı, Muğan, Beyləqan və bu kimi Azərbaycan toponimləri haqqında çox zəngin məlumat verilmişdir. XIX əsrin görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvani Azərbaycan, Bakı, Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Quba, Şəki, Şabran və s. yer adlarının

mənşəyinə dair maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bu tədqiqatlar zaman-zaman inkişaf etmiş və Azərbaycan dilçiliyinin başqa sahələrində olduğu kimi, onomalogiya sahəsində də nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Bu fəsilə Azərbaycan etnonimlərinin, diolimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan antroponimlərin, Azərbaycan dilçiliyini onomastik sahəsində ən çox işlənən, tədqiq olunan toponimlərin, hidronimlərin tədqiqi tarixi araşdırılmış, maraqlı elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Burada Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsində fəaliyyət göstərən tarixçilərin və coğrafiyaşünasların əsərləri də geniş elmi aspektdə təhlil olunmuşdur. Bu cildə onomastik leksikanın ayrı-ayrı laylarını təşkil edən kosmonimlərin, zoonimlərin, ktematonimlərin indiyə qədər geniş tədqiqata cəlb edilməməsindən, həllini gözləyən bu məsələlərin Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında aktual bir problem kimi durmasından da bəhs edilmişdir.

Əsərin II cildində müasir Azərbaycan ədəbi dili onomastik leksikasının tərkibi müəllif tərəfindən iki istiqamətdə ümumiləşdirilmişdir: komponentlərin miqdarına görə onomastik leksikanın tərkibi (birkomponentli, ikikomponentli, çoxkomponentli xüsusi adlar) və dil mənsubiyyətinə görə onomastik leksikanın tərkibi. Tədqiqatçı onomastik leksikanın dil mənsubiyyətinə görə rəngarəng olduğunu nəzərə alaraq, onu üç qrupda – Azərbaycan dilinə aid milli onomastik vahidlər, başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər, hibrid (iki müxtəlif dilə məxsus sözlərin qovuşması nəticəsində əmələ gələn leksik vahidlər) onomastik vahidlər adı altında tədqiq etmişdir.

Onomastik leksikanın bir layını toponimlər təşkil edir. Toponimlərin tədqiqi, linqvistik təhlili maraqlı dil faktlarının aydınlaşmasına, üzə çıxarılmasına əvəzsiz

köməklik göstərir. Toponimlər Azərbaycan dilinin və tarixinin yaranma və inkişaf mərhələlərini aydınlaşdıran qiymətli faktlarla zəngindir. “Azərbaycan toponimləri” adlanan bölmədə toponimlərin xarakterik xüsusiyyətləri geniş elmi izahla verilmişdir. Bu cildə bütün faktlar diqqətlə araşdırılmış, bədi ədəbiyyatdan, folklordan götürülmüş misallarla əsaslandırılmış, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə izah edilmişdir. Professor A.Qurbanov Azərbaycan toponimlərinin yaranma səbəblərini, burada olan rəngarəngliyi, onların Azərbaycan onomastik leksikasında zəngin bir toponimik lay əmələ gətirdiyini də faktlar əsasında izah etmişdir. Toponimlərin, oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər, oronimlər, dromonimlər kimi növləri də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əsərdə verilən ən çox yayılmış Azərbaycan toponimlərinin ümumi mənzərəsini əks etdirən sxem müəllifin toponimlərin areal xüsusiyyətləri haqqında fikir və mülahizələrini çox yaxşı əks etdirir və bir növ onu tamamlayır.

Məlum həqiqətdir ki, dilin leksik tərkibi sabit qalmayıb, daim inkişaf edir, dəyişikliyə uğrayır. Kitabın “Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi” adlı fəslində bu məsələlər dil faktları əsasında şərh olunur. Alim onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi yollarını araşdırarkən haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, onomastik vahidlər dörd üsulla yaradılır: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik. Müəllif hər bir üsulun xarakterik xüsusiyyətlərini ayrıca göstərir, zəngin dil faktları əsasında bu yollarla yaranan onomastik vahidlərin yaranmasındakı rolunu araşdırır.

Kitabın “Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri” fəslində bədi əsərlərə, surətlərə, hadisə-

lərin təsvir olunduğu yerlərə və s. verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmaqda bunların rolu kimi məsələlər şifahi ədəbiyyatdan və bədii əsərlərdən gətirilən nümunələr əsasında izah olunur.

“Onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemləri” adlanan fəsildə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastik vahidlərin yazılışı və tələffüzünün özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılır. Bu problemin həllində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması, qədim onomastik vahidlərin mənşəyinin araşdırılması və s. məsələlərin tədqiq olunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllif bu məsələləri Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri, alınma onomastik vahidlərin yazılışı, Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoepik xüsusiyyətləri və s. başlıq və yarımbaşlıqlarda, elmi-nəzəri aspektdə ümumiləşdirmiş və şərh etmişdir.

Əsərdəki “Azərbaycan antroponimləri”, “Azərbaycan hidronimləri”, “Azərbaycan zoonimləri”, “Azərbaycan kosmonimləri”, “Azərbaycan ktematonimləri”, “Azərbaycan etnonimləri” fəsilləri də öz elmi dəyəri ilə çox maraqlıdır. Klassik və müasir ədəbiyyatdan, eləcə də xalq yaradıcılığından verilmiş nümunələr əsərin bədii məziyyətini və elmi dəyərini artırır.

Yüksək elmi səviyyədə və səlis dildə yazılan Azərbaycan onomastika problemlərinə həsr edilmiş bu 2 cildlik fundamental monoqrafiyadır.

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYƏ DAİR BİBLİOQRAFİYA

Azərbaycan Respublikasının tam müstəqillik qazanması, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına da yeni istiqamət vermişdir. Xalqın siyasi, iqtisadi, sosial-mənəvi həyatında güclü yeniləşmə gedir. Dövlətin son on ildə verdiyi qərar və göstərişlərdə gənc nəsle elmlərin əsaslarının öyrədilməsi, mənimsənilən nəzəri biliklərin təcrübəyə geniş tətbiqi, alınan nəticələrin elmi cəhətdən ümumiləşdirilməsi və onun başqalarına çatdırılması üzrə bacarıq və vərdişlərin aşılması irəli sürülür. Bunsuz yeni həyatın məzmununu dərk etmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək mümkün deyil.

Türkoloji dilçiliyin məhsuldar tərkib hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyi də öz araşdırmaları ilə yeni istiqamət almış, aparılan elmi-tədqiqat işləri yeni məzmun qazanmışdır. Azərbaycan dili, türk dilləri, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi ilə qarşılıqlı əlaqədə, eyni kontekstdə araşdırılır, öyrənilir. Aparılan bu elmi işlərə düzgün istiqamət vermək, tədqiqatçıları elmi mənbələrlə yaxından tanış etmək üçün türk dillərinin öyrənilməsinə dair elmi biblioqrafik vəsaitə böyük ehtiyac duyulur. Bu ehtiyacı az da olsa ödəmək üçün Bakı Slavyan Universiteti türko-logiya kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent Nuridə Novruzova və həmin kafedranın dosenti Dürdanə Əliyeva bu yaxınlarda “Türkoloji dilçiliyə dair biblioqrafiya” adlı vəsait nəşr etdirmişlər. Əsəri filologiya

elmləri doktoru, professor T.Hacıyev redaktə etmiş, filologiya elmləri doktoru, professor N.Cəfərov və filologiya elmləri doktoru, professor Q.Kazımov isə nəşr olunmasına rəy vermişlər.

Türkoloji dilçilik sahəsində çalışan bütün tədqiqatçılar, aspirant, dissertant, magistr və bakalavrların istifadəsi üçün nəzərdə tutulan bu vəsaitin tərtib edilməsində məqsəd “türk dillərinin tarixinə, abidələrinə, türk dillərinin dialekt və şivələrinə, lüğətçilik tarixinə, həmçinin müasir türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşlarına, qohum və müxtəlif sistemli dillərlə müqayisəli tədqiqinə aid vacib hesab etdiyimiz mənbələri yığcam şəkildə aiatəmləşdirməkdir. ... türkoloji dilçiliyə aid ən mühüm elmi ədəbiyyatı, xüsusilə son on ildə çap olunmuş yeni ədəbiyyatları bir vəsaitdə toplamaqdır”.

Əsərdə Azərbaycan, rus, ingilis, alman, türk, tatar, özbək, türkmən və başqa dillərdə olan ədəbiyyatlar verilmişdir. Bu elmi ədəbiyyat on iki mövzu üzrə qruplaşdırılmışdır. “Türk dillərinin mövqeyi və təsnifi”, “Türk yazılı abidələrinin və türkdilli əlyazmalarının öyrənilməsi”, “Türk dilləri tarixinin öyrənilməsi”, “Müasir türk dillərinin tədqiqi” və başqa bölmələrdə türk dillərinin ümumi məsələlərinə, altayşünaslığa və türk dillərinin təsnifinə aid ədəbiyyat, türk dillərinin yazılı abidələrinə və əlyazmalarının tədqiqinə həsr olunmuş mənbələr, türk dillərinin tarixi, türkoloji fikir tarixinə aid tədqiqatlar, türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşlarının müqayisəli öyrənilməsinə aid mənbələr, müasir türk dillərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar və s. öz əksini tapmışdır. “Türkoloqlar” bölməsi isə türkoloji dilçilik sahəsində xidmətləri olan tanınmış türkoloqlar haqqında mənbələrin verilməsinə həsr edilmişdir. Vəsai-

tin sonunda türkoloji dilçiliyə dair bibliografiyalar da verilmişdir.

Türkoloji dilçiliyin, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin üfüqləri genişlənir, yeni məzmunlu, yeni dəyərli əsərlər meydana gəlir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan dilçiliyində türkoloji dilçiliyin tarixi mükəmməl və elmi şəkildə araşdırılacaq, yeni-yeni elmi-tədqiqat əsərləri yazılacaq, çoxcildli elmi bibliografiyalar tərtib ediləcəkdir. Ümidvarıq ki, gərgin zəhmət, xeyirxah niyyətlə tərtib edilmiş “Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya” türk yazılı abidələrinin, əlyazmalarının, elmi irsinin çoxcildli bibliografiyalarının hazırlanması yoluna işıq salacaqdır.

2005

**DOKTOR ÇOBANZADƏ "TÜRK-TATAR
LİSANİYYATINA MƏDXƏL"**

Azərbaycanda elmi dilçiliyin yaradıcısı, türkoloq, dilçi, ədəbiyyatşünas, pedaqoq və ictimai xadim Bəkir Çobanzadənin "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsəri (Bakı, "Aspoliqraf", 2006, 180 səh.) türk dillərinin tarixi, fonetik və qrammatik prinsipləri haqqında elmi fikirləri əks etdirən qiymətli mənbədir. Əsər türk-tatar dillərinin ümumi məsələləri ilə yanaşı, nəzəri dilçiliyin bir sıra problemlərini də əhatə edir, ərəb qrafikalı əlifba ilə nəşr edilmişdir.

Bakı Slavyan Universiteti türkologiya kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent Nuridə Novruzova bu əsəri ərəb qrafikalı əlifbaya çevirmiş və yeni kitab tərtib edərək nəşr etdirmişdir. Kitaba yazdığı "B.Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti. "Türk-tatar lisanatına mədxəl" əsəri adlı ön sözdə B.Çobanzadənin həyatı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında məlumat vermiş, bu əsərin yeni əlifba ilə nəşr edilməsinin və ümumiyyətlə, kitabın təkrar nəşr olunmasının səbəbini də izah etmişdir: "Kitabın əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunması ondan çox məhdud dairədə istifadə olunmasına səbəb olurdu. Kitabın yeni, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çapa hazırlanmasında əsas məqsədimiz bu qiymətli mənbənin

Azərbaycan oxucuları üçün istifadəsini asanlaşdırmışdır” (səh.20).

Kitab türk dilçiliyinin ümumi problemlərinə həsr edilmişdir. Əsərdə dilçilik tarixi, dillərin geneoloji və morfoloji təsnifi, dilçiliyin bir sıra nəzəri problemləri araşdırılır. Dosent N.Novruzova “Türk-tatar lisanatına mədxəl” əsərini yeni latın qrafikalı əlifba ilə nəşr etdirməklə B.Çobanzadənin həyatı və elmi irsinə marağ göstərən tədqiqatçıları, filoloji elm və türkologiya sahəsində çalışan mütəxəssisləri, aspirant və dissertantları, eləcə də bu sahə ilə maraqlananları yeni elmi nailiyyətlə sevindirmişdir.

Əsərin elmi redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovdur.

B.Çobanzadə bu əsəri Kırıda yaşayarkən yazmışdır. Sonra o, Bakıya köçmüş və 1924-cü ilin sentyabrında Xalq Maarif Komissarlığı Metodşurasının tövsiyəsi ilə nəşr etdirmişdir. Kitabın ümumi həcmi 212 səhifə olmaqla başlanğıc, 10 hissə və kitabıyyatdan ibarətdir.

B.Çobanzadə “Başlanğıc”da əsərin yazılma səbəbini göstərərək onu türkoloji elm sahəsinə marağın artması, Rusiyada şərq fakültələrinin açılması və türklərin tarixinə, mədəniyyətinə, dillərinə, abidələrinin öyrənilməsinə marağın genişlənməsi ilə əlaqələndirərək yazır: “Bunun ən böyük səbəbi türkoloji tədqiqatının və üsullarının getdikcə genişlənməsi, dərinləşməsi olsa da başqa mühüm bir səbəb daha vardır. Bin doqquz yüz beş inqilabından sonra Rusiya türk-tatarları bin doqquz yüz səkkiz inqilabdan sonra osmanlı türkləri arasında öz dillərinin, tarixlərinin və mədəniyyətlərinin tədqiqi məsələsi günün məşğuliyyətlərindən birisi olmuşdur... on yeddinci sənənin

inqilabından sonra Bakıda, Kırıda, Daşkənddə, Qazanda Şərq fakültə-institutları qurulmuş və hər müstəqil və yaxud muxtariyyətlə cümhuriyyətlərin maarif komissarlıqları – vəkalətləri yanında çalışmaqda bulunan elmi şuralar meydana gətirilmişdir ki, bunların cümləsi türkolojiyə ayrı bir diqqət və xüsusi bir əhəmiyyət verməkdədirlər” (səh.22. Qeyd: bu və bundan sonra göstərilən səhifələr əsərin yeni nəşrindəndir).

B.Çobanzadə bu kitabı yazmamışdan əvvəl mövzunun tədqiqi tarixi ilə maraqlanmış, özünə qədər bu mövzuda yazılan əsərlər haqqında məlumat vermiş, həmin əsərlərin müsbət və mənfi cəhətlərini qeyd etmiş, lakin hələ görüləcək işlərin çox olduğunu da göstərmişdir. O, türkoloji elmə marağın artmasını görmüş, dünya dilçiliyində əldə edilmiş nailiyyətlərin türk-tatar dillərinə tətbiq olunmasının vacibliyini xüsusi qeyd etmişdir: “Bundan başqa, türkoloji tədqiqatın təməl səbəblərinə vara bilmək və bu xüsusda tənqid və təhlili bir nöqtəyi nəzər sahibi ala bilmək üçün ümumi Lisaniyyatın səs və şəkil bəhsləri və bunların türk-tatar dilinə tətbiqi xüsuslarıyla da aşına olmaq lazımdır. Əsərimiz işdə bu ehtiyacı və nöqtələri nəzəri-etibara alaraq tərtib olunmuşdur” (səh.23).

“Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” əsərində dilçiliyə aid külli miqdarda terminlərdən istifadə edilmişdir. Bu terminlər daha çox rus və latın dilindədir. Müəllif bu terminlərin çətin başa düşüləcəyini nəzərə alaraq, ya ərəb, fars dilində olan terminlərlə izah edir, ya fa onların qarşılığını verir. Bunun səbəbini müəllif belə açıqlayır. “İndi kitabımızın tərtib üsuluna və üslubi cəhətinə gələcək olarsa, burada əsərin ümumi və şümullu bir fayda gətirə bilməsi üçün İstanbul türkcəsində yazılmış və mümkün olduğu qədər ərəbcə və farsı təbirlərdən qaçılmışdır.

Lakin uydurma təbirlər icabından və əvvəlcə uydurulmuş bəzi təbirləri qullanmaqdan anlaşılmamaq qorxusuyla, mühərrir vaz keçmişdir. Bunun üçün kitabda ərəbi və farsı sözlər, istilahlər olduqca boldur. Lakin bizim fikrimizcə, türkcə qonuşub anlaşılmamaqdan isə ərəbcə və fars sözlərə şimdilik razı olaraq anlaşmaq daha iyidir, faydalıdır. Əsərin böylə bir mövzu üzərində birinci dəfə yazılmış bir kitab olduğun da xatirdən çıxarmamaq icab edər” (səh.24).

“Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri universitet tələbələri üçün dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci fəsil “sözlərin üzviyyəti (fiziologiyası)” adlanır. Bu fəsildə danışığ səsləri, onların fiziologiyası, növləri, səsləri hərəkətə gətirən psixoloji amillər və s. şərh edilir: “Demək oluyor ki, söyləmək üçün əvvəla sədaları və kəlmələri istehsal, yəni tələffüz edə biləcək müəyyən üzvlərimiz, sonra da ümumiyyətlə, ruhi qabiliyyət və məqsədimizi ifadəyə meyl və arzu bulunması şərtidir. Demək ki, təkəllüm hadisəsini gərəyi kibi anlamaq üçün, məsələyi ikiyə təqsim etmək lazımdır. Birincisi, üzvi cəhəti, yəni kəlmələri təşkil və tələffüz üçün zəruri olan müəyyən üzvlər, ikincisi, bu üzvləri hərəkətə gətirən ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyətimiz. Birinciyə səslərin üzviyyəti-fiziologiyası, ikincisinə isə səslərin mənəviyyəti, yaxud ruhiyyəti-psixologiyası deyilir” (səh.25-26).

Bir çox Avropa və Şərqi xalqlarının dillərinə yaxşı bələd olmağının nəticəsidir ki, o, dünya dillərində mövcud olan danışığ səslərini təhlil etmiş, hətta onların sayını da müəyyən edə bilmişdir. Bu fəsildə müəllif türk dillərinin səs sisteminin tədqiqinə geniş yer vermişdir. O, türk dillərində olan danışığ səslərini sait və samit səslər adı ilə iki yerə ayırmış, onların əsas cəhətlərini, əmələgəlmə

fiziologiyasını, işarə olunduğu hərfləri göstərmişdir. “Səslərin ruhiyyəti” bölməsində isə danışq səslərinin insanın sinir sistemi ilə bağı olduğu fikrini əsaslandırılmışdır. O, insanın danışığı ilə əsəbləri arasındakı əlaqəni sadə və anlaşılıqlı bir dil ilə izah edir, hissi və əsəbi durumun insan nitqinə, səsin tonuna təsir etməsi fikrini irəli sürür və əsaslandırır. Ümumiyyətlə, bu hissədə danışq səsləri, onların əsas xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlər var. “Şəkillər” adlandırılan bölmədə sözləri bir-birilə bağlayan şəkilçilər, dildə şəkilçilərin vəzifələri, türk dillərində şəkilçilərin sözlərin forma və mənasını dəyişən mühüm bir amil olduğu izah edilmiş, sözlərin bir-birinə bağlanması kimi məsələlərə də münasibərt bildirilmişdir.

B.Çobanzadə dünyanın bir sıra dillərində sözlərin şəkil dəyişmələri izah etmiş, flektiv dillərdə sözlərin kökdən, türk-tatar dillərində isə şəkilçilər vasitəsi ilə dəyişdiyini misallarla aydınlaşdırmışdır.

“Hansı dili mükəmməl hesab etmək olar və ümumiyyətlə, dillər necə mükəmməl olur” kimi məsələlərə də öz münasibətini bildirən tədqiqatçı apardığı elmi araşdırmalardan sonra bu qənaətə gəlir ki, dillərin mükəmməlliyi həmin dildə danışan insanların elmi, iqtisadi, siyasi inkişafı ilə bağı lüğətlərinin, söz xəzinəsinin genişliyi ilə əlaqədardır: “Lisanların mükəmməlliyəti məsələsinə gəlincə hər lisan bu dildə qonuşanların düşüncələrini və bunların əşya arasında görə bildikləri münasibətləri anlatmağa müqtədir. Lisanların bir-birinə qarşı olan fəaliyyəti, üstünlüyü sərfələrinə və ümumiyyətlə, təşəkküllərinə təəllüq etməyib yalnız bu lisanda qonuşan adamların fiziki inkişafına və bunun nəticəsi olaraq lüğətlərinin, söz xəzinələrinin zənginliyinə və mücərrəd, dərin, geniş mənalı sözlərin mövcudiyətinə bağılıdır” (səh.57).

Sonrakı hissələrdə müəllif sözlər, sözlərin sinifləri, cümlə haqqında fikirlərini şərh etmişdir. “Lisanların şəcərəvi təqsimi” bölməsində tədqiqatçı müxtəlif dillər arasında müqayisəli qarşılaşdırma apararaq bütün dillərin bir ana dildən törəməsi fikrinə münasibətini bildirir və bu fikri daha doğru hesab edir: “Bütün bu lisan ailəsi bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana ana lisan – pra`fzik təbir olunur” (səh.69).

“Kitabiyyatda” 74 elmi mənbə göstərilmişdir. Bu mənbələr yazıldığı dövr üçün nə qədər qiymətli idisə, bu gün də öz dəyərini saxlamış elmi məxəzlərdir və hər bir tədqiqatçıya kömək edəcək, yol göstərəcək qədər qiymətli elmi əsərlərdir.

Ümumiyyətlə, “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” əsəri türk dilçiliyində türkologiya və nəzəri dilçilik sayəsində qiymətli bir mənbədir. Əsərdə dilçiliyin elə bir problemi yoxdur ki, B.Çobanzadə ona münasibət bildirməsin. Dilçilik sahəsində tədqiqat aparana bu kitabdan xeyli faydalı məlumatlar ala bilərlər.

2007

Ə.ƏBÜLHƏSƏN NƏSRİNİN DİLİ*

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı yaradıcılarının, bu ədəbiyyatın təməl daşlarını qoyanların bədii yaradıcılıq yoluna nəzəri – filoloji maraq və diqqət son zamanlar xeyli güclənmişdir. Sanballı monoqrafiyaların, çoxsəpgili, çox-aspektli tədqiqat işlərinin yaranması ilə əlamətdar olan belə bir maraq və diqqətin ciddi obyektiv elmi səbəbləri vardır. Belə ki, ictimai dünyagörüşcə, şəxsi talecə yeni dövrün yetirmələri olan bu ədəbi simalar, nəticə etibarilə öz sənətkar talelərini də həmin cəmiyyətin bədii salnaməsini yaratmaq işinə həsr etmişlər. Azərbaycan xalqının sosial-mənəvi tərəqqi uğrunda ardıcıl və inamlı mübarizəsi onların qələmində həmişə parlaq və həyati boyalarla canlandırılmışdır. Bu mənada zəngin həyat və sənət təcrübəsinə malik sənətkarlarımızın qələmindən çıxmış bədii əsərləri diqqət mərkəzində saxlamağı, onlardakı ideya-estetik dəyərləri bütün incəlikləri ilə aşkarlayıb üzə çıxarmaq elmi-filoloji vəzifə olmaqdan öncə, ümumxalq ehtiramının ifadəsi və təcəssümü kimi qəbul etmək lazımdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı yaradıcılarının bədii irsinə marağı və diqqəti zəruri edən səbəblərdən birini də onlara məxsus sənətkarlıq axtarışlarının bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən həyati perspektivlərində,

* **Qeyd:** Kitabın bu hissəsi 1992-ci ildə akademik Afad Qurbanovun redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir.

onların yaratdıqları bədii dil-üslub, bədii təsvir və uifadə vasitələri cəbbəxanasının yaşarı gücündə və təsirində axtarmaq lazımdır.

Ədəbi üslub anlayışının, sözün daha geniş mənasında ədəbi dilimizin zənginləşmə yolları və vasitələri ətrafında elmi qaygıların gücləndiyi müasir mərhələdə isə məsələnin bu cəhəti üzərində təkidlə dayanmağın əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür.

Məlumdur ki, müasir filologiya qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də milli ədəbi dillərin fundamental tarixinin yaradılması, onun üslublarının inkişaf mərhələlərinin tipoloji hədudlarının müəyyənləşdirilməsidir. Bu baxımdan bədii üslubun görkəmli nümayəndələrinin dil və üslub keyfiyyətlərinin tədqiqi problemin uğurlu həlli üçün həmişə əyani-təcrübi istinad olmuş və istinad olaraq qalır.

Azərbaycan filologiyasında fərdi bədii üslubların öyrənilməsinə dair az tədqiqat işi aparılmamışdır. Məsələ, son on illiklərdə ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Q.B.Zakir, Ə.B.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, N.Vəzirov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, Y.V.Çəmənşəminli, S.S.Axundov və başqa sənətkarların dil və üslubuna aid sanballı tədqiqat işlərinin yaranması bunun canlı təzahürüdür¹. Bu isə Azərbaycan

¹ N.Məmmədov. "M.F.Axundovun dili". Bakı, 1946; R.Kazımova "Ə.Haqqverdiyevin hekayələrinin dili". Bakı, 1949; M.Cahangirov. "C.Cabbarlı poeziyasının leksikası və qrammatik xüsusiyyətləri", Bakı, 1952; S.Xəlilov. "H.B.Vəzirovun əsərlərinin dili", Bakı, 1954; Ə.Bağirov. "Azərbaycan sovet romanlarının dil xüsusiyyətləri (1945-1950-ci illər)", Bakı, 1955; S.Murtuzayev. "M.F.Axundov komediyalarının frazeologiyası", Bakı,

ədəbi dilinin ayrı-ayrı mərhələlərinə məxsus bədii dilin, bədii üslubun tədqiqi deməkdir və əslində, faktlardan göründüyü kimi, tədqiqat prosesində az-çox bütün mərhələlər əhatə olunmuşdur. Lakin Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dili və üslubu ayrıca araşdırma obyektı olmamışdır. Halbuki bədii sənətdə və eləcə də roman janrında orijinal üsluba malik olan Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dili və üslubunun ayrıca tədqiqat mövzusu kimi götürülməsi bir çox müasir dil problemlərinin elmi izahı üçün zəngin material verir. Burada fikrimizə təkan kimi bəzi məqamlar üzərində ayrıca dayanmağa ehtyac vardır. Məlumdur ki, ayrı-ayrı sənətkarlar dil və üslubca bir-birindən ayrıldıqları kimi, müxtəlif janrlı əsərlər də dil və üslubca fərqlənirlər.

1958; N.Abbasova. “C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesinin dili və üslubu”, Bakı, 1959; A.Qurbanov. “S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu”, Bakı, 1962; S.Vəliyeva. “C.Məmmədquluzadə hekayələrinin leksikası”, Bakı, 1961; F.Xəlilova. “Mir Cəlalın bədii əsərlərinin bəzi sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri”, Bakı, 1962; M.Məmmədov. “N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası”, Bakı, 1963; Q.Kazımov. “Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili”, Bakı, 1965; R.Həsənov. “Y.V.Çəmənəminlinin hekayələrinin dili və üslubu”, Bakı, 1967; V.Məmmədova. “Abbas Səhhətin uşaq şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri”, Bakı, 1970; R.Məhərrəmov. “Sabirin satirik şeirlərinin leksikası”, Bakı, 1969; N.Abbasova. “C.Cabbarlı pyeslərinin leksikası”, Bakı, 1974; ŞŞŞabanov. “S.Rəhimovun “Şamo” romanının leksikası”, Bakı, 1974; N.Xudiyev. “A.Şaiqın nəsr dili”, Bakı, 1978; F.Məmmədova. “Y.V.Çəmənəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri” (“Qızlar bulağı” və “Qan içində” romanları əsasında)”, Bakı, 1979; Z.Məmmədov. “S.S.Axundovun hekayələrinin leksika və frazeologiyası”, Bakı, 1982; T.Hacıyev. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu”, Bakı, 1983; Y.Seyidov. “Sözün qüdrəti”, Bakı, 1983; M.Adilov. “Sənətkar və söz”, Bakı, 1984; A.Salahov. “İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığının poetikası”, Bakı, 1984; A.Axundov. “Dilin poetikası”, Bakı, 1985 və s.

İrihəcmli nəsr əsərləri – roman və epopeyalar başqa janrlardan məqsəd və vəzifəcə fərqləndiyi kimi, səciyyəvi dil və üslub xüsusiyyətləri ilə də bənzərsiz olurlar. Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının özünəməxsus dil və üslub ənənələri vardır. Digər tərəfdən, yazıçıların dil və üslubun tədqiqi ədəbi dilin inkişaf yolunu öyrənmək baxımından da aktualıq kəsb edir. Çünki sözün bütün potensial imkanları, obrazlılıq, məcazilik, emosionallıq kimi keyfiyyətləri və nəhayət, üslubi çalarları ədəbi dilin mühüm sahəsi olan bədii üslubda cəmləşir və müəyyənəşir. “Görkəmli söz ustaları dilimizin inkişaf qanunlarını düzgün başa düşərək milli dil mədəniyyətinin köklü surətdə yaxşılaşdırılması sahəsində misilsiz xidmət görmüşlər. Xalq tərəfindən yaradılmış və ümumxalq dilinə, milli dilə keçmək hüququ qazanmış hər bir həyatı, səciyyəvi və tipik dil vahidini ilk dəfə söz sənətkarları seçib götürmüş, yaradıcılıqla inkişaf etdirərək öz bədii əsərlərini cilalamış, beləliklə, ədəbi dili də yeni vasitələr hesabına zənginləşdirmişlər”². Xalqın həyatında baş verən bütün dəyişikliklər, təbii ki, onun dilində də öz əksini tapır. Dilin lüğət fondunda baş verən zənginləşmələr, artımlar, başqa dildən alınan sözlər yazıçı dilində əks olunur, ona görə də hər hansı bir mərhələdə dilin lüğət tərkibinin mənzərəsini, onun üslubi zənginliyini meydana çıxarmaq üçün yazıçının əsəri tədqiqatçıya daha çox mötəbər material verir.

Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının maraqlı nümunələrini yaratmış Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığının, xüsusilə “müəllifin canlı cəbhə müşahidə

² Q.Kazımov. “Ə.Haqqverdiyev dramaturgiya dili” (“Dağılan tifaq” pyesi əsasında), nam.diss., Bakı, 1965, səh.1.

lərinin bədii ümumiləşdirilməsi”³. Hesab edilən “Dostluq qalası” romanının bədii dil və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ciddi elmi araşdırmalar üçün olduqca tutarlı bir bədii fikir qaynağıdır.

30 ilə yaxın bir yaradıcılıq ilhamının məhsulu olan “Dostluq qalası” romanı müharibə dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsini əks etdirir. Əsərin dilinin leksik əsası, söz tutumu ədəbi dilin müharibə dövrünə xas olan xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından geniş material verir. Belə ki, müharibə dövrü ədəbi dilimizin lüğət tərkibində olan səciyyəvi terminlər, terminoloji sözlər mövzunun tələbinə uyğun olaraq bu romanda daha çox işlənmişdir.

Bir həqiqətdir ki, yazıçı əsərlərində yaşayıb-yaratdığı dövrün ədəbi dil gerçəkliyinə arxalanır, o dövrün dil qurumuna istinad edir. Lakin bu yaradıcılıq prosesində yazıçı özü də dilə yaradıcı münasibət bəsləyir, dolayısı ilə onun inkişafına, zənginləşməsinə xidmət edir. Dilin daxili-gizli, aşkarlanmamış imkanlarını üzə çıxarmaqda, kütlənin malı etməkdə də yazıçının rolu böyükdür. “Yazıçının yaradıcılığı, müəllif şəxsiyyəti, qəhrəmanları, mövzusu, əsərdə irəli sürdüyü fikirlər onun dilində cəmləşdirilir”⁴

Maraqlıdır ki, Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında müharibə ilə əlaqədar olaraq, yeni sözləri, terminləri, söz birləşmələrini işlədərkən onlardakı obrazlı məqamlara daha çox diqqət yetirir, sözlərin ekspressiv-emosional imkanlarından həm bədii ifadə vasitəsi, həm də dövrün xüsusiyyətindən irəli gələn üslubi bir tələb kimi istifadə edir. Ə.Əbülhəsən bütün yaradıcılığı boyu xalqa

³ Ə. Bağırzadə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Azərnəşr, Bakı, 1970, səh.263.

⁴ В.В.Виногадов. «О языке художественной литературы»,

yaxın olmuş, ondan faydalanmışdır. Bunun nəticəsidir ki, “Dostluq qalası” romanında xalq dili, xalqın ruhu özünün geniş və parlaq əksini tapmışdır.

Uzun və səmərəli yaradıcılıq yolu keçən Əbülhəsənin həyatı və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından geniş təhlil olunsada, onun haqqında bir çox monoqrafiyalar, dissertasiya və məqalələr yazılsa da, elmi-tədqiqat əsərlərində, alim məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərində Ə.Əbülhəsənin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri göstəriləsə də, yazıçının əsərləri dil-üslub baxımından çox az öyrənilmişdir. Yazıçının bədii yaradıcılığının bu aspektdən (dil-üslub baxımından) öyrənilməsi işinə ilk təşəbbüs kimi vəsaitdə “Dostluq qalası” əsərinə müraciət olunmuşdur. Əsərin yüksək bədii təsiri, yazıçının yaradıcılığında əlamətdar sənət hadisəsi kimi qeydə alınması ilkin və əsaslı şərtlər kimi müəllifə haqq vermişdir ki, tədqiqatda məhz bu romana istinad etsin. Məlumdur ki, “Dostluq qalası” Azərbaycan bədii nəsrində Böyük Vətən müharibəsi hadisələrini əks etdirən ən dolğun roman-epopeya olduğu üçün ədəbiyyatşünaslığın həmişə diqqət mərkəzində dayanmışdır⁵. Dörd kitabdan, 1600 səhifədən ibarət olan “Dostluq qalası” romanının birinci hissəsi 1947-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (N 5,6,7,8) çap olunmuşdur. Əsərin ayrı-ayrı hissələri çapdan çıxdıqca ədəbi ictimaiyyətin, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın, oxucuların diqqətini cəlb etmişdir⁶.

⁵ Ə.D.Əliyeva. Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanı. Nam.diss., Bakı, 1970, səh.10.

⁶ Ə.Ağayev. “Müharibə” romanı. “Ədəbiyyatqəzeti”, 3 noyabr 1947-ci il; H.Mehdi. Yoldaşlıq məsləhəti. “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 yanvar 1948-ci il; M.Arif. “Müharibə” romanı haqqında. “Kommunist” qəzeti, 18 yanvar 1948-ci il; K.Qəhrəmanov. “Müharibə” romanı haqqında, “İnqilab və mədə-

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı əsərin geniş müzakirəsini keçirmiş və müzakirədə dinlənilən çıxışlar mətbuatda çap olunmuşdur⁷. Səciyyəvidir ki, 1950-ci ildə Moskvada keçirilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı on günlüyündə “Dostluq qalası” romanı da müzakirə edilən nəsr əsərləri içərisində mühüm yer tuturdu⁸. Əsər haqqında ayrıca dissertasiya da yazılmışdır⁹. Aparılmış bu tədqiqat işlərində və tədbirlərdə əsərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından qiyməti yerində və layiqincə verilmişdir. 1950-ci illərdə “Müharibə” adı ilə nəşr olunan bu romanın dil xüsusiyyətləri də mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Dil institutunun əsərlərində R.Rüstəmovun “Əbülhəsənin “Müharibə” romanının dili haqqında bəzi qeydlər” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalədə əsərin dilinin yığcamlığından, bəzi təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadə olunmasından faktlar əsasında bəhs edilmişdir. Müəllif romanın dilini belə səciyyələndirir: “Hər hansı bir

niyyət”, 1949, N 5; M.Rəfili. Роман о героической обороне Севастополя. «Литературная газета», 6 января, 1951; Е.Ковальчик. Народ на войне. «Дружба народов», 1951, № 2; P.Xəlilov. “Dostluq qalası” romanı haqqında. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 noyabr 1951-ci il; T.Mütəllimov. Dostluq epopeyası. “Kommunist”, 7 noyabr 1967-ci il; Y.seyidov. İstedad və əməyin bəhrəsi. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 14 oktyabr 1967-ci il; Ə.Əliyeva. “Dostluq qalası”nın tədqiqi tarixindən. “Azərbaycan” jurnalı, 1963, N 12; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1967, səh.95-100; B.Nəbiyev. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.241-284 və s.

⁷ M.Cəfər. “Müharibə” romanı haqqında; İ.Şıxlı. “Böyük ümidlər verən əsər”; C.Məmmədzadə. “Nümunəvi qəhrəmanlar yaratmalı”; Z.Xəlilov. “Yeni tipli yazıçı olmalı”. Bu materiallar “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1948, N 7) çap olunmuşdur.

⁸ Обсуждение произведений азербайджанских прозаиков. Альманах «Азербайджанская советская литература». Баку, 1951.

⁹ Ə.D.Əliyeva. Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanı, nam.diss., Bakı, 1970.

əsərdə bədii dilə aid olan başlıca xüsusiyyətlərdən biri onun yığcamlığıdır. Bu və ya digər hadisəni az sözlə, yığcam şəkildə ifadə etmək yazıçıdan böyük ustalığ tələb edir. Bəzi yazılarımıza xas olan sözcülüyə, uzun-uzadı təsvirçiliyə, yoruculuğa, əsas məqsəddən uzaqlaşmağa və sairəyə Əbülhəsənin “Müharibə” romanında az təsadüf etmək olar. Romanın ayrı-ayrı yerlərində daha geniş şəkildə verilə biləcək hadisə və təsvirlər müəllif tərəfindən sözə qənaət edilərək oxuculara yığcam və inandırıcı şəkildə çatdırılır”¹⁰.

Romanın dil və üslub xüsusiyyətləri sonralar da tədqiqatçıların – istər dilçilərin, istərsə də ədəbiyyatşünasların nəzərindən yayınmamış, romanın dilinin geniş planda tədqiqinin zəruri olduğu göstərilmişdir. “Ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan bu yazıçının (Ə.Əbülhəsənin – M.S.) bədii dili bərəsində, demək olar ki, heç nə deyilməyib, uzaqbaşı bir-iki qrammatik səhv əsasında onun da dili bəzi digər ustad yazıçılarımızın dili kimi nöqsanlı bədii dillər siyahısına salınıb. Halbuki Əbülhəsənin bədii dilinin bir yaradıcılıq məhsulu kimi əsas xüsusiyyətləri onun temperamentində, dinamikliyində, yəni müxtəlif həyat səhnələrinin müxtəlif dəst-xətlə təsvir olunmasında və nəsrə liricətlərə geniş yer verilməsindədir”¹¹. Romanı ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edən tədqiqatçılar da bu məsələdən yan keçməmişlər: “Ə.Əbülhəsənin bədii dili, hər şeydən əvvəl, ümumxalq dilinin zəngin xəzinəsi ilə möhkəm bağlıdır.

¹⁰ R.Rüstəmov. Əbülhəsənin “Müharibə” romanının dili haqqında bəzi qeydlər. Dil institutunun əsərləri, 1950, III cild, səh.24-25.

¹¹ Ağamusa Axundov. Dilin estetikası. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1985, səh.17-18.

Burada sahiri effekt naminə quraşdırılmış təmtəraqlı ifadələr, süni pafos demək olar ki, yoxdur. Yazıçının dilindəki konkretlik, az sözlə geniş fikir ifadə etmək meyili xüsusilə qüvvətlidir. Bu cəhətdən “Dostluq qalası” romanı daha müvəffəqiyyətlidir”¹².

Qulu Xəlilov – “Ə.Əbülhəsənin dili, ümumiyyətlə obrazlı, koloritli, canlı və xəlqi dildir və bu dildə sözlərin rəngi, rayihəsi, ətri, ruhu bacarıqla hifz edilir”¹³ fikrini irəli sürür.

Əlbəttə, nasirin dili haqqında deyilmiş bu fikirlər romanın dil və üslub xüsusiyyətlərini tam əhatə etmir. Buna görə də romanın dili haqqında monoqrafik tədqiqata ehtiyac duyulur.

Bu vəsaitdə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Dostluq qalası” romanının timsalında Ə.Əbülhəsənin özünəməxsus yaradıcılıq üslubundan, fərdi dil xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Belə ki, yazıçının fərdi dil və üslub xüsusiyyətini müəyyənləşdirmək, dilin bədii obrazlı qatlarından istifadə etmək məharətini üzə çıxarmaq, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında oynadığı rolu və mövqeyi müəyyənləşdirmək müəllifin qarşısında duran əsas məqsəddir.

Bir az konkret desək, burada tədqiqatın məqsədi Ə.Əbülhəsənin üslubunun fərdi cəhətlərini üzə çıxarmaq, yazıçının xalq dilindən istifadə etmək bacarığını araşdırmaq, söz yaradıcılığı prosesində oynadığı rolu və ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki xidmətini müəyyənləşdirmək işinə tabe tutulmuşdur. Müəllif, habelə, tədqiqat prosesində çalışmışdır ki, “Dostluq qalası” roma-

¹² Təhsin Mütəllimov. Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı, Azərənəşr, 1969, səh.119.

¹³ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.274-275.

nının əvvəlki nəşrləri ilə sonrakı nəşrləri arasındakı ifadə-təsvir, söz-deyim fərqlərini də müqayisəli şəkildə üzə çıxarsın, söz yaradıcılığı prosesində yazıçının rolunu, söz seçimində, sözlərin semantik dərinləşmə prosesində əsas sayılan mənbələri və əsərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir edən amilləri də müəyyənləşdirsin.

Tədqiqat işində “Dostluq qalası” romanının dilin-dəki sinonim cərgələrin yeni məna çaları qazanmış sözlər hesabına zənginləşməsi, üslubu, morfoloji və sintaktik yolla yaranan yeni sözlərin yazıçı dilində oynadığı rol və s. cəhətlər faktlar əsasında təhlilə cəlb olunmuş, yazıçının üslubu ilə bağlı şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

Ə.Əbülhəsən xalq mənəviyyatını, bu mənəviyyat üzərində yüksələn xalq dilini, canlı danışığı incəliklərinə qədər bilən və onun rəngarəng məna çalarlarını həssaslıqla duyan sənətkarlarımızdandır. Təsadüfi deyildir ki, yazıçının nasir təhkiyyəsində, ona xas olan epik təqdimatda bu dilin xəlqiliyi və realizmi həmişə seçimli estetik göstərici kimi diqqəti cəlb edir. Həyatdan gələn və “həyatı yazan” bir sənətkar kimi o öz yaradıcılıq prinsipinə bədii dilə münasibətdə də eyni dərəcədə sadıqdır. Əbülhəsənin fərdi yazıçı dilində canlı danışığın plastik çevikliyi, folklor üslubunun aydın və çoxrəngli söz çeşnisi, intonasiya təbiiyyəti qabarıq hiss olunur. “Canlı, həyatı müşahidə cəsarəti həssas istedadı ilə birləşir, onun (Ə.Əbülhəsən – M.S.) bütün əsərlərinin ruhuna axır. Əbülhəsən vasvası yazıçı deyil, təbii, səmimi, realist və cəsarətli sənətkardır. Xalq içərisindən çıxmış, xalq həyatını yaxşı bilən, müasir məsələlərə fəal müdaxilə bəsləyən ədibdir. Onun əsərlərinin əsasında canlı danışığı dili (S.Rəhimovda, Ə.Vəli-

yevdə olduğu kimi) durur”¹⁴. Xalq dilinin üslubi məqam zənginliyi, bu dilin etibarlı, sınınmış sintaktik forma-qalıbları, rəngarəng frazeoloji məna çalarları, hikmətli söz və məsəlləri ədibin digər əsərləri kimi, onun “Dostluq qalası” romanında da mövzunun ifadə və təcəssüm həllində mühüm rol oynayır. Burada, təbii ki, mövcud dil materialına münasibətdə “Yazıçının dünyagörüşü, onun siyasi mövqeyi, digər tərəfdən, ədəbi dilin vəziyyəti, hər şeydən əvvəl, müəllifin yaşadığı dövrün ədəbi dilinin leksikası mühüm şərtlərdən biridir. Yazıçının həyat təcrübəsi, özünün malik olduğu qayə, maraq bu işdə əhəmiyyətsiz deyildir”¹⁵.

Bu tələblərdən çıxış edərək, deyək ki, ədibin roman üzərində apardığı bədii təkmilləşdirmə və cilalama işi onun dilə həssaslığını, dilə məhz qayə, zaman və həyat mövqeyindən yanaşa bilmək ustalığını, bir az da başqa şəkildə desək, onun dili fərdiləşdirmə, özününkü etmə bacarığını çox əyani nümayiş etdirir.

Ə.ƏBÜLHƏSƏN “DOSTLUQ QALASI” ROMANININ DİLİ ÜZƏRİNDƏ NECƏ İŞLƏMİŞDİR

Bədii əsərin üzərində iş sənətkarın qarşısında duran ən mühüm və çətin vəzifələrdən biridir. Bu, sənətkardan dil fəhmi və dil həssaslığı, canlı xalq danışığı dilinin və eləcə də ədəbi dilin bütün spesifik xüsusiyyətlərini, məna

¹⁴ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.273.

¹⁵ Ю.А.Бельчиков. Очерки по стилистике русского языка. Изд-во МГУ, 1959, səh.91.

və üslubi qrammatik ifadə zənginliklərini incəliyi ilə öyrənib ona əməl etməyi tələb edir. Bədii əsərdəki surətlərin xarakterinə, savad dərəcəsinə, ictimai mənşəyinə, dünyagörüşünə və həyat fəlsəfəsinə müvafiq, psixologiyasına uyğun söz seçib işlətmək, nitq aparatı qurmaq sənətkar üçün vacib məsələlərdən biridir. Bədii əsərdə artıq işlənmiş, öz yerində deyilməmiş söz və ifadə fikrin oxucuya yaxşı çatdırılmasına həmişə mənfi və ləngidici təsir göstərir, əsərin bədii-emosional təsir qüvvəsini qatqat azaldır. Buna görə də “ədəbi yaradıcılıq işi üçün dilin əvəzedilməz bir vasitə olduğunu dərinədən dərk edən böyük sənətkarlar – şair, ədib və dramaturqlar daim yaradıcılıqlarında dilə xüsusi fikir vermişlər, əsərlərinin dili üzərində çox düşünmüşlər və çox işləmişlər; dilin bütün zənginliklərini, bütün incəliklərini dərinədən öyrənmişlər”¹⁶. Əsər üzərində işləyərkən təshihlər etmiş, fikri oxucuya daha yaxşı çatdırmaq üçün bir sözü başqa söz ilə əvəz etmiş, yaxud artıq işlənən, fikri dumanlandıran söz və ifadələri əsərin mətnindən çıxarmış, yaxud da sonradan mətnə müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq söz və ifadələr əlavə etmişlər. L.N.Tolstoy kimi nəhəng bir sənətkar, məsələn, məhz belə bir dil zəhmətkeşi olmuşdur.

C.Cabbarlı yazırdı: “Hər sözü, hər cümləni işlə və təhlil et; gör söz kimə və nə məqsədlə işlənir, hər cümlədə sözün tutduğu yeri təyin et. Deyilən sözün daxili mənası nədir? İşarə iləmi, kinayə və qəzəbləmi söyləyir? Söz hansı əhvali-ruhiyyədə deyilir? Cümlədəki sözlərdən hansını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır? Deyəcəyimiz

¹⁶ Prof.Ə.M.Dəmirçizadə. C.Cabbarlının dilə aid fikirləri. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1952, N 8, səh.136.

sözlər tamaşaçıda nə kimi bir hal oyatmışdır: qəzəbmi, istehzamı, kinayəmi, acıqımı və ya qorxumu?”¹⁷.

Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri Ə.Əbülhəsən də “Dostluq qalası” romanının dili üzərində işləyərkən əsərin hər növbəti çapında onun mətninə yenidən qayıdaraq fikrin aydınlığına çalışmış, işlənmiş sözün fikrə adekvat uyğun olub-olmadığına diqqət etmiş, dildə sadəlik, xəlqilik, yığcamlıq və s. bu kimi məziyyətləri vermək üçün bu istiqamətlərdə çoxcəhətli geniş və dərin yaradıcılıq işi aparmışdır.

İlk çapında “Müharibə”¹⁸ adlanan “Dostluq qalası” romanı üzərində istər süjet kompozisiya, istər sənətkarlıq, dil və üslub istiqamətlərində Ə.Əbülhəsən uzun müddət yaradıcılıq işi aparmışdır. Müharibənin ilk anlarından qələmini süngü ilə əvəz edən yazıçı Sevastopolun müdafiəsində bir zabıt, rota komandiri kimi iştirak etmiş, gələcəkdə yazacağı əsər üçün xeyli material toplamışdır ki, “bütün bunlar birinci hissəsi qələbədən iki il sonra oxuculara təqdim edilən “Dostluq qalası”nın guşə daşları oldu”¹⁹.

Gərgin və səmərəli əməyin bəhrəsi olan “Dostluq qalası” romanı üzərində müəllif 30 ildən artıq işləmişdir. Əsərin ayrı-ayrı hissələri üzərində müəllif fasiləsiz inadlı yaradıcılıq işi aparmış, nəticədə “xalqımızın Böyük Vətən

¹⁷ C.Cabbarlı. İlk məsləhət. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1947-ci il, N 7

¹⁸ Birinci hissəsi 1947-ci ildə, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (N 5, səh.19-50; N 6, səh.11-67; N 7, səh.3-76) bu adla çap olunmuş əsərin ilk kitabının rusca tərcüməsi Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ongünlüyü münasibətilə “Бастиионы дружбы» başlığı ilə buraxılmış (tərcümə edənlər: Mir Cabbar və V.Runin. «Советский писатель», 1950) və müəllif bundan sonra əsəri “Dostluq qalası” adlandırmışdır.

¹⁹ Bəkir Nəbiyev. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1977, səh.241.

müharibəsində iştirakının bütöv bir mərhələsi geniş bədii lövhələrdə, maraqlı ümumiləşdirmələr əsasında romanda öz inikasını tapmışdır”²⁰.

Əsər üzərində hər yeni – növbəti yaradıcılıq işi səciyyəvidir ki, hər dəfə romanın dilinin yeni - növbəti təkmili ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, əsərin ilk çapları, jurnal variantları ilə sonuncu nəşrləri müqayisə edildikdə aydın olur ki, yazıçı ayrı-ayrı söz və ifadələri, cümlələri daha münasib qarşılığı ilə əvəz etmiş, fikir aydınlığı, məna tamlığı əmələ gətirmək üçün mətnə əlavələr etmiş, uzunçuluqdan, təsvirçilikdən qaçmaq üçün yeri gəldikcə ixtisarlardan da çəkinməmişdir. Bu iş prosesini sahələr üzrə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar²¹.

1. Ayrı-ayrı söz, ifadə və cümlələr daha münasib qarşılığı ilə əvəz edilmişdir.

2. Əsərin mətninə yeni söz, ifadə və cümlələr əlavə olunmuşdur.

3. Romanın mətnindən söz, ifadə və cümlələr çıxarılmışdır.

Ədib romanın dili üzərində işləyərkən əsərin ilk variantlarında fikrin dəqiq və dolğun ifadəsinə imkan verməyən sözləri daha tutarlı və daha sərrast sözlərlə əvəz etməyə xüsusilə səy göstərmişdir. Əsərin əlyazması ilə çap

²⁰ Yenə orada, səh.241.

²¹ Vəsait üçün “Dostluq qalası” romanının birinci kitabının Azərnəşr tərəfindən tam halda buraxılmış hər üç nəşri (1948, 1952, 1960), əsərin ikinci kitabının təkmilləşdirilmiş şəkildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış ikinci nəşri (1955), üçüncü kitabın Azərnəşr tərəfindən buraxılmış 1956-cı il nəşri və romanın dördüncü kitabının məkində çap olunmuş əlyazmasının əldə olan bir hissəsi, “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuş parçaları, nəhayət, dördüncü kitabın Azərnəşr tərəfindən buraxılan 1970-ci il nəşri əsas mənbə kimi götürülmüşdür.

olunmuş variantları tutuşdurulduqda külli miqdarda sözlərin, cümlələrin və hətta şəkilçilərin daha müvafiq sinonimləri ilə əvəz olunduğunu görürük. Bunlar müəllifin dilə nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığını göstərməklə bərabər, təbii ki, əsərin dilinin zənginləşdirilməsində, onun təsir qüvvəsinin artırılmasında, ideyasının oxucuya daha yaxşı çatdırılmasında mühüm təkmilləşdirmə amili kimi qəbul olunmalıdır.

Əsərin mətnində aparılmış düzəlişlərin bir qismi fikrin istiqamətini təshih etmiş, ona yeni məna müəyyənliyi gətirmişdir. Bəziləri isə surətlərin daxili aləminin açılmasına, xüsusilə müsbət surətlərin mənfi surətlərə olan münasibətlərinin daha qabarıq verilməsinə xidmət etmişdir:

- Bu da oğul əlindən gələr. Siz mənim gördüyümü, Əhəd görməmisiniz, görərsiniz, arxayın olarsınız ki, beləcə gedib bir gün onların qapısını kəsib oturacaqsınız, bəli düz Germaniyada, gedib **beləcə** oturacaqsınız (I kitab, I nəşr, səh.273); Bu da oğul əlindən gələr. Siz mənim gördüyümü görməmisiniz, görərsiniz, arxayın olarsınız. Beləcə gedib bir gün onların qapısını kəsib oturacaqsınız. Bəli düz Germaniyada, gedib **qalibyyətlə** oturacaqsınız (I kitab, III nəşr, səh.221).

Xalıqov, birinci dəfə olaraq, bu şəraitdə Kəyanla söz güləşdirməyə qalxışmadı, bayaqkı yumşaqlıqla dedi:

- Yəqin bu gün qatıdarsan; bir-iki günlük orada nə işin olacaq.

Kəyan eyhamla cavab verdi:

- Əlbəttə, mənim orada ərizəbazlığım yox, **bir şeyim yox** (“Azərbaycan” jurnalı, 1964, N 6, səh.58);

- Xalıqov birinci dəfə olaraq bu şəraitdə Kəyanla söz güləşdirməyə qalxışmadı, bayaqkı yumşaqlıqla dedi:

- Yəqin bu gün qatıdarsan, bir-iki günlük orada nə işin olacaq.

- Əlbəttə, mənim orada ərizəbazlığım yox, - səsini endirib əlavə etdi: - **eşqbazlığım yox...** (4-cü kitab, səh.86-87).

Birinci misalda “beləcə” sözünün “qalibiyyətə” sözü ilə əvəz edilməsində əsas məqsəd Qulamin danışı-ğında fikrə yeni məna verməkdir. Belə ki, birinci variantda olan “beləcə” sözü mücərrəd səslənir, qələbə əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayan döyüşçülərin düşməyə qalib gəlmək əzmini o qədər də dəqiq ifadə etmir. Lakin ikinci variantda “qalibiyyətə” sözünün işlənməsi ilə həm təkrar-yol verilməmiş, həm də konkret olaraq döyüşçülərin qələbəyə olan inancları ifadə edilmişdir.

İkinci misalda aparılmış dəyişiklik isə surətlərin bir-birinə olan münasibətlərinin daha da aşkarlanmasına xidmət edir. Birinci variantda “bir şeyim yox” ifadəsi mənfi surət olan Xalqovun xarakterini tam açmır; yəni müsbət surətin dilində işlədilən “bir şeyim yox” eyhamı ilə Xalqovun hansı keyfiyyətlərinə işarə edildiyi məlim olmur. Lakin ikinci variantda “bir şeyim yox” kimi ünvan-sız bir ifadənin “eşqbazlığım yox” kimi açıq bir eyhamla əvəz olunması fikri aydınlaşdırır, surətlərin bir-birinə olan münasibətlərini müəyyənləşdirir, mənfi surətin xarakteri barədə ciddi bir arayışa çevrilir.

Müşahidələr göstərir ki, əsərin mətnindəki dəyişikliklərin, düzəlişlərin bir qismi fikri dəqiq ifadə etmək üçün aparılmışdır. Bu proses əsərin əlyazmasında da, müxtəlif nəşrlərindəki variantlar fərqləndə də özünü göstərir. Faktlara müraciət edək:

Maral gülümsəyib dedi:

- Babası, hələ ona **oranı** göstərməmişəm (I kitab, I nəşr, səh.192); Maral gülümsəyib dedi:

- Babası, hələ ona **Sevastopolun yerini** göstərməmişəm (I kitab, 3-cü nəşr, səh.168).

Yarımsaat sonra **Əli** darvazaya yaxınlaşdı (4-cü kitab, səh.64).

Birinci nümunədə aparılmış düzəliş mətləb aydınlığı, fikir səlisliyi xatirinə edilmişdir. Belə ki, eyni cümlənin birinci variantında Maralın haranı nəzərdə tutduğu məlum olmur. Lakin düzəlişdən sonrakı variantında “oranı” sözü “Sevastopolun yerini” ifadəsi ilə dəyişdirilib ik, nəticədə ifadə tərzində dəqiqləşmiş və əvvəlki çatışmamazlıq aradan götürülmüşdür.

İkinci misalda “o” şəxs əvəzliyi “Əli” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Bu təshih fikirdə məna dəqiqliyi, ünvan konkretliyi yaratmaq məqsədilə aparılmışdır. Birinci variantda darvazaya kimin yaxınlaşdı bəlli deyil. Təshihdən sonrakı variantda isə bu natamamlıq aradan götürülmüşdür.

Müəllif əsərin dili üzərində işləyərkən surətlərin xarakterinə uyğun olmayan, onların təhkiyyəsində xaric səslənən ekspressivlik etibarını ilə kobud sayıla bilən sözlərdən də romanın dilini təmizləməyə çalışmışdır. Ona görə də əsərin ilk variantında işlənmiş ara-sıra rast gəlinən belə vulqar sözlər sonrakı variantlarda daha yumşaq və münasib qarşılığı ilə əvəz edilmişdir. Məsələn:

Əlbəttə, sən hamını öz arşınınla ölçürsən, heyf ki, Azərbaycanda sən kimi **eşşəklər** hələ də var ki, bizlənməsələr yerlərindən tərپәнmirlər (I kitab, 1-ci nəşr, səh.28).

– Əlbəttə, sən hamını öz arşınınla ölçürsən, heyf ki, Azərbaycanda sən kimi **adamlar** hələ də var. Onlar

bizlənməsələr yerlərindən tərpənmirlər (I kitab, 3-cü nəşr, səh.28).

Misaldan görüldüyü kimi, “eşşəklər” sözünün “adamlar” sözü ilə əvəz olunması xitabda müraciət edilənə qaba münasibəti nisbətən zəiflətmişdir.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dili üzərində işləyərkən cümlə daxilində eyni mənalı, eyni şəkilli sözlərin lüzumsuz təkrarlarını da aradan qaldırmağa səy etmiş, başqa sözlə desək, üslubi yeknəsəqlikdən qaçmağa, cümlələri bədii informasiya ilə maksimum yükləməməyə çalışmışdır. Yəni üslubi ağırlıq yaranmamasına da diqqət vermişdir. Müəllif bu məqsədlə əlaqədar sinonimlərdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Məsələn:

Ailədə **dərin** məhəbbət, bir-birini yaxşı başa düşmək və təqdir etməklə yaranan dərin hörmət olmasa, xoşbəxtlik mümkün deyil (“Azərbaycan” jurn., 1967, N 8, səh.18); Ailədə **təmiz** məhəbbət, bir-birini yaxşı başa düşmək və təqdir etməklə yaranan dərin hörmət olmasa, xoşbəxtlik mümkün deyil (4-cü kitab, səh.331).

“Dərin” sözünün üslubi yerinə görə eyni məna verən “təmiz” sözü ilə əvəz olunması nitqi daha rəvan etmiş, nəticədə fikir daha da aydınlaşmışdır.

Əsərdə bəzi alınmaların daha xarakterik söz və ifadələrlə əvəz edilməsi də yazıçının öz romanının dil mətni üzərində gərgin yaradıcı işlədiyindən xəbər verən faktlardandır:

Qulam, rolunu unudaraq bununla razılaşmadı:

- Doğru deyil, **şura** hökumətinin qoşunu gərək ki, yüz Almanıyanınkı qədər var (I kitab, I nəşr, səh. 262-263); Qulam bir anlıq rolunu unudaraq bununla razılaşmadı;

- Doğru deyil, **Sovet** hökumətinin qoşunu gərək ki, yüz Almanıyanınkı qədər var (I kitab, 3-cü nəşr, səh.213).

- Baş üstə, baş üstə, - deyə kəndxuda gülümsəyib astadan əlavə etdi:

- Sizə biz yaxşı bir **pasılka** daha hazırlayırıq (I kitab, I nəşr, səh.292); - Baş üstə, , baş üstə, - deyə kəndxuda gülümsəyib astadan əlavə etdi:

- Sizə biz yaxşı bir **sovqat** da hazırlayırıq (I kitab, 3-cü nəşr, səh. 275).

Güllələr partladıqca tatarların arasından təsvibedici hənirti qalxdı;

- Eyi... Pək eyi... (I kitab, I nəşr, səh. 291);

Güllələr açılarda tatarların arasından təsvibedici hənirti qalxdı;

- **Yaxşı, çox yaxşı** (I kitab, 3-cü nəşr, səh. 274).

Müəllif əsərin əlyazması və ayrı-ayrı nəşrləri üzərində işləyərkən müəyyən məqsədlə əlaqədar mətnə yeni sözlər, cümlələr əlavə etmişdir. Əsərin mətninə əlavə olunmuş sözlər fikri tamamlamağa kömək edir. Eyni zamanda bunlar əsərin məzmununu dərinləşdirir, bədii qayəni daha qabarıq nəzərə çatdırmaq, surətlərin bir-birinə olan münasibətlərini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır:

O, indi də bu təbəssümü sezincə, birdən bəxtəbəxt ortalığa belə bir söz atdı:

- Cuma, sizinkilər gəlir ha...

- Hə, gəlirlər... (“Azərbaycan” jurnalı, 1967, N 8, səh.70-71); O, indi də bu təbəssümü sezincə, birdən bəxtəbəxt ortalığa belə bir söz atdı:

- Cuma, sizinkilər gəlir ha...

- Hə, **yaman** gəlirlər... (4-cü kitab, səh.416).

Kapitan gözaltı Kəyana baxdı, onu utandırdığını sezdiyindən xoşhal, dönüb Cumaya əmr etdi:

- Bu saat bölüyü Hacıyevə təhvil verin, yanıma gəlin. Sonra saatına baxıb Kəyana dedi: - Bölüyü təhvil alın və 23³⁰-da yanımda olun (I kitab, I nəşr, səh.16); Kapitan gözaltı Kəyana baxdı, onu utandırdığını sezdiyindən xoşhal olub, dönüb Cumaya əmr etdi:

- Rotanı bu saat Hacıyevə təhvil verin, yanıma gəlin. **İmanzadə bunu gözləmirdi. Buna görə də təəccüblə ətrafına göz gəzdirdi. Çernişev əmri təkrar etdikdə, o, Hacıyevi göstərərək qeyzlə soruşdu:**

- **Bu uşağa təhvil verim? Kapitan ona cavab vermədi.** Saatına baxıb Kəyana döndü:

- Rotanı təhvil alın. 23³⁰-da yanımda olun (I kitab, 3-cü nəşr, səh.17).

Aydın olur ki, yazıçı əsərin dili üzərində işləyərkən fikri tamlıq və bitkinlik naminə mətnə sonradan yeni sözlər, cümlələr artırmış və beləliklə də, təhkiyə və nitq axınıni oxucu üçün maksimum anlaşıqlı etməyə səy göstərmişdir. Birinci misalda müəllifin əsərin mətninə artırdığı “yaman” sözü döyüşçülərin müzəffər yürüşünü, sürətlə hücumla keçdiklərini göstərməklə yanaşı, bu hücumdan qorxan düşmənlərin vahiməsini də bütünlüklə üzə çıxarır.

İkinci misalda əsərin mətninə sonradan əlavə olunmuş cümlələr məqsəd aydınlığı, fikir konkretliyi yaratmaq xatirinə edilmişdir. Belə ki, yeni artırılmış bu əlavə şərh müharibəyə yalnız vəzifə xatirinə getmiş mənfi surət olan Cumanın daxili aləmini açmış, iyrenc məqsədini ortaya qoymuş, Kəyana olan münasibətini aydınlaşdırmışdır. Bununla bərabər, hadisələrin məzmununun dərinləşməsində və tamamlanmasında Cumanı xəyanətə sövq edən amillərin bədii dərkində də mühüm rol oynamışdır.

Fikrin tam və bitkin ifadə edilməsi, müəllifin əzər üzərində sonradan apardığı yaradıcılıq işində mühüm və müstəsna yer tutur. Bu hal bədii təsvirlərin yenidən işlənməsi və psixoloji əhvali-ruhiyyənin daha sərrast nəzərə çarpdırılması məqsədilə aparılan təshihlərdə xüsusilə yaxşı görünür.

Partizanlar orda-burda buzu üçbucaq şəklində kəsirdilər, nemeslərin soldatla, komandirlə dolu maşınları, arabaları düz Azovun dibinə gedirdi (“Azərbaycan” jurnalı, 1964, N 6, səh.62); Partizanlar orda-burda buzu üçbucaq şəklində kəsirdilər: **Elə kəsirdilər ki, bilinməsin**, nemeslərin soldatla, komandirlə dolu maşınları, arabaları **bu kəsiklərdə batıb** düz Azovun dibinə gedirdi (4-cü kitab, səh.96).

O, yəs və peşmanlıqla Salavatı süzdü, gözü onun külək ağzına sataşımca tez başını aşağı salıb, nə isə bir şey kəkələdi:

- Yoldaş... yox ey... bilmirəm sizə necə... (I kitab, I nəşr, səh.261); - Qulam yəslə və peşmanlıqla Salavatı süzdü, gözü onun gülən ağzına sataşanda tez başını aşağı salıb, nə isə bir şey kəkələdi:

- Yoldaş... Yox ey ... bilmirəm sizə necə...

- **Mənə kardaş de, biz hamı kardaş, Əlhəmdülillah. Türkük** (I kitab, 3-cü nəşr, səh.212).

Məkan və zaman dəqiqliyinə əməl etmək, fabula ardıcılığını ciddi şəkildə gözləmək də roman üzərində aparılmış sonrakı işin başlıca istiqamətlərindəndir. Təsvir olunan hadisənin baş verdiyi yeri, onun zamanını düzgün göstərmək əsərin məzmun və ideyasının dərinədən açılmasına böyük kömək edir. Buna görə də müəllif sonrakı iş prosesində əsərin mətninə yeni əlavələr etməyi zəruri

bilmiş, hadisələrin cərəyan etdiyi yeri, vaxtı düzgün göstərməyə çalışmışdır:

Sevastopolu Kəyan Hacıyev 39-cu ilin yayında görmüşdü (I kitab, I nəşr, səh.7); - Kəyan Hacıyev Sevastopolu **1939-cu ilin yayında, Moskvadan Kənd Təsərrüfatı sərgisindən qayıdan başı görmüşdü** (I kitab, 3-cü nəşr, səh.7).

Mahmudun, Əlinin sağ-salamat partizanlıq elədiklərini ona xəbər verdi ("Azərbaycan" jur., 1967, N 8, səh.14); Mahmudun, Əlinin sağ-salamat **Sevastopolda** partizanlıq elədiklərini ona xəbər verdi (4-cü kitab, səh.325).

Müqayisəli təhlil göstərir ki, əsərin mətninə sonradan əlavə edilmiş söz və ifadələrin köməyi ilə hadisənin vaxtı və məkanı, birinci variantdan fərqli olaraq, dəqiq göstərilmişdir.

Beləliklə, müşahidələr sübut edir ki, müəllifin əsər üzərindəki, bir qayda olaraq, bədii məzmunun bütöv, bitkin və mükəmməl inikasına nail olmaq istiqamətində davam etdirilmişdir.

Əsərin ilk çaplarındakı bəzi söz və ifadələrin sonradan mətndən çıxarılıb atılması da, yazıçının romanın dilinə ciddi yaradıcılıq məsuliyyətilə yanaşdığından xəbər verir. Bu ixtisarlar, hər şeydən əvvəl, əsərin dilinin yığcamlığını və təsvir edilən hadisənin konkret və lakonik şəkildə oxucuya çatdırmaq vəzifəsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, üslub nöqsanlarını islah etmək, surətlərin xarakterinə uyğun gəlməyən sözləri əsərin mətnindən çıxarmaq, köhnəlmiş sözləri atmaq məqsədilə də müəllifin ixtisarlar apardığını qeyd etmək olar:

Müharibə başladığı vaxt **rütbə və mənəbindən asılı olmayaraq, bu əmri – vəqə qarşısında** ah-uf çəkən, yanıb-dağılan evlər və müəssisələr qabağında tədbirini itirib mat və məəttəl dayanan az olmadı (I kitab, I nəşr, səh.80); Müharibə başladığı yanıb dağılan evlər və müəssisələr qabağında ah-uf çəkən, başını itirib mat və məəttəl qalan bəzi adamlar vardı (I kitab, III nəşr, səh.107).

Kəyan Hacıyev batalyon komandirinin yanına getmək üçün axşamı gözləyirdi. **Lakin hələ axşama az qalmırdı.** Hava isə elə yaxşı, Qara dəniz sahilinə məxsus olan ılıqlıq elə xoşdu ki, leytenant bir tərəfdən bu günün uzanmasını istəyirdi (I kitab, I nəşr, səh.273-274). Kəyan Hacıyev batalyon komandirinin yanına getmək üçün axşamı gözləyirdi. Hava isə elə yaxşı, Qara dəniz sahilinə məxsus olan ılıq gün elə xoş idi ki, leytenant bir tərəfdən bu günün uzanmasını istəyirdi (I kitab, 3-cü nəşr, səh.221).

Misallardan göründüyü kimi, söz və cümlələr həm təsvirləri dəqiqləşdirmiş, həm də epik təqdimatı yığcamlaşdırıb gözəlləşdirmişdir.

Yazıçı təkrarlara yol verməmək məqsədilə də ixtisarlar aparmağı lazım bilmişdir. Bu növ ixtisarlar əsərdə ifadə olunan fikrin bəyanına xələl gətirməyib, əksinə, onun daha təbii və daha sərrast ifadə olunmasına xidmət etmişdir.

Maral gülümsəyib ərini arxayın etdi ki, o gedəndən bir gün sonra **məsələni komissara** deyib şəxsən özü bu məsələni həll edəcək (“Azərbaycan” jur., 1967, N 8, səh 38); Maral gülümsünüb ərini arxayın etdi ki, o gedəndən bir gün sonra komissara deyib şəxsən özü bu məsələni həll edəcəkdir (4-cü kitab, səh.362).

Maral Kəyanın boynunu, boğazını öpdü, sonra da belindən tutub duran **ərinin** əllərindən yapışaraq şuxluqla pıçıldadı:

- Qabırğalarımı sayıb qurtarmadınmı... (“Azərbaycan” jur., 1967, N 8, səh.30); Maral Kəyanın boynunu, boğazını öpdü, sonra da belindən tutub duran əllərindən yapışaraq şuxluqla pıçıldadı:

- Qabırğalarımı sayıb qurtarmadınmı... (4-cü kitab, səh.350).

Yuxarıda verilən birinci nümunədəki “məsələni” sözü mətnədə ikinci dəfə təkrar olduğundan təbii ki, əsərin dilində müəyyən ağırlıq yaranır. Məhz buna görə də müəllif ikinci variantda əsərin dilini daha da səlisləşdirmək üçün onu ixtisar etməyi lazım bilmişdir.

İkinci misaldakı “ərinin” sözünün iki dəfə təkrarı isə lüzumsuzdur. Çünki “Kəyanın” sözü ilə “ərinin” sözü məqamca eyni məna bildirir. Başqa cürə demiş olsaq, Maralın belindən tutub duran əllərin onun ərinə - Kəyana məxsus olduğu artıq məlumdur. Buna görə də “Kəyanın” sözündən sonra “ərinin” sözünün işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Bunu nəzərə alan müəllif ikinci variantda “ərinin” sözünü əsərin mətnindən çıxarmışdır.

“Dostluq qalası” romanının çap variantlarında məna dəqiqliyi yaratmaq məqsədilə də aparılan ixtisarlara rast gəlirik. Bu ixtisarlara fikrin oxucuya tez çatması və məzmun gözəlliyi yaratmaq üçün aparılmışdır. Məsələn:

Bəli, Ştirner çox rəhmli adamdı. Onun rəhmi üzündən Mixaylın kiçik oğlu dəli olmuş, böyüyü isə **qocalmış**, saç ağarmış, həniri batmışdı (I kitab, I nəşr, səh.291); Bəli, Ştirner “çox rəhmli” adam idi. Onun rəhmi üzündən Mixaylın kiçik oğlu dəli olmuş, böyüyü isə dəhşətdən bir

anda saçı ağarmış, həniri batmışdı (I kitab, 3-cü nəşr, səh.275).

Nümunədən “qocalmış” sözü əsərin sonrakı çapında çıxarılmışdır. Əsərin birinci variantında bu söz yerində işlənməmişdir. Məlum olduğu üzrə, “qocalmış” sözü insanın yaş etibarilə artdığını, böyüdüyünü bildirən ifadədir. Burada isə söhbət Mixaylın böyük oğlunun yaşa dolmasından yox, böyük müsibət qarşısında onun saçının qəfil ağarmasından gedir. Göründüyü kimi, “qocalmış” sözünün ilk variantda işlənməsi fikirdə qismən anlaşılmaqlıq, qeyri-dəqiqlik yaradır. Buna görə də müəllif əsərin dili üzərində işləyərkən həmin sözü atmış və beləliklə, məna dəqiqliyinə nail olmuşdur.

Ə.Əbülhəsən əsərin dili üzərində işləyərkən surətlərin xarakterinə uyğun olmayan və qismən kobud sayıla bilən sözlərdən əsəri maksimum təmizləməyə çalışmışdır. Ona görə də əsərin ilk variantında rastlaşdığımız bu tipli sözlərə sonrakı nəşrlərdə rast gəlmirik. Məsələn:

O, işindən ayrılıb nahaqdan avaralanmağa məcbur edilən yaxşı, işgüzar təsərrüfatçı kimi şikayətlənirdi: deyirdi ki, bizdən başqa da rusalardan, ermənilərdən, ukraynalılardan, tatarlardan o qədər qəhrəmanlar var ki. Hə onları cəbhədən ayırırlar, **nə sirk ayısı kimi küçəbəküçə gəzdirlər**, nə yubileyi olan artist kimi o yan, bu yana çəkib kostyum tikdirirlər, nə hədiyyə verirlər (Əlyazmasında, 1967, səh.324)²⁴; O, işindən ayrılıb nahaqdan avaralanmağa məcbur edilən yaxşı, işgüzar təsərrüfatçı kimi şikayətlənirdi: deyirdi ki, bizdən başqa da rusalardan, ermənilərdən, ukraynalılardan, tatarlardan o qədər qəhrəmanlar var ki. Hə onları cəbhədən ayırırlar, nə yubileyi olan artist

²⁴ Əsərin əlyazmasının bir hissəsi yazıçının şəxsi arxivindədir.

kimi o yan, bu yana çəkib kostyum tikdirirlər, nə hədiyyə verirlər... (4-cü kitab, səh.315-316).

Lakin Kəyan siçovul kimi yenə torpağa girəcək, sabah da, birisi gün də... Kim bilir, daha nə qədər bu rütubətli torpaqda yaşayacaqdı (I kitab, I nəşr, səh.274); Lakin Kəyan yenə torpağa girəcək, sabah da, birisi gün də... Kim bilir, daha nə qədər bu rütubətli torpaqda yaşayacaq idi... (I kitab, 3-cü nəşr, səh.222).

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Şirin Cəfərovun danışığında işlənmiş “nə sirk ayısı kimi küçəbəküçə gəzdirirlər” ifadəsi ikinci variantda ixtisar edilmişdir. Bu ifadə surətin xarakterinə və nitqinə uyğun olmadığı kimi əsərin dilini də kobudlaşdırır. Buna görə də əsərin ikinci variantında həmin ifadə atılmışdır. “Siçovul kimi” ifadəsi də məhz yuxarıda dediyimiz fikirlə əlaqədar dilin estetik tələbindən irəli gələrək ikinci variantda ixtisar edilmişdir.

Beləliklə, əsərin mətnindən artıq söz, ifadə və cümlələri çıxarmaqda yazıçının əsas məqsədi əsərin dilini sadələşdirmək, cilalamaq və daha da lokonik etməkdən ibarət olmuşdur.

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanının bədii keyfiyyətini artırmaq, dildə yığcamlıq, ahəngdarlıq, axıcılıq yaratmaq üçün dilimizin imkanlarından geniş istifadə etmiş, əsərin dili üzərində inadla və ardıcıl olaraq işləmişdir. Hər sözü, hər ifadəni yerli-yerində, düzgün işlətməyə can atmışdır. Ə.Əbülhəsən yersiz sözdən, fikrin ifadəsini ağırlaşdıran tərkib və cümlələrdən bacardıqca qaçmağa çalışmışdır.

Yazıçı bilmişdir ki, “ehtiyatsız deyilmiş söz hikmətli nitqə daxil olduqda onun mənasını korlayıb məhv edə bilər”²⁴.

“DOSTLUQ QALASI” ROMANININ SÖZ-LÜĞƏT TƏRKİBİ

Məlum olduğu kimi, bədii əsərlər ümumxalq dilinin və bu dil üzərində təşəkkül tapmış ədəbi dilin söz ehtiyatını özündə toplayan mühüm və əsas mənbədir. Təsadüfi deyildir ki, söz zənginliyi, sözün üslubi-funksional imkanlarından ustalıqla və maksimum istifadə bir qayda olaraq böyük sənətkarları fərqləndirən səciyyəvi əlamət kimi qəbul edilir. Burada, təbii ki, sözün yalnız kəmiyyət zənginliyi nəzərdə tutulmur (hərçənd ki, bu da vacib şərtlərdəndir), hər şeydən əvvəl, onun məna zənginliyi, məqam müxtəlifliyi, sözün daxili məzmununun bütün gücü və qüdrəti ilə aşkarlıq bilməsi nəzərdə tutulur. “Hansı yazıçının üslubu mükəmməldir, yaxşıdır sualına qəti cavab vermək çətinidir, lakin ümumi bir meyar vardır ki, bu da qısa və mənalı yazmaq, təsvirlərdə tam, düzgün və səhih bədii mənzərələr və surətlər yaratmaq, fikri sadə və aydın ifadə etmək, şəxsiyyətləri təsvir edərkən hər bir xasiyyətə uyğun dil tapmaq, jarqondan, az anlaşılan məhəlli sözlərdən qaçmaq, ümumi Azərbaycan ədəbi dili dairəsində hərəkət etmək... Xülasə, elə yazmaq ki, oxumaq asan və xoş olsun”²⁵.

²⁴ M.B.Məmmədov. N.Nərimanov nəsr əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1964, N 5, səh. 112.

²⁵ M.Arif. Ədəbi tənqidi məqalələr. Azərnəşr, 1958, səh. 216.

Göründüyü kimi, söz bədii üslub müəyyənliyinin həlledici şərtlərdən biri kimi səciyyələnmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bədii əsərlərin dilinin leksik tərkibinin, söz fondunun təsnif edilməsində semantik üslubi prinsip ən səmərəli və elmi təhlil üçün ən perspektivli prinsip hesab olunur. Bu cəhətdən, təbii ki, ən mötəbər mənbə və qaynaq kimi yenə müqtədir sənətkarların yaradıcılığı, onların dil ilə işləmək təcrübəsi əsas götürülür. Bu cəhətdən “Dostluq qalası” romanının söz-lüğət tərkibi də tədqiqat və araşdırma üçün zəngin material verir.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dili zəngin və rəngarəngdir. Romanın dilində işlənmiş sözlər istər məna, istərsə də üslubi roluna görə son dərəcə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Əsərin dili, hər şeydən əvvəl, xəlqiliyi, realizmi, bu dilin lüğət tərkibində əsas yer tutan canlı xalq danışığı dili sözləri ilə diqqəti cəlb edir. Qələminə son dərəcə məsuliyyətlə yanaşan ədin “Dostluq qalası” romanında təsvir olunan hadisələri inandırıcı vermək, hər bir surətin nitqi ilə onun xarakterini boya-boy səciyyələndirmək üçün dilin bütün imkan və zənginliklərindən geniş və yaradıcı istifadə etmişdir. Romanın dilinin söz baxımından təhlili müharibə dövrü dilin leksik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün son dərəcə dəyərli faktlar verir. Yazıçı üslubu məqsədindən asılı olaraq ümumişlək sözlərdən, məişət sözlərindən, şivə sözlərindən, köhnəlmiş sözlərdən və s. yerli-yerində və səmərəli istifadə etmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq biz də “Dostluq qalası” romanının dilinin söz tərkibini aşağıdakı təsnifat prinsipi üzrə nəzərdən keçirməyi məqsədmüvafiq hesab etdik:

1. Ümumişlək sözlər. 2. Dialektizmlər. 3. Arxaik sözlər. 4. Loru sözlər və ifadələr. 5. Vulqar sözlər. 6. Terminlər.

1. Ümumişlək sözlər. Ümumişlək sözlər ədəbi-bədii dilin kütləvi materilını, əsas fondunu təşkil edən sözlərdir. Bu qrupa aid olan sözlər dilin lüğət tərkibinin canını, özəyini təşkil edir. Ümumişlək sözlər dilin bütün üslublarına xas olan ən çevik və fəal söz qrupudur. Ümumişlək sözlər hər hansı bir əsərin yaradılmasında əvəzedilməz materialdır. Yazıçılar belə sözlərdən bol-bol istifadə edirlər. Hər hansı bir əsərin xəlqiliyi, realizmi, tipikliyi, həyatiliyi və s. onda işlənmiş ümumişlək sözlərin miqdarı, xarakteri və işlənmə dərəcəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Buna görədir ki, bütün bədii əsərlər əsasən, bu qrup sözlər üzərində qurulur.

Öz əsərlərini geniş oxucu kütlələri üçün yazan, onların mənəvi-intellektual, əxlaqi-etik tərbiyəsinə xidmət edən, dünyagörüşlərinin genişlənməsinə çalışan sənətkarlar ümumişlək sözlərin üslubi üstünlüklərindən, semantik mənə çalarlarından çox tez-tez faydalanmışlar.

“Dostluq qalası” romanını oxunaqlı edən, onu oxucuların sevimli əsərinə çevirən də məhz əsərin dilində ümumişlək sözlərin sıx-sıx işlənməsidir. Əsərin dilində işlənmiş sözlərin çox hissəsini ümumişlək sözlər təşkil edir. Romanın dilində işlənən ümumişlək sözlər müxtəlif üslubi vəzifə daşıyır. Yazıçı təsvir etdiyi hadisəni, əhvalatı oxucuya daha aydın çatdırmaqdan ötrü, surətin hansı təbəqəyə mənsub olduğunu bildirmək üçün, onun peşəsini, düşüncəsini, dünyagörüşünü, bir sözlə, ictimai xarakterini aydınlaşdırmaqdan ötrü təsvir olunan hadisəyə, surətin xarakterinə uyğun sözlər axtarmışdır. Nəticədə əsərdəki hadisə, əhvalat, insan psixologiyası ətraflı, aydın

və dolğun surətdə əks olunmuşdur. Bu hal həm müəllifin təhkiyəsində, həm də surətlərin nitqində özünü aşkar göstərir. Bunun nəticəsidir ki, təsvir edilən hadisələr, yaradılan surətlər aydın, təbii və həyati bir səciyyə kəsb etmişlər. Tapdıq kolxozçu oğludur – zəhmətkeşdir. O, cəbhədə vuruşa-vuruşa kolxozu-kəndi düşünür, əkib-biçmək, qurub-yaratmaq üçün burnunun ucu göynəyir. Yazıçı surətin daxili aləmini açmaq, onun hansı hisslərlə yaşadığını bildirmək üçün ümumişlək sözlərdən sənətkarlıqla və yerində istifadə etmişdir:

“ – Mən iş adamıyam, Səlim. Bıkarlıqdan bağrım çatlayır. Mən davanı tez qurtarmaq istəyirəm ki, kolxoza, işimə qayıdım... İndi kolxozda şumun şirin vaxtıdır. Səlim! Səhər ala qararıqdan durardım. Mən təkdən bir evdə əl-üzümü yuyardım. Buzlu sudan xoşum gəlir. Çıxıb həyətin qabağında axan arxın yüngülcə buzunu sındırıb, əl-üzümü yuyardım. O yanda traktor tırıldayır, bəridə onun səsinə xoruz banı qarışır, kolxoz həyətinə cüt qoşan briqada üzvlərinin hənirtisi kəndi bürüyür. Çöldən elə yaxşı iy gəlir ki, bilmirsən bu şaxta iyidirmi, yoxsa ki, bahar yaxınlaşır... Nə xoş günlərimiz vardı, Səlim! Bıkar oturanda kolxoz heç yadımdan çıxmır, gözümdən getmir, az qalır bağrım çatlasın!” (II, 104-105).

Göründüyü kimi, Tapdığın nitqi, əsasən, ümumişlək və kütləvi sözlərdən ibarətdir və bu sözlər onun zəhmət adamı olduğuna artıq birbaşa işarədir. Parçadakı “iş”, “kolxoz”, “şum”, “traktor” və s. sözlər öz əsas mənalarında işlənərək surətin zəhmətkeş təbəqəyə mənsub olduğunu, kolxozçu və kənd əməkçisi ailəsindən çıxdığını aydın göstərir.

Əsərdə işlənmiş ümumişlək sözlər həyat və məişət anlayışlarını ifadə edir. Ona görə də bu sözləri əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər (yaxşı, yaman, pis, doğru, düz, böyük, boş, ağ, qara, dolu), geyim və bəzək (düymə, şal, papaq, şinel), zaman və məkan (axşam, səhər, gecə, gündüz, yer-göy), canlılar (qız, uşaq, oğlan, adam, heyvan), insanın bədən üzvlərinin adları (əl, ayaq, baş,, bel, qol), hal və hərəkət (bax, get, gəl, qoy) və s. kimi leksik çeşidlərə ayırmaq olar.

“Dostluq qalası” romanının dilində bütün nitq hissələrinə aid ümumişlək sözlərə rast gəlmək olur. Məsələn, isim – adam, ağac, quş, dağ, ev...; sifət – qırmızı, yaşıl, sarı, pis, yaxşı...; say – bir, əlli, çox, az, min...; əvəzlik – o, bu, mən, sən...; feil – get, gəl, oxu, işlə, danış, gül... və s. Lakin burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, əsərin dilində ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin kəmiyyəti eyni deyildir. Bu da qanuni haldır. Çünki nitq hissələrinin özlərinin də işlənmə xüsusiyyəti və məna çalarlığı yaratmaq baxımından fərqli cəhətləri var. Əsərin dilində miqdar etibarilə isimlər və feillər daha çoxdur. Bunlardan sonra sifətlər, saylar və əvəzlilər gəlir. Maraqlı cəhətdir ki, nitq hissələrinin hər birinə aid olan sözlərin məna və vəzifələrindən asılı olaraq kəmiyyətləri arasında da fərq vardır. Belə ki, isimlərdən “göz” sözündən, əvəzlilərdən “bu” sözündən, sifətlərdən “yaxşı”, feillərdən “baxmaq” və “görmək” sözlərindən, saylardan “bir” sözündən əsərin dilindəki başqa sözlərə nisbətən daha çox istifadə olunmuşdur. Dediklərimizi nümunələr əsasında izah edək. “Bu” sözünün başqa əvəzlilərə nisbətən daha çox işlənməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, həmin söz ümumi əvəzedici xüsusiyyətə malikdir. Ona görə də “bu” ümumi əvəzedici sözlərlə yanaşı işlənə bilər. Məsələn, bu

tank, bu əskər, bu top, bu ağac, bu çəkmə, bu araba, bu su, bu nişangah, bu topçu, bu düşmən, bu dəftər, bu söhbət, bu fikir, bu sərəsəmlmə, bu hərəkət və s.

Romanın dilində “yaxşı” və “bir” sözlərinin də çox işlənməsi onların müxtəlif üslubi funksional vəzifə daşıya bilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, bu sözlər əsərdə həm öz ilk nominal mənalarında, yəni sifət və say kimi, həm də başqa mənada işlənir. Nəticədə əsərin dilində yüksək emosionallıq, bədii mənə çalarlığı yaranmış və həm də ifadə olunan dil mətnində canlılıq, xalq danışığı dilinə yaxınlıq meydana çıxmışdır: - Gedək mənimlə rayonları gəzək, istəmirsən, **yaxşı**, evdə qal, Aslan da o günlər bağçaya getməz, onunla oynarsan... (II, 5).

- Yox, əzizim, qoy gedim. İstirahəti Sevastopolda eləsəm yaxşıdır (II, 5); Orada düşmən snayperi otursa, bizimkilər üçün **yaxşı** olmaz (II, 4).

Bütün bu qoxular bir-birinə qarışıb, gəmidə yalnız müharibəyə xas olan ağır bir hava yaratmışdı (I, 5); Kəyan ona yaxınlaşıb, nəzakətlə sözə başlamaq istərkən, kapitan onu saxladı və pıçıltı ilə dedi: - Dayanın, bir... (I, 5).

Nümunələrdə verilmiş “yaxşı” və “bir” sözləri əşyanın əlamətini və ya miqdarını bildirmir, yəni öz ilkin mənasında işlənmir. Həmin sözlərin cümlə daxilindəki rolu genişlənib ki, bu da yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mühüm üslubi rola malikdir.

Romanın dilində “gör”, “bax” ədatları da çox işlənməmişdir. Bu isə həmin sözlərin mənə və vəzifələri ilə bağlıdır. Həmin sözlər əsərin obrazlılığında da mühüm rola malikdir. Belə ki, bu sözlər özlərinin ilk mənalarında işlənmədikdə əsərə xüsusi modallıq gətirir, eyni zamanda

“bax” və “gör” formasında işlənərək surətin nitqində yüksək ton, hiss-həyəcan doğurur, əsərin dilini obrazlı edir:

- Ay gözünə dönüm! **Bax**, belə ha... (II, 7). Nümunədəki “bax” sözü öz ilkin-həqiqi mənasında işlənməmişdir. Cümlədə “bax” sözü ilə fikir canlı, dolğun və emosional ifadə edilmişdir.

Əsərin işlənmiş “gör” sözü də danışığa yüksək hiss-həyəcan verir, ekspressivlik yaradır, fikrin daha obrazlı ifadə olunmasına kömək edir. Məsələn, **Gör** bir sən allah, fris necə “ürəyi yumşaq” olub! (II, 136). Nümunədəki “gör” sözü öz ilk mənasında deyil. Belə ki, burada bir əşyanı görməkdən söhbət getmir. Burada “gör” sözü fikrin obrazlı ifadə olunmasına, ifadənin emosional hala salınmasına kömək etmişdir.

Məlum olduğu kimi, “Bədii əsərlərin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər həm mənaca, həm üslubi münasibətcə eyni xarakterli olmur. Müəllif tərəfindən işlədilmiş eyni söz müxtəlif məqamlarda, müxtəlif xarakterdə, müxtəlif üslubi xarakterdə ola bilər. Bunun başlıca səbəbi yazıçının təsvir etdiyi hadisə, şəxs, şərait və s. ilə bağlıdır. Gözəl üslubda yazan sənətkar ilk növbədə sözün mənə genişliyini, üslubi rəngarəngliyini nəzərə alır, sözün yerinə düşməsi, hadisəyə, şəraitə uyğun mənada işlədilməsi yazıçının diqqət mərkəzində olur. Yazıçı həmişə üslubi profili saxlamağa, hətta onu daha dəqiq, daha qüvvətli verməyə çalışır. Sözlərdən belə dəqiq, düzgün yerində istifadə edən yazıçını “üslubi çox gözəldir” deyə qiymətləndirirlər. Əksinə, sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almayan, sözləri yerli-yersiz işlədən, mənə incə-

liklərini əks etdirə bilməyən yazıçının üslubu xoşa gəlmir”²⁶.

Bu mənada qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, Ə.Əbülhəsən ümumişlək sözləri işlədərkən onun miqdarı arxasınca qaçmamış, məhz sözün mənə tutumunu, ifadə çalarlığını daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Məzmun ilə formanın vəhdəti, kəmiyyət ilə keyfiyyətin uğurlu tənəsübünü qorumaq sənətkarın həmişə diqqət hədəfi olmuşdur.

Realist sənətkar əsərdə işlətdiyi surətlərin adlarının da seçilməsinə xüsusi fikir vermişdir. Romanda işlənmiş Kəyan, Maral, Qara, Sənəm, Çiçək, Məstan və s. adlar sadə və ümumişlək milli adlardır. Bu adlar qədimdən bu günə kimi dilimizdə geniş işlənir. Valentina, Luda, Sergey, Konstantin, Vladimir və başqa adlar isə rus xalqının ən çox yayılmış və qədim insan adlarındandır. Kurt, Vilhelm, Ştirner adları da alman xalqı üçün xarakterik adlar hesab oluna bilər. Müəllif Kəyan adı ilə azərbaycanlı, Sergey adı ilə rus, Vilhelm adı ilə alman, Vaxtanq adı və Çixladze фамилиясы vasitəsi ilə gürcü koloriti yaratmışdır.

Əsərdə yaradılmış surətlərin adlarının bu qədər dəqiqliklə işlənməsi belə bir faktı sübut edir ki, yazıçı əsəri yazarkən hər bir adın özünün milli mənşəyi və xüsusiyyətə malik olduğunu²⁷ nəzərə almışdır. Bu isə əlbəttə, təsadüfi deyildir. Bu adlar göstərilən xalqların dilində ümumişlək olduğu üçün əsərdə ümumxalq ruhunu tipikləşdirir və əks

²⁶ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. “Elm”, Bakı, 1970, səh.59.

²⁷ А.И.Ефимов. «Стилистика художественной речи» (1957) adlı əsərində hər bir xüsusi ad və фамилиянын өзünəməxsus milli xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir. Bax: göstərilən əsər, səh.304.Əlavə məlumat üçün bax: Q.H.Mustafayeva. “Azərbaycan bədii ədəbiyyatında şəxs adlarının üslubi imkanları”. Nam.diss., Bakı, 1980, səh.58.

etdirir. Dİgər tərəfdən, adların belə dəqiqliklə seçilməsi əsərin dilində ən gözəl məziyyətin – xəlqiliyin qabarıq ifadəsinə də kömək etmişdir. Bütün bunlar isə sənətkarın ümumişlək sözlərdən necə ustalıqla, üslubi məqsədindən asılı olaraq yerli-yerində istifadə etdiyini bir daha inandırıcı faktlarla təsdiq edir, onun yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirir.

2. Köhnəlmiş sözlər. Romanın dilində elə sözlər var ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri predmet və hadisələr cəmiyyətin bu günü haqqında sıradan çıxmışdır. Ona görə də belə sözlərin işlənmə dairəsi məhdudlaşmış, dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmişdir. Belə sözlərdən bədii əsərlərdə üslubi-tarixi çalarlıq yaratmaq üçün istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda belə sözlərə tarixizmlər deyilir. Bədii əsərin dilində tarixizmlərin işlənməsi yazıçının müraciət etdiyi mövzu və təbliğ etdiyi ideya ilə sıx surətdə bağlı olur. Ona görə də “bədii əsərlərdə köhnəlmiş sözlərin işlədilməsi, arxaizmlər məsələsi təhlil edilərkən həm yazıçının yaşadığı dövr və həm də təsvir olunan hadisənin hansı dövrə aid olduğu nəzərdə tutulmalıdır... Yazıçı müəyyən məqsəd üçün həmin sözləri (tarixizmləri – M.C.) işlətməlidir”²⁸.

Burada konkret olaraq nə nəzərdə tutulur? Hər şeydən əvvəl yazıçının müraciət etdiyi hər hansı bir tarixi dövrün həyat gerçəkliyinə dil faktında sadıq qalması, ictimai psixologiyanı məhz həmin dövrün dil materialından bəhrələnərək ayrı-ayrı qəhrəmanlarının şəxsinə fərdiləşdirmək bacarığı... Bu cəhətdən Əbülhəsən söz

²⁸ A.Ə.Aslanov. Bədii əsərlərin lüğət tərkibinin üslubi imkanları. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər)”, Bakı, 1970, səh.62-63.

seçiminə, həqiqətən, nadir bir həssaslıq göstərən ədiblərimizdəndir.

Romanın dilində müxtəlif sahələrə aid arxaizmlər işlədilmişdir. Əsərdə işlənmiş arxaizmləri əsasən aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

Köhnə üsul-idarə, vəzifə adlarını bildirən sözlər: xan, bəy, mülkədar, koxa, kəndxuda, tacir, podratçı və s.

Məişətlə bağlı kənd təsərrüfatına aid alət adları: xış, cüt, şanə, vəl, cəhrə, fərş, xəncər, çuval, xurcun, qamçı və s.

Geyim adları bildirənlər: arxalıq, çarıq, çuxa, əba və s.

Dinlə bağlı adlar: mədrəsə, mollaxana, mövlud bayramı, moizə və s.

Nəqliyyat vasitələrinin adları: qazalaq, taçka, adnoşka və s.

Əsərin dilində elə arxaizmlərə təsadüf olunur ki, onlar keçid xarakterlidir, yəni dilin əsas lüğət fondunda artıq fəallığını itirib, lakin tam passiv fonda da keçməyib. Romanda işlənmiş “firqə” sözü buna misal ola bilər:

Tələsik açıb qızıl əsgər kitabçasına, firqə biletinə baxıb, dişini qıçıdaraq dedi... (II, 412). Bu söz yaxın zamanlardan arxaikləşməyə başlamışdır²⁹.

Romanın dilində tarixi kolorit yaratmaq, təsvir olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real əks etdirmək üçün arxaizmlərdən istifadə olunmuşdur:

Bu uzun, isti avqust günündə **vəl çubuğu, şana**, yaba onun əlindən düşmədi (III, 244). Bütün ömrünü **muzdur-luqda** keçirən Canı kişi 1930-cu illərdə **qolçomaq** təbliğatına uyaraq bir qədər mal-qaranın tələfatına səbəb

²⁹ Bax: Müasir Azərbaycan dili (I c.). Bakı, 1978, səh.229.

olmuşdu (II, 37); **Kəndxudanın** verdiyi şəhadət ona bəs edərdi (I, 272); Bu, həmişə Tapdığı **cütə** qoşduğu, özünə öyrətdiyi “Alagöz” adlı qəşəng bir öküz idi (III, 244); Tapdıq **vəl** sürən balaca qızın yıxılacağından ehtiyat edərək, dərhal onu **vəldən** düşürtdü və özü **vələ** mindi (III, 244).

Yazıçı **vəl çubuğu, şana, muzdurluq, qolçomaq, kəndxuda, cüt, vəl** sözlərindən istifadə etməklə təsvir etdiyi dövrün tarixi koloritini verə bilmişdir. Digər tərəfdən bunu da qeyd edək ki, 30-cu və 40-cı illərdə indi artıq arxaıkləşmiş həmin söz və ifadələr kütləvi və anlaşılıqlı söz, ifadə idilər. Əsərdəki qəhrəmanların bir çoxu inqilabdan əvvəl doğulmuş, kустar əmək alətlərini, ənənəvi kənd təsərrüfatı vasitələrini bilavasitə görmüş və görürdülər. Deməli, arxaizmlər yazıçıya müəyyən üslubi məqsədlər üçün, ictimai-həyati dəqiqlik naminə lazım olmuşdur. T.Əfəndiyeva “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı” adlı əsərində arxaizmlərin üslubi rolundan bəhs edərək yazır: “Bədii yaradıcılıqda arxaik sözlərin istifadəsində də tarixilik prinsipini əsas meyar olmalıdır. Çünki əgər M.F.Axundov, Ə.Haqverdiyev, N.B.Vəzirov və bu kimi yazıçıların əsərlərində təsadüf edilən bir sıra sözlər dilin müasir vəziyyəti üçün arxaik hesab edilirsə, yazıldığı dövr üçün bunlar işlək sözlər olmuşdur... Onu da qeyd etməliyik ki, bu sözlər o dövr üçün heç bir bədii-üslubi məqsəd daşımır: real varlığın təsviri və təqdiri üçün işlənmişdir. Lakin müasir dövrümüzdə bunlar bədii yaradıcılıqda yalnız müəyyən üslubi tələbatla bağlı işlədilir”³⁰.

Romanda surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün arxaizmlərin üslubi imkanlarından geniş istifadə edilib:

³⁰ T.Əfəndiyeva. Göstərilən əsəri, səh.234.

Bir gün bizi buraxdılar ki, **mövlud bayramıdır** (III, 112); Qabaqca ged arvadına öyüd ver, sonra gəl burda monzə elə! (III, 113); - Adə, elə ki, aylığı verdilər, baxaq görək bir günün əvəzinə, düz üçcə günün **muzdunu** kəsiblər (III, 113).

İsa kişinin nitqində işlənmiş mövlud bayramı, moizə, aylıq, muzd, xozeyin, taçka kimi arxaizmlər onun nitqinə fərdi çalar vermiş, surətin yaşlı nəslə mənsub olduğunu aydınlaşdırmışdır. Maraqlı cəhət burasıdır ki, yazıçı arxaizmlərdən təkrara yol verməmək üçün də istifadə etmiş, məsələn, maaş sözünə sinonim olaraq yuxarıdakı nümunələrdə aylıq, muzd və pul sözünü işlətmişdir ki, bu da məhz dediyimiz məqsəddən irəli gəlir.

Əsərin dilində işlənmiş arxaik sözlər qüvvətli ekspressiv vasitə kimi də mühüm üslubi funksiya daşıyırlar. Xüsusilə dini anlayış bildirən arxaizmlər güclü ekspressiv-emosional qüvvəyə malikdir. Yazıçı bu sözlərdən istifadə etməklə surətin psixologiyasını, fikrini, arzusunu, hiss və həyəcanını daha mənalı, obrazlı ifadə edə bilmişdir:

Onların əvəzində **mədrəsələri, mollaxanarı, hücrələri** işə salmaq gərəkdir (I, 35); Sən özün saxla, **ya rəbbi!** (III, 124). O, **ömründə mövhumatın, xurafatın, imamın, övlyanın** və **nəzir-niyazın** nə olduğunu bilməmişdi (II, 424).

Nitqdə yumor, gülüş, zarafat çalarlıqları yaratmaq məqsədilə də arxaik sözlərdən istifadə edilmişdir:

- Bəli, hökmən, sizdən də Kəyana bir **xalvar** salamdua aparıram (III, 273); Görəsən, sabah üzünüzə **rübənd** tutub gəlməyəcəksiniz ki? (I, II).

Nümunələrdə verilmiş xalvar və rübənd arxaizmlərinin işlədilməsində məqsəd yumor yaratmaq olmuşdur.

Belə ki, həmin sözlər vasitəsilə dinləyən və danışan arasında söhbətin bir növ zarafat tərzində getdiyi məlum olur.

Surətin geyimi, hərəkəti, təsvir olunan obyektin hərtərəfli və təbii verilməsi üçün arxaizmlərdən istifadə edilmişdir. Bunun nəticəsində də dilin qayəsi oxucuya tam dolğunluğu ilə çatdırıla bilmişdir:

Axır aylara kimi Həmid dayının həmişə başına rəngi və ulduzu çoxdan solub bozarmış kommunarka qoyan, əyninə yamaqlı uzun **çuxa**, ayağına **çarıq** geyərək, əlinə toxmalı nazik ağac götürüb, qara meşin çantası çiyində dörd para kəndin poçtunu paylayan görmək olardı (II, 21); Kotanla, **xışla**, lap bax bu dırnağımla, dişimlə, nə cür olsa planı dolduracağam (II, 35); Bu, təkrəncərəli, **naxçalı**, buxarılı, keçə ilə döşənmiş yığcam bir otaq idi (I, 270).

Faktlar göstərir ki, Ə.Əbülhəsən romanın dilində arxaizmlərdən, onların üslubi rolundan məqsədli şəkildə, üslubi tələbdən asılı olaraq zəruri dil vahidləri kimi istifadə etmişdir. Prof.Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı əsərində arxaizmlərin üslubi rolundan danışarkən yazır: “Bədii üslubda keçmiş dövr adamlarının yaşayış və düşüncə tərzini təsvir edən roman, poema, pyes, hekayə və s. bədii əsərlərdə tarixi mühiti, məişət tərzini, əxlaq qaydalarını və daha bir sıra dövrü çalarlıqları real, dəqiq, həm də canlı əks etdirmək üçün arxaiksözlər, müasir oxucular tərəfindən çətin anlaşılmasına baxmayaraq, ən əlverişli üslubi vasitələrdən sayılır... və hətta belə sözlərdən istifadəsiz keçinmək də olmaz”³¹.

Loru söz və ifadələr. Ə.Əbülhəsənin fərdi nasir üslubunu müəyyənləşdirən məziyyətlərdən biri onun canlı

³¹ Ə.Dəmirçizadə. Göstərilən əsəri, səh.103.

xalq danışığı dilindən alıb, əsərlərinin dilinə gətirdiyi loru söz və ifadələrin obrazlılığından, rəngarəngliyindən, zənginliyindən məharətlə istifadə etməsidir. “Dostluq qalası” romanının dilində loru sözlər və ifadələr xüsusi bir çeşid təşkil edir. Müəllif loru sözlər və ifadələr vasitəsilə əsərin dilinin canlı və dolğun çıxmasına, fikrin aydın və rəvan ifadə edilməsinə, milli koloritin saxlanmasına, ən başlıcası, fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə, obrazlara səciyyə vermək kimi bədii tələblərin uğurla qorunub saxlanmasına müvəffəq olmuşdur. Digər tərəfdən loru sözlər və ifadələr yüksək obrazlılığa, emosional effektdə malik olub, nitqin zənginləşməsində, danışığın təsir qüvvəsinin artırılmasında da mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir:

Səni çox poran görürəm (IV, 252); **Toqqanın altını bətkitdin**, allahuva şükür edə (IV, 116); - Zərər yoxdur, Qulam, **ağciyərlikdən**, ağsaç olmaq yaxşıdır (I, 182); Özü də köklü-binalı Sevastopollu idi (I, 7); Səməndərov ağzının qanını dəsmalına silə-silə **əkildi** (III, 203); Lakin bizim müdafiə mövqələrimizin başladığı yamac tərəfə **addadıqda iş əngəlləşdi** (II, 326); İsa burada **toxtayıb**, narahatlıqla arvadı Güllünü gözdən keçirtirdi (I, 168); - Çoban, **cum** vsvod komandirinə de ki, vsvodları haqqında hər saatdan bir mənə məlumat versinlər (I, 201); Cuma özünü **qamarlayan** adamlara təpiyi ilə müqavimət göstərir, qışqırır, söyür, yoldaşlarını **haraylayırdı** (I, 318); Bu nə vaxtacan belə **meydan sulayacaq?** (I, 53); Mahmud şeyləri onun cibinə **dürtdü** (I, 190) və s.

Buradakı kefsiz, halsız əvəzinə poran, yemək əvəzinə toqqanın altını bərkitmək, qorxaqlıq əvəzinə ağciyərlilik, əsl, xalis əvəzinə köklü-binalı, getmək, qaçmaq əvəzinə əkilmək, keçmək əvəzinə addamaq, çətinləşmək əvəzinə

əngəlləşmək, dayanmaq əvəzinə toxtamaq, səsləmək əvəzinə haraylamaq, gəzmək əvəzinə meydan sulamaq, qoymaq, yerləşdirmək əvəzinə dürtmək söz və ifadələri loru xarakterlidir. Müəllif bu sözlərə yuxarıda dediyimiz məziyyətlərlə əlaqədar olaraq istinad etmişdir.

Romanda kinayəli, etinasızlıq, saymamazlıq, uzunçuluq və s. psixoloji əhvali-ruhiyyəni, xarakterik cizgiləri üzə çıxarmaq üçün loru söz və ifadələrdən istifadə edilmişdir: - Daha **füzulluq** eləmə, yaxşı... (I, 27); Sən öl, Zülfüqar, bu **əzvayı** sən qəsdən öyrətmisən, yanına salıb gətirmisən (II, 54); Anar onu gəzdir, **cəmdəyinə o qədər döşə ki, ağzını açmağa bir də tövbə eləsin** (II, 44); -Yəni deyirsən, mən elə **zəvzəyəm** (II, 44).

“Dostluq qalası” romanının bədii dil nöqtəyi-nəzərindən qiymətli, dəyərli cəhətlərindən biri də yazıçının təhkiyə dili ilə surətlərinin dilinin fərqləndirilməsidir. Sənətkar ən çox ədəbi dilə aid sözlərdən, əsərdəki surətlər isə onları yetirən şəraitdən, mühitdən asılı olaraq canlı xalq danışığı dili sözlərindən, o cümlədən loru söz və ifadələrdən istifadə edirlər və beləliklə, surətin nitqində canlılıq, təbiilik yaranır: Xalq orada qəhrəmanlıqla canından keçəcək, qanından keçəcək. Biz də burada qarpız-yemiş yeyib **dama dönəcəyik** (III, 261); - **Urrey-balabana** salıb qulaq asmadılar (II, 56); Heç nə, deyir axı kənddə kişi qalmayıb, planı nahaq bu boyda götürürsünüz, saldılar **hoysu-hoyduya** (II, 56); Tez oturun, **toqqanın altını bərkidin, əl-ayağınızı sazlayın** (I, 52).

Ayrı-ayrı surətlərin dilində ədəbi dildə olan sözlərin canlı xalq danışığı dilindəki sinonimlərindən, qarşılıqlı variantlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, ədəbi dildə olan kökəlmək, lağa qoymaq, yemək, hazırlaşmaq sözlərinə sinonim olaraq əsərə yerinə görə dama dönmək,

hoydu-hoyduya salmaq, urrey-balabana salmaq, toqqanın altını bərkitmək, əl-ayağı sazlamaq ifadələri daxil edilmişdir.

Ədəbi dildə işlənən sözün loru danışıqda işlədilən sinonim variantından istifadə edilməsi nəticəsində əsərin dilində ümumxalq danışıq dilinin milli ruhu güclənmiş, fikrin ifadəsində rəngarənglik, məcazi əlvanlıq yaranmışdır. Maraqlı cəhətdir ki, müəllif həm ayrı-ayrı cümlələrdə, həm də eyni cümlədə loru sözlə ədəbi dilə məxsus sözün sinonimliyindən istifadə etdiyi kimi, digər tərəfdən loru sözlərin özlərinin də sinonimlik cərgələrini əsərə gətirmişdir:

Qar yağmasına, **nəmişliyə** baxmayaraq, arxaçantaları əllərində olan əsgərlər dəstə-dəstə yığılıb söhbət edir, gülüşürdülər (II, 12); İyunun ortalarında şəhərin ucqar Kızlar məhəlləsində yaşayan Stepanesin bağça qapısından içəri **ahıl** bir arvad daxil oldu (IV, 232); Qəşəm, deyirlər yaxşı tütək çalırsan, gəlsənə bir **mələdəsən** burada (IV, 110); Bu iki ayda, baş leytenant, yəqin doymusan hə, arxadan **tarçığını almısan** (II, 126); - **Yatdım**, burada, ay ana, - deyib cəhrənin qabağına sərildi (III, 257).

Nümunələrdə nəmişlik, ahıl sözləri müvafiq olaraq yaş, sulu, qoca sözləri ilə sinonimdir. Müəllif təsvirlə, obrazlarının xəlqi xarakteri ilə əlaqədar olaraq loru sözləri işlətməyi daha məqsədəuyğun bilmişdir. Digər nümunələrdə isə göründüyü kimi, müəllif təkrara yol verməmək, doymaq – tarçığını almaq, yatmaq – sərilmək sinonimliyindən istifadə etmişdir. Bununla da müəllif əsərin dilinə yeni bir tərəvət gətirmiş, əsərin dilini ümumxalq dilinə yaxınlaşdırmış, romanın dilinə incə xəlqilik çalarlığı vermişdir.

“Dostluq qalası” romanının dilində sadə danışiq dilindən alınmış feil və feili frazeoloji birləşmələr üslubi roluna görə xüsusilə diqqəti daha çox cəlb edir. Mənfi surətin kobudluğunu, qaba təbiətini vermək, ümumiyyətlə, tip haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün sadə danışiq dilinin feilləri yazıçıya olduqca zəngin material verir. Sadə danışiq sözləri ədəbi dilin sözləri ilə sinonimlik təşkil edir və mənada heç bir dolaşıqlıq əmələ gəlmir:

Sən **yum**, - deyə atası əziz qızına acıqlandı (II, 27); Sən Şəkəri apardın harda əkdin, gəlib çıxmır? (II, 52); -Yaxşı, yaxşı, a kişi, sən də **yuyub sərmə!** – deyə Zülfüqar boz şinelinin cibindən bükülü bir qəzet çıxarıb, stolun üstünə qoydu (II, 46); - Dostum, fikirləş, gör mənən **kəllə-kəlləyə** gələ bilərsənsə, səni yarışa çağırım (II, 40); - İndi mürgü aparıb deyə, məni **zurnaya qoyub piləyə-cəksiniz aləmə?** (III, 9); Yəni sən deyirsən biz ona **batmarıq?** (II, 62); Bu dəqiqə zəng eləyib deyirəm ki, **Xəlil atını minib zavodda istədiyi kimi çapır** (II, 190); Müdafiədə oturursunuz deyə **içinizə belə gün doğub?!** **Dişinizi nə ağardırırsınız** (IV, 17); Dünyanın iki möhkəm qalası varsa, biri Sevastopoldur. İki ay yarımır düşmən bura **kəllə döyür, ancaq bata bilmir** (I, 170); Deyəsən o, ayaq üstə səndələyib, irəli-geri bir-iki addım atdı, sonra üzünü arxaya döndərdi və qarın üstə **sərildi** (I, 157).

Misallardakı yummaq, əkmək, yuyub sərmək, kəllə-kəlləyə gələ bilmək, zurnaya qoyub piləmək, batmaq atını minib zavodda istədiyi kimi çapmaq, içinə gün doğmaq, dişini ağartmaq, kəllə döymək, bata bilmək, sərilmək feilləri və feili frazeoloji birləşmələr loru xarakterlidir. Məcəzi mənaya malik həmin feillər dili ifadəli və obrazlıdır. Ona həyati və təbii bir şirinlik gətirir. Bu cür feillərdən sənətkarın istifadə etməsində əsas məqsəd

müxtəlif ekspressiv mənalar yaratmaq, kinayə, istehza, lağa qoymaq və s. bu kimi psixoloji təfərrüatı daha dəqiqliklə vermək olmuşdur. “Ə.Əbülhəsənin bədii dili hər şeydən əvvəl, ümumxalq dilinin zəngin xəzinəsi ilə möhkəm bağlıdır. Burada zahiri effekt naminə quraşdırılmış təmtəraqlı ifadələr, süni pafoslu cümlələr demək olar ki, yoxdur. Yazıcının dilindəki konkretlik, az sözlə geniş fikir ifadə etmək meyli xüsusilə qüvvətlidir. Bu cəhət “Dostluq qalası” romanında daha müvəffəqiyyətlidir”³².

Məlumdur ki, danışıq dili və bu dilin çevik qatı olan loru dil, əsasən, dialoqlarda işlənir. Bu zaman surətlərin danışıq üçün loru xarakterli sözlər işlənməsi, xüsusilə səciyyəvi olur. Bu sözlər isə surətin dünyagörüşünün, düşüncəsinin, həyatı hadisələrinə baxışının müəyyənləşməsində həlledici dil amillərindəndir:

- Deyirəm, Qəşəm, Ameika biclik eləyib bizi aldatmır ki? Dana əti adına bizə donuz əti sırımır ki?

- Heç elə də şey olar? – Qəşəm buna qəti etiraz etdi. – Bağlaşması var (IV, 111).

Yuxarıdakı parçalarda surətlərin nitqində satmaq əvəzinə sırımaq sözü işlədilmişdir ki, bu da məhz yuxarıda dediyimiz məziyyətlərin gerçəkləşməsi üçün lazım olmuşdur.

Loru söz və ifadələr surətin fərdi nitqini yaratmaq, çoxcəhətli xarakterini aydınlaşdırmaq, onun mənfəi və müsbət psixoloji keyfiyyətlərini verə bilmək üçün də mühüm üslubi imkanlara və əhəmiyyətə malikdir:

- (Tapdıq): Mən cəbhəyə gələndə özümə söz vermişdim ki, gərək qorxmayam. Atalar deyiblər axı, ölmək-

³² T.M.Mütəllibov. “Ə.Əbülhəsənin bədii nəsr”. Nam.diss., Bakı, 1963, səh.196.

ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir. Bəli, başına dönüm, dünya nə qovuşdu, nə qovuşdu... Biz atırıq, onlar atırlar, onlar atırlar, biz atırıq. Göydən dolu kimi top gülləsi tökülür. Partapartdan qulaq tutulur. Tüstüdən göz qaralır. Yer elə silkələnir, elə silkələnir ki, deyirsən yerin altındakı ata-babanın dediyi qızıl öküz soncuqlayır, qiyamət qopur... Top gülləsinin qabağında səngərə girən kim, çuxura, daş dalına soxulan kim, qazmada gizlənən kim... Amma mən... eynimə gəlmədi. Top güllələri gəl-dikcə başımı əyirdim, vızıltı ilə keçib o yan, bu yana düşürdü, partlayırdı, tüküm də tərpənmirdi, dayanıb fit çalırdım (II, 24-25).

- (Qara kişi): İstəyirəm ki, bir zavodda danışıq ki, bizim işdən çıxmış quyuları düzəltsin, xarab su nasoslarını işə salsın. Yoxsa, biz bostan üçün, yazlıq əkin üçün ayırdığımız sahəyə su çatdıra bilməyəcəyik. Görün biz bu il nə qədər təzə sahə əkmək fikrindəyik. Bunlara su çatdırmaq üçün gərək işdən düşmüş quyular təmir olunsun, təzə nasoslar qoyulsun. Bax, bunda gərək sizin bizə əməli köməyiniz dəyə (II, 34).

Bu nitq parçaları onları söyləyən surətlərin müxtəlif dünyagörüşə malik olduğunu yaxşı səciyyələndirir. Onların xarakterindəki rəngarənglik burada, hər şeydən əvvəl, surətlərin nitqləri ilə müəyyənləşir.

“Dildə surətləri fərdiləşdirmək, hər tipi öz xüsusiyyətinə uyğun danışdırmaq və detallardan, xarakteristikalardan yerində istifadə etmək Əbülhəsənin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Onun yaratdığı surətin hər biri öz xarakteri, danışığı, ədası, psixologiyası ilə seçilir”³³.

³³ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.279.

Tapdıq kəndli oğludur, yalnız ibtidai təhsil alıb. O, cəbhədə gördüklərini, başına gələnləri evə - ata-anasına yuxarıdakı nümunədə verilən kimi sadələvhəsənə, emosional bir ruhda yazır. Tapdığı nitqi loru, sadə danışığı sözlərindən ibarətdir. Onun nitqindəki “başına dönüm”, “dünya qovuşdu, nə qovuşdu”, “göydən dolu kimi top güllələri tökülür” və s. ifadələr surətin həyat təcrübəsinə, savadına və onun boya-başa çatdığı həyatın ruhuna tamamilə uyğundur və onun fərdi səciyyəsinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qara kişi torpağa bağlı adamdır. Qurmaq, yaratmaq, işləmək ona mənəvi qida verir. Yaşının keçməsinə baxmayaraq kolxoza rəhbərlik edir, cəbhəyə kömək edir. Yazıçı bu surətin xarakterini açmaq üçün onu da öz təbiətinə və həyat idealına uyğun özünəməxsus bir dillə danışdırır.

“Yazıçının (Ə.Əbülhəsən – S.M.) ümumxalq dilindən, bədii təsvir vasitələrindən, atalar sözləri və zərb-məsəllərdən, təşbeh və məcazlardan məharətlə istifadə etməsi əsəri dolğun və daha oxunaqlı edir. “Dostluq qalası”nın dili... səlis və rəvandır. Yazıçı hər obrazı öz dilində danışdırır. Mədədov, yaxud Hacıyev danışarkən oxucu sanki özünü mühazirə salonunda, Ağca qarı danışanda isə kəndin qocaları arasında hiss edir. Roman, ümumiyyətlə, maraqla oxunur”³⁴.

Gətirdiyimiz nümunələrdən əlavə, əsərin dilində tünlük, boğazaltı, sərvaxt, həndəvər, zıqqanmaq, hovuna çatmaq, dürtülmək, çırtlamaq, tələf olmaq, zail olmaq, ağnavaz, dava etmək, əməlli, qarnını doydurmaq, sərzənim

³⁴ Ə.D.Əliyeva. Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanı, nam.diss. Bakı, 1970, səh.175.

və s. kimi loru söz və ifadələrə də rast gəlmək mümkündür.

Əsərin dilində loru söz və ifadələrdən geniş istifadə olunması onu göstərir ki, Ə.Əbülhəsən xalq dilindən – elin tükənməz söz xəzinəsindən, şifahi xalq dilinin üslubi imkanlarından bol-bol, həm də səmərəli surətdə qidalanmışdır.

Əsərdə işlənmiş loru söz və ifadələr romanın dilində nəinki hər hansı bir bəsitlik, dolaşıqlıq və ya ağırlıq əmələ gətirir, əksinə, əsərdəki epik təhkiyəni daha da çevik və plastik edir. Hadisə və xarakterlərin bədii təqdimatında mühüm təsvir amili kimi özlərini büsbütün doğrulda bilirlər.

Vulqar sözlər. “Dostluq qalası” romanının dilində yeri gəldikcə vulqarizmlərə də rast gəlirik. Məlumdur ki, vulqarizmlər cərgəsinə kobud və qeyri-ədəbi sözlər daxildir. Əlbəttə, bədii əsərin estetik təsirini nəzərə alan sənətkar bu səpgili sözlərdən istifadə edərkən son dərəcə ehtiyatlı olmalı, sözün daşdığı məna ilə estetik-tərbiyəvi tələb arasındakı müvazinəti gözləməlidir.

Ə.Əbülhəsən bu qrup sözləri yalnız üslubi məqamdan asılı olaraq “Dostluq qalası” romanının dilinə daxil etmişdir. Misallara nəzər salaq:

- Sən **rədd ol, murdar.** – Dursun qəfildən elə çığırdı ki, oturanlar dik atıldılar (IV, 65); - Ə, **naqqallıq eləmə,** sür. – Aşna-aşna, çıxırsan ocaq başına ha. **Qoduq,** sür (III, 32); Bu günə qədər yüz əllidən artıq düşməni **gəbərtmiş** starşına Hoy Adamiya cəbhə snayperlərinin toplanışında vəd etdi ki, bu gündən sonra daha artıq düşmən qıracaq (I, 253); Bunun dalınca kolun dalından zil bir insan **böyür-tüsü** çıxdı (II, 179).

Nümunələrdə verilmiş rədd ol, murdar, naqqallıq eləmə, qoduq, gəbərtmiş, böyürtü sözləri vulqar sözlərdir. Bu sözlər müəyyən psixoloji ekstaz anlarının ifadəsi, ya da obrazın kobud mənəvi aləmini açmaq üçün əsərin dilinə daxil edilmişdir. “Əbülhəsənin dilinin xüsusiyyətlərindən biri də quru, passiv dildən uzaqlaşmaq, öz dilində bəlkə də vulqar görünən sözlərdən cəsarətlə istifadə etməsidir”³⁵.

Ümumiyyətlə, “Dostluq qalası” romanının dilində işlənilmiş vulqarizmləri üslubi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

Surətlərin bir-birinə olan münasibətlərini – təhqir etmək, alçaltmaq, lağa qoymaq və s. bildirmək üçün söyüş xarakterli vulqarizmlərdən istifadə olunmuşdur.

- **Köpək oğlu**, gör haradan-hara gəlib, harada zınqırov asır (I, 228); Gözünün qorasını sıxma, **ləçər**, - deyib, Dursun içəri girdi (IV, 165); Cəlil ağa burada deyərsən vəzifəsini başa düşdü. Qələndəri vurmaq istəyərək, onun üstünə yeridi:

- **Axmaq oğlu**, **axmaq**. Partizan haradadır? Kırım-da partizan nə gəzir? (II, 241); - **Get, əclaf...** – Qəmbər hirsindən partlamaq dərəcəsinə gəlib, dişinin dibindən gələni ona deyirdi (IV, 32); Nə vaxtdan sonra Genberq Qələndərə tərəf baxmağa çalışaraq **mırıldandı** (II, 242); Gül kimi kəndi bu ləçər rüsvay elədi: gəzdi aləmi, gəlib axırda pust-pələngini salıb oturdu burada, bizi rüsvay elədi (IV, 151); Tapdıq birdən **qulaylanıb** öz süngüsünü həmin kərtənkələ geyimli zabitin harasına işə ilişdirdi. Dəmirçilik eləyən Genberqi, bir də **yekəqarın**

³⁵ Ağamusa Axundov. Dilin estetikası. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1985, səh.18.

türkü (III, 414); Göyçək **irişdi** (IV, 102); Cum qəribə bir şəkildə **hırıldadı** (III, 22).

Misallardakı vulqar sözlər, aşkar görünür ki, xarakterlərin açılmasına, mənfi surətin hərtərəfli oxucuya təqdim edilməsinə xidmət edir.

Nümunədəki sözlərin hər biri xüsusi üslubi cizgiyə malikdir. Məsələn, mırıldamaq itə aid keyfiyyətdir. Müəllif bunu mənfi surətə aid etməklə oxucuda həmin tiyə qarşı kəskin nifrət doğura bilmişdir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdəki digər vulqarizmlər də əsərə bu və ya bu kimi məqsədlə daxil olmuşdur.

Vulqar sözlər surətlərin mədəni-intellektual səviyyəsi haqda oxucuda konkret təsəvvür yaratmaq üçün də geniş üslubi imkanlar açır. Müəllif mənfi tiplərin nitqinə yeri gəldikcə vulqar sözlər də daxil edir ki, bunlar da məhz həmin məqsəddən irəli gəlir:

Cuma zarafatyana: - **Lotuların** pulu-zadı qurtarıb, - deyə, gedənlərin dalınca güldü (II, 58); Görürsən bu meşəbəyi **haramzadəni** (I, 28); Bunu qışqıra-qışqıra dedikdən sonra Qarabaş dizləri üstə çökdü, ağlaya-ağlaya Ştirnerə yalvarıb dedi:

... Məni bağışlayın, məni öldürməyin. Ömrüm varkən Fürerin sadıq nökeri olaram, qapısında **it olub hürərəm** (II, 218); Ballı can, bir həftəlik məzuniyyətin var. Gəlmişəm bir az dincəlim. Kənd-kəsəkdə eşitsələr tökülüb gələcəklər, **heyvanlıqlarını** bilirsən. Dincimi ala bilməyəcəyəm (III, 133).

Mənfi surətlərin nitqində işlədilən vulqarizmlərlə müəllif ifşa edilən tipləri oxucusuna sərrast ştrixlərlə tanıda bilmişdir. “Mənfi surəti təkəcə hərəkətləri, xarici görünüşü ilə ifşa etmək kifayət deyildir, onun nitq mədəniyyətini, danışığı tərzini, tərbiyəsini də nümayiş etdirmək,

məsələni hərtərəfli vermək lazımdır. Buna görə də xoşagəlməz, kobud, təhqiredici sözlərin işlədilməsini nöqsan hesab etmək düzgün deyildir”³⁶.

Buradan, əlbəttə, o nəticəni çıxarmaq olmaz ki, əsərin dilində istənilən kobud sözlərdən, açıq-saçıq parnoqrafik ifadələrdən istifadə etməkdə müəllif sərbəstdir. Burada söhbət, hər şeydən əvvəl, yenə də dilin bədii ümumiləşdirmə vüsətindən gedir. Bədii gerçəkliyin dil materialı hesabına həyat həqiqətinə uyğunluğu ön plana çəkilir.

Düşmənin eybəcər simasını açmaq, onun qəddar xarakterik cəhətlərini oxucuya tanıtmək, alman faşizminə ümumxalq nifrətini bildirmək üçün vulqar sözlər işlədilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Adamların dinc həyatını pozmuş, onu olmazın müsibətlərə düşər etmiş azğın düşmən xalq lənətləməyə, ona öz nifrətini dil materialında təsbit etməyə bilməzdi. Maraqlıdır ki, alman faşizminin ölkəmizə xaincəsinə hücumundan sonra faşist sözünün özü də dildə, canlı danışıqda və habelə ədəbiyyatda acı söyüş sözünə - ifadəsinə çevrildi. Bu hal indi də davam etməkdədir. Yazıçı da məhz həyat həqiqətindən çıxış edərək əsərə belə sözləri də daxil etməyi zəruri bilmişdir:

Köpək oğlu, dedim elə bu **murdarlığın**an gəlmisən ki, dünyaya yiyə durasan (III, 50); Burada bir faşist **gəbərib** qalmışdı. Əşi, **donuzun ölüsü** ondan təmiz olardı, desəm, inan (III, 50); - **Ay xəbis, ay ləyin**. Səni mən Taqanroqda gərək qoyaydım **it tək**i güllələyəydilər (IV, 369).

Müəllif mənfi surətlərə - düşmən tiplərə nifrət bildirmək üçün köpək oğlu, donuzun ölüsü, gəbərib, xəbis,

³⁶ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.66.

ləyin kimi vulqarizmlərdən istifadə etmişdir. Bu sözlər müsbət surətlərin nitqində işlənir. Lakin mənfi surəti lənətləmək məqsədinə xidmət edir. Xüsusilə, donuzun ölüsü kimi bənzətmələr düşmən tipləri səciyyələndirmək üçün mühüm üslubi dəyər qazanır.

Romanın dilində vulqar sözlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Belə ki, surəti səciyyələndirmək, hər bir tip haqqında canlı-obrazlı, inandırıcı təsəvvür, bədii portret yaratmaq üçün yazıçı mənfi emosiya doğuran heyvan, quş adlarına müraciət edir. Məsələn, düşmən tipləri təqdimində və şərhində onlara nifrəti qabarıq vermək üçün müəllif aşağıda misal gətirilən bu cür sözlərə istinad edir:

Sümsük tula, yəqin, indi mətbəenin yerini, gizli təşkilatın üzvlərinin izini tapmağa çalışırdı (IV, 384); **O canavar** gəlib bizim həyəət-bacamıza soxulub, qanımıza susayıb, malımıza qəsd edir (I, 229); Qorxma, **bayquşa** güllə atmırlar (I, 59); - Ax, kərtənkələ rəngli **əqrəblər**. Gör necə irəli cumurlar (I, 149); Sənin o **qoduğunun** ucundan mən rüsvay olacağam (II, 411); Bu **quduz** olub ki (I, 413); - Bu yoğun **eşşəyin** yadına düşməyəcək ki, əsirin altına stul çəkmək lazımdır (II, 240).

Nümunələrdə verilmiş sümsük tula, canavar, bayquş, əqrəb, quduq, quduz, eşşək metaforik xarakterli vulqar sözlər təbii ki, əsərə zəruri bir tələb kimi, mənfi qüvvələri ifşa etmək və damğalamaq naminə daxil edilmişdir. Belə ki, yazıçı bu sözlər vasitəsilə düşmən tipləri xarakterizə etmiş, onlara olan mənfi münasibəti qabarıq canlandıra bilmişdir.

Lakin bununla belə qeyd edək ki, dilin ideya tərbiyəvi təsir gücünə olduqca böyük əhəmiyyət verən yazıçı

əsərdə vulqar söz və ifadələrdən olduqca xəsis, başqa qrup sözlərlə müqayisədə olduqca az istifadə etmişdir.

Dialektizmlər. Ədəbi dilin, ilk növbədə bədii dilin lüğətinin zənginləşdirilməsində, obrazların fərdiləşdirilməsində və başqa səbəblərə görə bədii əsərlərdə dialekt sözləri işlənir.

Ə.Əbülhəsən də yeri gəldikcə dialektizmlərdən bəhrələnmiş, bədii dilin söz ehtiyatını bu mənbə hesabına zənginləşdirmişdir. Lakin ədəbi dilin qayda-qanunlarını gözləyən sənətkar bu həqiqətə qəti inanmışdır ki, “bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz”³⁷. “Dialektizmlər bədii dilə yalnız zəruri üslubi tələbatla əlaqədar gətirilməlidir”³⁸.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının dilindəki dialektizmləri müşahidə edərkən aydın olur ki, o, əsasən, şərq qrupu şivələrinə müraciət edərək, lazımı dialektizmləri əsəri üçün əsasən, bu regiondan almışdır. Maraqlıdır ki, yazıcının işlətdiyi dialektizmlər, əsasən, leksik xarakterlidir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Dostluq qalası” romanının dilində işlətməmiş dialektizmlər özünün rəngarəng leksik-semantik və habelə üslubi-poetik imkan və vəzifələrinə görə xüsusi tədqiqat mövzusu ola bilər. Biz, təbiidir ki, qarşımıza belə bir məqsəd qoymamışıq. Lakin, bununla belə, bəzi seçimi və bədii yaradıcılıq təcrübəsi üçün xarakterik və maraqlı ola biləcək məqamlar üzərində dayanmağa, bir neçə dialektizm faktlarının leksik mənşəyinə varmağa ehtiyac vardır.

Doqqaz – qapı: “Qara kişi **doqqaz** və darvaza qabağından keçdikcə çardaq altında sağılan heyvanların kəsik-

³⁷ A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, səh.218.

³⁸ T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980, səh.156.

kəşik mələmələri, sūdün şırıltısı eşidilirdi” (III, 232). Bu sözə doqqaz – duqqaz şəklində çəpər, kənd küçəsi mənalarında dilimizin dialektlərində rast gəlmək olur³⁹.

Doqqaz sözü şimal-qərb şivələrində evin qabağındakı meydança⁴⁰, Quba dialektində ağacdan hörülmüş qapı⁴¹ mənalarında işlənir.

Sımsığıni sallamaq – küsmək, burnunu sallamaq, qaşqabaqlı oturmaq: “Sən beləcə sımsığıni sallayıb çox oturacaqsan?” (IV, 318). Bu söz Quba⁴² və Gəncə⁴³ dialektlərində də eyni mənada işlənir.

Təşər – nadinc, qızğın, lovğa. Qonşu kənddə yaman **təşər** bir kişi var (IV, 149).

Bu sözə Şamaxı, Cəbrayıl, Salyan, Quba dialektlərində eyni mənada rast gəlikir⁴⁴.

Lələ - ata, qardaş: Tapdıq **lələ** gəlib, uşaqlar, Tapdıq **lələ** (II, 138).

Lələ sözü Sabirabad, İsmayıllı, Zərdab, Ağdaş, Şamaxı dialektlərində ata, baba, məsləhətçi; Gəncə dialektində isə yetim, kimsəsiz qalmaq mənasında işlənir⁴⁵.

Quba dialektində lələ sözünə iki mənada: 1. beşik, nənə; 2. nöker – rast gəlmək olur: Dur uşağı sal lələyə, quy yatsın; **Lələ** nügərdü, biz hələ lələ də diyəduğ⁴⁶.

Lələ sözü “böyük qardaş” mənasında Qarabağ dialektində də işlənir⁴⁷.

³⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.195.

⁴⁰ A.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələri lüğəti. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1964, N 1, səh.90.

⁴¹ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, 1961, səh.241.

⁴² Yenə orada, səh.261.

⁴³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, səh.364.

⁴⁴ Yenə orada, səh.380.

⁴⁵ Yenə orada, səh.297.

⁴⁶ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, 1961, səh.264.

Başsağ – taxıl biçiləndən sonra sahəyə tökülən sünbül: İndi də o, “**haydı, başsağa**” deyincə, uşaqların hamısı bu əmrə dərhal əməl etdi (III, 239).

Bu söz dialektlərdə başsax (Ağdam, Kəlbəcər); başəyax (Qazax)⁴⁸, Quba dialektində başsağ/başyağ şəklində işlənir⁴⁹.

Avazımaq – rəngi qaçmaq, saralmaq.

Lida bu işıqda Mixayılın ona zillənən gözlərinin çox məhzun olduğunu, çöhrəsinin tamam **avazıdığını** gördü (IV, 200).

Bu söz Gəncə dialektində avazımaq⁵⁰, Quba dialektində isə avazımaq/ovazımaq kimi işlənir⁵¹.

Güyüm – su daşımaq və saxlamaq üçün düzəldilmiş mis qab: “O vaxtdan bəri axşam çöldən qayıdan ev yiyəsi, qoyduğu boş **güyümünün**, samovarının su ilə dolu olduğunu görürdü” (III, 14).

Güyüm sözü dilimizin şimal-qərb şivələrində⁵² və Sabirabad, Salyan, Naxçıvan dialektlərində həmin mənada, gügüm, güm şəklində işlənir⁵³.

Gümrah – sağlam, qüvvətli: “Onun sinəsindən gələn gur, **gümrah** səsini eşidənlər, bu adamın gizli bir işi, ürəyində pis bir sirri saxlayacağına inanmırdılar” (II, 43).

⁴⁷ A.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələri lüğəti. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1964, N 2, səh.104.

⁴⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.61

⁴⁹ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, 1961, səh.231.

⁵⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.15.

⁵¹ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, 1961, səh.227, 257.

⁵² A.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələri lüğəti. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1965, N 2.

⁵³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.285.

Gümrah sözüə dilimizin şimal-qərb şivələrində ümidli olmaq, gümanı olmaq mənalarında rast gəlik⁵⁴.

Qaxac – qurudulmuş ət: “Cavan, gözəl-göyçək gəlin görürsən qocalır, quruyur, **qaxaca** dönür” (IV, 351).

Qaxac sözü Zaqatala, Qax, Quba və Nuxa dialektlərində də eyni fonetik tərkibdə və həmin mənalarda işlənir⁵⁵.

Quraxsamaq – bir şeyin həsrətini çəkmək: “Yazıq arvad nə yaman quraxsayıbmış” (IV, 340).

Quraxsamaq sözü eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada Bərdə dialektində⁵⁶ və şimal-qərb şivələrində də işlənir⁵⁷.

Nimdər – döşək, döşəkcə: “Ay qız, quru həsir üstündə niyə? **Nimdəri** altuva çək” (IV, 147). Nimdər sözü həmin mənada Muğan qrupu şivələrində⁵⁸, İsmayılı, Şamaxı, Salyan dialektlərində nimdar/nimdər şəklində və həmin mənalarda işlənir⁵⁹.

Bəndəm – dərz bağlamaq üçün istifadə olunan qurşaq: “Onlar uzun yabalarla tayadan dərz alıb xırman yerinə döşəyir, bəndəmini açıb dağıdırdılar” (III, 233).

Bəndəm/bəndəmə sözü Kəlbəcər, Salyan dialektlərində həmin mənada, Bakı dialektində meyvə saplağı, Marneuli şivəsində yavaş yerimək, Ordubad dialektində bəndəmləmax şəklində həmin mənada işlənir⁶⁰.

⁵⁴ A.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələri lüğəti. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1964, N 2, səh.112.

⁵⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.128.

⁵⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.156.

⁵⁷ A.Hüseynov. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələri lüğəti. V.İ.Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1964, N 6, səh.119.

⁵⁸ Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, səh.189.

⁵⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1961, səh.342.

⁶⁰ Yenə orada, səh.71.

Bəndəm sözü həmçinin bəndəm/bənnəm şəklində Nuxa dialektində⁶¹ bəndəm şəklində qərb qrupu dialekt və şivələrində⁶², bəndəm kimi Muğan qrupu şivələrində⁶³, bəndənə formasında Quba dialektində⁶⁴, dərz bağlamaq üçün istifadə olunan qurşaq mənasında işlənir.

Tağalağ – cəhrədə sap əyirərkən istifadə olunan dairə şəkilli taxta: “Bir dəfə cəhrəyə çatar-çatmaz uşaq özünü saxlaya bilməyib, anasının qolları arasına yox, cəhrənin **tağalağı** üstünə düşmüş, alını çapılmışdı” (II, 19).

Tağalağ sözü həmin mənada Ağdam, Culfa, Şuşa dialektlərində işlənir⁶⁵.

Ayazımaq – göyün üzünün açılması, aydınlaşması: “O, işə getməyə tələsirdi; çünki hava belə **ayazıdığından** gecə şaxta ola bilərdi” (II, 29).

Ayazımaq sözü ayazımaq/ayəzımaq/ayzımaq şəkillərində və həmin mənada Bakı, Şamaxı, Sabirabad, Qazax, Bərdə⁶⁶ dialektlərində işlənir.

Artırma – evə əlavə edilmiş kiçik balkon, eyvan: “Ağca qarı **artırmada** uzanıb üstünə nə isə nazik bir şey örtmüşdü” (IV, 157).

Artırma sözü Ağdam şivəsində də həmin mənada işlənir⁶⁷. Göstərilən nümunələrlə yanaşı⁶⁸, “Dostluq qalası” romanında çimir (azca, yuxu, mürğü), həşən (bir xırmanlıq, dərz), atılama (suda çalınmış qatıq) badya/ bayda

⁶¹ M.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, səh.236.

⁶² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, səh.200.

⁶³ Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, səh.174.

⁶⁴ R.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti, səh.232.

⁶⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, səh.370.

⁶⁶ Yəne orada, səh.25.

⁶⁷ Yəne orada, səh.41.

⁶⁸ Qeyd: Burada sözlərin ancaq romanda işlənən mənaları göstərilmişdir.

(süd sağılan mis qab), örən (əkilməmiş sahə), qayışbaldır (arıq, lakin dözümlü adam), çimçəşmək (iyrənmək, ürpəşmək), zağa (mağara, vəhşi heyvan yuvası), boğazaltı (balaca şal), əzvay (acıdil adam), dəhliz (tövlənin giriş hissəsi), hənirti (zəif səs), ərəkəsöyün (əziz-lənmiş, nazlanmış uşaq), cannığ (sırxılı), əlcə (parça, tikə, kiçik yer), çıtızmax (sezdirmək, gizləncə başa salmaq), incəvara (yaxşı ki) və s. dialektizmlər də işlənmişdir. Yazıçı bu sözləri işlədərkən onların üslubi rolunu nəzərə almışdır. Nəticədə əsərin dilində işlənmiş dialektizmlər maraqlı üslubi mahiyyət kəsb etmişdir.

Ümumxalq dilinin müəyyən coğrafi-məhəlli hədudlarda fərdiləşməsi, özünəməxsusluq kəsb etməsi, ictimai-tarixi şərait və səbəblər üzündən ayrıntılı cizgilər tapması kimi başa düşülən dialektizmlərin əhalinin çoxəsrlik əmək təcrübəsini, həyat tərzini, məişətini, geyimini, güzəranını, adət və ənənələrini təbii şəkildə canlandırmaq üçün mühüm bədii əhəmiyyəti vardır. “Cəhrənin yanında bir **xəlbir əlçim** vardı. Ağca qarı əyirdikcə bu **əlçimlərin** sayı azalırdı” (II, 18); “O, başına altdan dingə vurmuş, üstündən isə cücəgözü şal örtmüşdü” (II, 43); “O, yun şalını çiyindən alıb kreslonun söykənəcəyinə atdı, sürüşüb boynuna düşən qırışmış **boğazaltısını** başına çəkdi” (I, 1623); “Ağca arvad Qızıtamamın yanına getmək üçün qalxdıqda Qara özü onun qolsuz **cannığını** geydirdi...” (II, 29).

Göründüyü kimi, müəllif xəlbir, əlçim sözlərini mətnə daxil etməklə keçmiş həyat tərzinin müəyyən bir lövhəsini, qadın əl əməyinin xüsusi bir formasını əyani şəkildə oxucusuna göstərə bilmişdir. Dingə, boğazaltı, cannıq dialektizmləri isə müəllifə kənd qadınlarının

geyimini öz təbii biçimində təsvir və təqdim etmək üçün lazım olmuşdur.

Romanda surətlərin bir-birinə münasibətini müəyyən-ləşdirmək, eləcə də tipin özünün xüsusiyyətini, xasiy-yətini, xarakterini aydınlaşdırmaq üçün, bir sözlə, ona psixoloji fərdilik bəxş etmək üçün də dialektizmlərdən mühüm bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə olunub: “- Sən öl, Zülfüqar, bu əzvayı sən qəsdən öyrətmisən, yanına salıb gətirmisən” (II, 54); “Kim isə onun sözünü kəsdi: - Sən yaman **örən** düşmüşən axı, işləsən arıqlarsan” (II, 52); “Onlara həmişə belə **qayışbaldırlar** və eybəcərlər xoş gəlir” (III, 272); “- Bu, **ərköyün** qızın atası ilə zarafat-laşmaq istəməsi, ya da ona cavab qaytarmaq üçün bəhanə axtarması deyildi” (II, 27).

Nümunələrdən göründüyü kimi, əzvay, örən sözləri ilə müəllif surətlərin bir-birinə olan mənfi münasibətini verə bilmişdir. Qayışbaldır və ərköyün dialektizmləri isə tipin xarakterinin fərdiləşdirilməsinə xidmət edir.

Yerli-məhəlli kolorit yaratmaq baxımından dialek-tizmlərin, şivə və ləhcə sözlərinin özünəməxsus üslubi üstünlükləri vardır. Belə ki, yazıçı yaratdığı surətin müəy-yən bir əraziyə mənsub olduğunu bildirmək üçün onun nitqinə həmin əraziyə məxsus dil vahidləri, o cümlədən dialektizmlər daxil edir. Tədqiqat göstərir ki, yazıçı “Dost-luq qalası” romanının dilində, əsasən, Şirvan mahalı, xüsusilə İsmayılı rayonu şivələrinə aid dialektizmlərdən daha çox bəhrələnib. Bu isə, hər şeydən əvvəl, yazıcının özünün həmin rayonda doğulub boya-başa çatması ilə, bu rayonun özünəməxsus dil faktlarına daha çox bələd olması ilə əlaqədardır:

Mahmud üstüörtülü də olsa, sözarası bunu bir neçə dəfə **çıtızmışdı** (I, 315); Uşaqlar: “Hə, gedək bir az **çimir** eləyək”, - deyib qalxdılar (III, 136).

Çıtızmağ sözü əsasən İsmayılı dialektində işlənir; sezdirmək, gizləncə duyurmaq mənalarını ifadə edir⁶⁹.

Çimir sözü də İsmayılı dialektinə məxsusdur: mürɡü, az yuxu mənalarını bildirir⁷⁰. Yerli kolorit, məkan haqda təsəvvür yaradarkən, belə sözləri təhkiyəyə gətirməkdə müəllif, əlbəttə ki, haqlıdır. Müəllif bu sözlər vasitəsi ilə yerli kolorit yaratmışdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dialektizmlər müəyyən bir əraziyə məxsus olsalar da, mənası cümlə, mətn içərisində oxucuya dərhal aydın olur.

Bədii əsərlərdə dialektizmlərin işlənməsi bir qayda olaraq üslubi tələbdən irəli gəlir. Yazıçı müəyyən bir ərazidə doğulmuş şəxsi əsəri üçün qəhrəman kimi alırsa, təbii ki, onun nitqində həmin mühitə, şəraitə və zonaya aid dil xüsusiyyətlərini, dialekt sözləri, ləhcə, şivə ünsürlərini də qoruyub saxlamalıdır. Bu, surətin danışiq manerasını, şəxsiyyətini, onun həyata baxışını müəyyənləşdirməyə geniş imkanlar açır.

Bəzən müəllif bu cür dialektizmləri özünün təhkiyə dilinə də daxil edir və bu zaman yazıçı özü ilə ədəbi qəhrəmanlar arasında birlik, vəhdət yaradır. Sanki bədii mətnin bu yolla dil bütövlüyünü qoruyub saxlamağa, üslub tamlığına nail olur: “Qapı açıldı. İçəri **ahıl** bir arvad girdi” (III, 118).

“Dostluq qalası” romanında arxa cəbhənin təsvirinə, müharibə dövrü Azərbaycan kəndinin həyat və güzəranına

⁶⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, səh.448.

⁷⁰ Yenə orada, səh.444.

da geniş yer verilib. Azərbaycan kəndini, xüsusilə təsvir etdiyi milli ərazidə yaşayan xalqın ictimai təcrübəsini gözəl bilən yazıçı öz realist təsvirlərində dialektizmlərdən geniş faydalanmışdır. Həmin dialektizmlər, qeyd edək ki, ümumişlək xarakterlidir və mənaları oxucuya tez çatır. Məsələn; Bir az da söhbət etdikdən sonra, Maral maşının gəlib-gəlmədiyini bilmək üçün **doqqaza** sarı gedəndə birdən Məstan ona yaxınlaşdı (III, 273); Qaranlığa və toza fikir vermədən həyəətə palaz döşədilər, **döşəkçə** saldılar (III, 268); **Artırmada** taxta çarpayı vardı (III, 150); Vaxtında yığıb **lavaşana** eləməsələr, qax qurutmasalar bunu yığıb-yığışdırmaq olmayacaq (III, 183).

Misallardakı dialektizmlər (doqqaz, döşəkçə, artırma, lavaşana) kənd həyatına və məişətinə aid olub, ədəbi dilimiz üçün işlək və kütləvi olmasa da, mətn daxilində mənaca oxucuya tez çatır, bədii təsəvvürün tamlığına əsla xələl gətirmir. Dialektizmlərin funksional rolundan danışarkən prof.S.Cəfərov yazır: “Hər hansı bir rayonun və ya yaşayış məntəqəsinin həyatını daha real və qabarıq şəkildə vermək, əsərdə ayrı-ayrı surəti canlandırmaq üçün yazıçı o yerin və ya surətin mənsub olduğu şivə xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilər”⁷¹.

Müşahidələr göstərir ki, Ə.Əbülhəsən canlı xalq dilini mükəmməl bilən, ondan yaradıcı surətdə faydalanan sənətkarlarımızdandır. Tam inamla demək olar ki, ədəbi dilimizi, onun lüğət fondunu dialektizmlər hesabına zənginləşdirmək işində böyük xidmət göstərən ədiblərimiz sırasında Əbülhəsənin yazıçı əməyi olduqca böyükdür. Bütün bunlar isə yazıçının öz doğma dilinə, bu dilin ayrı-ayrı qatlarına yaxından bələd olduğunu və həm də bu

⁷¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1982, səh.80.

tükənməz mənbədən ustalıqla, sənətkarcasına səmərəli istifadə etdiyini inkaredilməz faktlarla ortaya qoyur.

Terminlər. Bədii əsərlərin dilində terminlərin işlənməsi müəyyən zəruriyyətdən doğur. Bu sözlər müəyyən üslubi vəzifə daşıyır.

Dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminlərə “Dostluq qalası” romanının dil mətnində sıx-sıx rast gəlirik. Ə.Əbülhəsən əsərin mövzusunda asılı olaraq, müxtəlif sahə terminlərindən, xüsusilə hərbi terminlərdən bu və ya digər şəkildə istifadə edir. Bu da təbii haldır. Böyük Vətən müharibəsi dövrünün bədii salnaməsini yaradarkən nasir, əlbəttə ki, hərbi istilahlardan, ad və terminlərdən yan keçə bilməzdi. Silahların, döyüş vasitələrinin, Vətənin və düşmənin hərbi-texniki qüvvələrinin bədii təsviri və təqdimi üçün müəllif terminlərdən istifadəyə xüsusi bədii üslubi tələb kimi əməl edirdi. Bu isə, əlbəttə, əsərin məzmununa bir həyatilik və inandırıcılıq gətirirdi. Ona görə də əsərin dil mətnindəki terminlərdən danışarkən biz yalnız hərbi terminlərin üslubi-funksional xüsusiyyətləri üzərində dayanmağı məqsədəuyğun bildik.

Ümumiyyətlə, Böyük Vətən müharibəsi dövrü xalqların milli dillərinin lüğətinin zənginləşməsində xüsusi mərhələ təşkil edir və bu proses tədqiqatçıların nəzərdiqqətini cəlb etmiş, bu sahəyə dair külli miqdarda elmi əsərlər həsr edilmişdir⁷².

⁷² Вах: М.Н.Захарова. Новое в словарном составе русского литературного языка в период Великой Отчественной войны 1941-9145 г. АКД, Одесса, 1955; А.В.Миртов. Из наблюдения над русским зьяком в эпоху Великой Отчественной войны, ВЕ, 1953, № 4; Т.Н.Денисов. Русская военная лексика в период Великой Отчественной войны. Известия АНб СССР, том 44, № 4, 1985 г.

Əsərin dilində mühüm yer tutan hərbi terminlər istər quruluş, istər məna və istərsə də işləklik nöqtəyindən nəzərdən maraqlı keyfiyyətlərə malikdir. Məsələn; “Dostluq qalası” romanında müharibənin doğurduğu ziddiyyətləri təsvir etmək üçün antonim hərbi terminlərdən istifadə olunmuşdur. Maraqlı cəhətdir ki, yazıçı ümumişlək sözlərdən də əsərin dilində hərbi termin səviyyəsində istifadə edib. Burada, əlbəttə, sözün mühiti, işlənmə məqamı mühüm rol oynayır. “Arxa” sözünün antonimi məlumdur ki, “qabaq”, “ön” sözləridir. Lakin yazıçı təsvir olunan şəraitlə əlaqədar olaraq həmin sözün antonimi kimi “cəbhə” sözünü işlətməmişdir və bizcə, məqsədinə nail olmuşdur. Deməli, ümumişlək sözün terminə çevrilməsi üçün onun düşdüyü şərait, xüsusilə, bədii dildə mühüm rol oynayır. Məsələn; hərbi hazırlıq yaxşı deyil, buna görə də əsgər **arxada** öyrənməli olduğu şeyi, **cəbhədə öyrənməli olur** (II, 6). Nümunədən görüldüyü kimi, arxa-cəbhə antonimləri təsvir olunan şərait haqda konkret təsəvvür yarada bilmişdir. Həyat həqiqətindən, realist təsvir üslundan çıxış edən yazıçı, bəzən, bir cümlədə bir neçə hərbi termin işlətmək zərurəti qarşısında qalır. Lakin əsas cəhət burasıdır ki, belə termin çoxluğu təhkiyənin bədii təsir gücünü əsla zəiflətmir, bəlkə də epik mənərənin, təfəkkür və detalın daha doğru qavranılmasına əlavə üslubi imkan yaradır:

“**Kapitan Çernişev rotanın bəzi əsgərlərini** Kəyana təqdim etmək fikrillə yan-yörəsinə göz yetirib, adbaad bir neçə **əsgəri** səslədi” (I, 16); “Beləcə o, bir soldatı da **süngülədiyi** vaxt necə oldusa, **süngünü** çəkib **düşmənin** qabır-ğası arasından çıxara bilmədi” (II, 441); “Semenovdakı **“dotun”** birini **topçular** partlatmışdı” (IV,

99); “Rabitəçi qayıdıb **pulemyotçuların** vurulduğunu xəbər verdiyi vaxt, artıq **düşmən vzvodun** gizləndiyi yerin bərabərinə yetiş-mişdi” (II, 441); “Kəyan **rotaya təcəüblə** elə baxırdı ki, **starşinanın** yaxınlaşıb, **batalyon komandiri** ilə danış-dığını eşitmədi. Yalnız **kapitan** onu təqdim edərkən, Kəyan dönüb **starşına** ilə görüşdü” (I, 14); “**Nişançı və pulemyot rotalarının komandirlərindən** iki nəfəri həlak olmuşdu” (IV,4) və s. və i. Ümumi filoloji rəy belədir ki, terminlərin ekspressiv və emosionallıq baxımından təhlili zamanı onların (yəni terminlərin) bilavasitə işləndikləri mətnin hansı üsluba aid olması mütləq nəzərə alınmalıdır. Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanında işlənən hərbi termin və termin səciyyəli sözlər epik reallıq və bütövlük yaradan bədii-üslubi vasitə kimi özünü göstərir. Yazıçı elmi üslub üçün xammal hesab edilən və müəyyən mənada çətin başa düşülən hərbi terminləri əsərə elə ustalıqla gətirir ki, romanın dilində heç bir ağırlıq, dolaşıqlıq, fikir anlaşılmazlığı əmələ gəlmir. Sənətkar tərəfindən məharətlə işlədilən hərbi terminlərin mənasını oxucu çətinlik şəkl-mədən başa düşür.

Hərbi terminlər cəbhə şəraitini, döyüş gedən yerləri olduğu kimi təsvir etmək, həmin səhnələri oxucuya hərtərəfli göstərmək üçün də yazıçının əlində çevik üslubi vasitə ola bilmişdir. Bu zaman yazıçı hərbi terminlər vasitəsi ilə təsvir olunan yerin sanki şəklini çəkmişdir. “Cəsarətlə demək olar ki, ən fərasətsiz rəssam belə Əbülhəsənin yaratdığı surət, lövhə, mənzərə əsasında əlvan boyalı, dərin mənalı gözəl tablolar çəkə bilər”⁷³. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı parçaya diqqət edək: “İndi düşmən mərmilərinin və minalarının açdığı çuxurlar

⁷³ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf

addımbaşı qarşıya çıxırdı. Vurulub yanmış, qaralmış tanklar, maşınlar iri toplar, köpmüş qara heyvərələrtək qar içində havadan asılıb qalan kimi görünürdü. Külək tutmayan, qarın yaxşı oturmadiğı hər qarış yerdə donmuş qanlı əski-üskü, dəlmə-deşik **əleyhqaz, dəbilqə, tüfəng** qırığı, parçalanmış **pulemyot** təkəri, **top lülələri, minasaçan borular**, boş **gilizlər** və **düşmən** meyidləri tez-tez gözə dəyirdi” (IV, 6).

Yuxarıdakı mətn daxilində hərbi terminlərin xüsusi bədii ekspressiv funksiya daşdığı göz qabağındadır. Prof.S.Cəfərov terminlərin bədii mətnədə üslubi yeri və mövqeyi məsələsindən danışarkən, qeyd edir ki, “...terminləri yazıçılar əsərin süjeti ilə əlaqədar işlətdikləri üçün əsərin məzmununu daha qüvvətlənmiş, obrazların daxili aləmi daha qabarıq verilə bilmişdir”⁷⁴.

* * *

“Dostluq qalası” romanının söz-lüğət tərkibi, Azərbaycan bədii nəsr dilinin xüsusi bir qolu kimi, xalq yazıçısı Əbülhəsənin səciyyəvi-fərdi nəsr dilinin, epik təhkiyəsinin mənə üslub zənginliyi, bu dilin bəhrələndiyi qaynaqlar barədə, onun özünəməxsus təkmilləşmə və cilalanma yolları haqda dolğun və əyani təsəvvür yaradır. İnanırıq ki, bu istiqamətdə, mötəbər bir mənbə kimi, mütəxəssislər əsərə hələ çox müraciət edəcəklər.

⁷⁴ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.80.

Ə.ƏBÜLHƏSƏNİN “DOSTLUQ QALASI” ROMANINDA BƏDİİ SÖZÜN MƏNA İNCƏLİKLƏRİ

Bədii əsərlərin dil-üslub zənginliyi ancaq onun lüğət tərkibindəki sözlərin statik çoxluğu və kəmiyyəti ilə, onun mütəhərrik məzmun çalarlarının varlığı ilə müəyyənləşdirilir. Çünki məhz məna zənginliyi, sözün müxtəlif məna keçid və dönümləri bədii əsərin keyfiyyətini, onun emosional təsirini təyin edən əsas göstəricidir.

Ə.Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında üslubi məqsəddən asılı olaraq sözlərin rəngarəng çalarlarından geniş bəhrələnmişdir. Əsərdə işlənmiş sözlərin ilk - əsas mənalarından başqa, sözlərin daxilində gizlənmiş dərin və geniş məna imkanlarını sənətkar həssaslıqla duymuş və həmin sözləri lazımi məqamda oxucuya çatdırmaq istədiyi fikrə müvafiq olaraq çox məharətlə hərəkətə gətirmişdir.

Sənətkar əsərdə sözlərin məna incəliyinə, dəqiqliyinə xüsusi diqqət vermiş və nəticədə əsərdə sözlərin zəngin məna xüsusiyyəti yaranmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, əsərin lüğət tərkibində təkmənalı sözlər azlıq təşkil edir. Təbii ki, bədii əsərin dili obrazlı dil olduğu üçün təkmənalı sözlərin funksional mövqeyi əsərdə neytral xarakter daşıyır. Adətən, ümumi və xüsusi adların, terminlərin və s. bu tipli anlayışların ifadəsi ilə məhdudlaşır. Buna görə də obrazlı dil sözün başqa bri qatına, onun çoxmənalılığına daha həssasdır.

Sözlərin çoxmənalılıq xüsusiyyəti dilin, o cümlədən bədii dilin məcazi şaxələnməsi və deməli, inkişafı üçün başlıca mənbələrdəndir. Dildə yaranan yeni anlayışı ifadə

etmək üçün həmişə yeni söz axtarılmır; həmin anlayışın ifadəsi üçün dildə mövcud olan sözlərin yeni mənada işlədilməsi, yeni məzmun çaları kəsb etməsi lazım gəlir. Nəticədə dildə bu və ya başqa anlayışı ifadə edən söz ikinci, üçüncü, bəzən də daha çox mənanı qazanmış olur. “Yazıçının söz sənətkarlığı yalnız zəngin söz ehtiyatına malik olmasında deyil, bəlkə, eyni zamanda bir sözü müxtəlif mənalarda işlədə bilməsindədir”⁷⁵.

Bədii ədəbiyyatda sözlərin çoxmənalılığından istifadə etməyin böyük üslubi rolu vardır. Çünki, “sözlərin bir mənadan başqa mənaya keçərək müxtəlif mənə çalarlığı və məcazi mənə əmələ gətirmək xüsusiyyəti dilimizin söz yaradıcılığında və bədii söz ustaları tərəfindən rəngarəng zəngin ifadələrin meydana gətirilməsində çox böyük rol oynayır”⁷⁶.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanındakı çoxmənalı sözlərin zənginliyi yuxarıdakı fikrə səciyyəvi nümunə ola bilər. Sənətkar dilin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarının hər birində mənə incəliyinə, çalarlıqlarına xüsusi əhəmiyyət vermiş, sözlərin çoxmənalılıq kəsb edə bilmək imkanlarından maksimum bəhrələnməyə çalışmışdır.

Əsərin söz-lüğət tərkibində ümumişlək sözlərin çoxmənalılıq funksiyası qazanması öz üslub keyfiyyətlərilə, semantika baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əslində bizə elə gəlir ki, əsərin bədii-emosional varlığı özünü məhz bu dil qatında bütünlüklə büruzə verir.

⁷⁵ M.Rəfil. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, Bakı, 1958, səh.133.

⁷⁶ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. ADU-nun nəşri, Bakı, 1958, səh.22.

“Dostluq qalası” romanında sözlərin çoxmənalılığından nə dərəcədə dəqiqliklə, yerli-yerində istifadə edildiyini aydınlaşdırmaq üçün nümunələrə nəzər salaq:

Düşmək feili. Kərəm pulemyotun yerini dəyişmək, onu bir az da yuxarı, yola daha yaxın yerə çəkmək **fikrinə düşüb** yerindən qalxdı (I, 129); Yüz gün olurdu ki, bu şəhərdə daş üstündən daş **düşürdü**, ev dalınca ev uçurdu (I, 65); Elə bil boğaz arıtmaq, öskürmək, əvvəl pıçıltı ilə, sonra da bərkdən danışmaq hamının **yadına birdən düşdü** (I, 6); Buna görə də o, sağ əli ilə pulemyotu birtəhər yerindən qaldırmaq istədi, ancaq üzü üstə yerə düşdü (I, 150); Onun sumacağı şalı başından sıyrılıb **boynuna düşmüşdü** (II, 8); Əli oraqlı kolxozçu arvadlar səflə, bir başdan **düşüb** zəmini biçirdilər (III, 24); Burası çox yaxşı idi ki, münahisə oxumaq üstündə **düşmüşdü** (III, 102); Sentyabr günəşinin şüaları dağların təpəsinə təzəcə **düşürdü** (III, 165); Tapdıq kəndlərinə getmək üçün yola **düşdü** (III, 237); Sonra bərkə **düşəndə** Hacıyevin, ya da qospital rəisinin vasitəsi ilə ona bəlkə birtəhər təsir göstərə bilərdi (I, 330).

Çıxmaq feili. Kəyan isə bu fikrindən vaz keçməyi ondan xahiş etmişdisə də, bir şey **çixmamışdı** (I, 3); Gəminin hərəkəti ilə sağa-sola yırğalanaraq, ağır addımlarla kayutdan **çıxdı** (I, 4-5); Pilləkənlər, göyertələr minlərlə biletsiz sərnəşinin şinellərində gətirdiyi tozla və çəkmələrindəki pəlçıqla təhərdən-şəkildən **çixmışdı** (I, 5); İndi Hacıyev kapitana nə deyəcəyini də sanki yaddan **çixarmışdı** (I, 6); Siyasi rəhbər Mədədov ayyarım idi ki, Bakıdan – evlərindən **çixmışdı** (I, 9); O, tələsik əlini Mədədin əlindən çəkərək tamam ciddiyyətlə: - Rəngli şəklim olsaydı verərdim, - deyib **çıxdı** (I, 11); - Yoldaş komandir, sizə istidir, şinelinizi **çixardın** (I, 15); Bir neçə

il sonra Cuma heç özü də bilmədən xüsusi ticarət yavaş-yavaş aradan **çıxmağa**, onların dövləri əriməyə, yoxa **çıxmağa** başladı (I, 25); Solovyov iki ay ərzində bir çox döyüşdən **çixaraq**, düşmən taktikasının bütün xüsusiyyətlərini bilirdi (I, 138); O, fikrində Mədədlə Xəlili üz-üzə qoyur, gənc mühəndisin bütün müsbət sifətlərini öz-özünə sayıb-sadalayır, hələ çox az tanıdığı adamın xəyalını birdəfəlik qəlbindən **çixarmağa** çalışırdı (I, 174); Qeyzdən Abakerin gözləri kəlləsinə **çixdı** (I, 227); Yəni elə şeylər var ki, gərək təkrar edəsən. Yoxsa tez-tez yaddan **çixar** (II, 81); Mən qəti demirəm, əlimdə buna heç bir sübutum yoxdur, ancaq mənə elə gəlir ki, Cumadan pis iş çıxı bilər (II, 439); Qarınlar doyub, yorğunluq **çixdıqca** ordan-burdan mahnı səsi qalxır, Qəşəmin yanıqlı tütək səsi eşidilirdi (IV, 212); Poçt qutusundan **çixardıği** üçkünc məktubda Kəyan ona yazırdı ki, Xalıqov, nəhayət, cəzasına çatmışdır (IV, 159); Yazıdan bu **çixırdı** ki, ona kömək eləməsə, görüşləri çox uzağa düşə bilər (IV, 117); Özü də kolxozda işin yaxşı vaxtı, bir-iki xırman da çıxararam (III, 144); Sonra Savad hıçqıra-hıçqıra hələ bir filosofluğa da başlamışdı: “Yoldaş komandır, dava adamı adamlıqdan çıxardır” (IV, 213).

Yuxarıda verilmiş misallardan görüldüyü kimi, “düşmək” və “çıxmaq” feilləri feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibi və eləcə də feili frazeoloji birləşmələr yaradaraq müxtəlif mənaların ifadə olunmasına kömək etmişdir. Sözlərin hər fikri ifadə edən yeni-yeni cümlədə işlənməsi onlara yeni çalarlar, ifadə məqamları vermişdir.

“Dostluq qalası” romanında sözlərin mənalarını üzə çıxarmaq üçün müxtəlif formalardan istifadə edilmişdir.

Məsələn, işlənmə yerinə görə ayrı-ayrı mənalar ifadə edən söz heç bir sabit birləşmə tərkibinə daxil edilmədən işlənmişdir.

- Mədəd, siz adamları nahaqdan qırğına verəcəksiniz. O rotadan heç nə **çıxmayacaq** (I, 27).

Yaxud:

Bir də eşitdim mənim yerimə qaynatamı tutublar. Özüm də təzəcə nişanlanmışdım. Çıxdım üzə, onu buraxdırdım, özüm üç il yatdım. Oradan daha da **bişmiş çıxdım** (III, 114) və s.

Birinci cümlədəki “çıxmayacaq” sözü özünün həqiqi mənasında deyildir. Heç bir sözlə sabit, bölünməz birləşmə əmələ gətirməyən bu söz mətndə inanmamaq, ümid etməmək arxayın olmamaq mənasını verir. Eləcə də “bişmiş” sözü özündən əvvəl gələn sözlərlə bölünməz birləşmə tərkibinə düşməmişdir. Bu söz hərfi mənaca xörəyə məxsus olduğu halda, burada yerinə görə insana aid edilmiş, həyatı başa düşmək, öyrənmək, gözü açılmaq, möhkəmlənmək mənalarını qazanmışdır.

Çoxmənalılıq yaratmağın daha başqa bir yolu: Söz digər bir sözə qoşularaq birləşmə əmələ gətirir. Belə halda söz öz ilkin mənasından ya qismən, ya da tamamilə ayrılır, birləşdiyi sözlə birlikdə yeni bir mənə yaradır:

İndi, döyüşçüləri yola salandan sonra, Bədəlov Mədədin ağır nəzərləri qarşısında susub durur, nə deyəcəyini bilmirdi, ancaq Mədədin inadlı baxışlarından görürdü ki, onu dilə gətirib danışdırmamış əl çəkməyəcəkdir (II, 195).

Bu misalda verilmiş “çəkmək” sözü “əl” sözü ilə birləşərək “buraxmaq”, “azad etmək”, “icazə vermək” mənası ifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, romanın dilində söz çoxmənalılığı çox zaman hal və hərəkət bildirən sözlərin hesabına baş vermişdir. Ümumiyyətlə, dilimizdə feillərin

çoxluğu və mənşəcə milli dildən təşəkkül tapması, görünür, istər canlı danışıqda, istərsə də bədii yaradıcılıqda həmin sözləri çoxmənalılığına geniş imkanlar açır.

Bədii əsərdə sözün çoxmənalılığı nəticə etibarilə fikrin çoxrəngliliyi, çoxsəsliliyi və çoxçalarlılığı deməkdir. Burası bir həqiqətdir ki, “Yazıçı bədii sözün adı məntiqi mənəsindən yuxarıya qalxmağı bacarmalıdır, çünki əsl bədii söz hər zaman adı mənəsindən yüksəkdə durur”⁷⁷. Sözün çoxmənalılığı belə bir yüksəkliyi fəth etmək yolunda ən tutarlı pillələrdən biridir.

Sinonimlər. Bədii əsərlərin lüğət tərkibinin zənginliyinə, üslubi əlvanlığa və çoxçalarlılığına nail olmaqda sinonimlərin mühüm funksional əhəmiyyəti vardır. Sinonimlər əsərin dilində ifadəlilik, bədiilik, emosional effekt yaratmaqda mühüm rola malikdir. Sinonimika dili rəngarəng edir, gözəlləşdirir, onun ifadə üsulunu müxtəlifləşdirir, zənginləşdirir.

Sənətkar sinonimlər vasitəsilə fikri daha dəqiq, canlı və obrazlı ifadə edə bilir. Həyat həqiqətlərini olduğu kimi vermək üçün sinonimika ən qüvvətli ifadə vasitəsidir.

Milli ədəbi dili, xalq dilini və folklorumuzu gözəl bilən Əbülhəsən “Dostluq qalası” romanında dilimizin sinonimika imkanlarından sənətkarlıqla bəhrələnmişdir. Məsələnin bu cəhətini romanın söz-lüğət tərkibi üçün mühüm bir məziyyət hesab etməklə bərabər, əsərin semantikasını, onun üslub gözəlliyi və məna tutumu üçün də əsas şərtlərdən biri kimi qəbul etmək lazımdır.

Ə.Əbülhəsən surətləri danışdırarkən onların nitqini fərdiləşdirmək üçün sinonimlərdən gen-bol istifadə etmişdir. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalan sənətkar, surətlərin

⁷⁷ M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərneşr, 1958, səh.228.

nitqinə müxtəlif mənşəli sinonimlər daxil edir və beləliklə, yazıçı hər surəti öz dilində danışdırmağa müvəffəq ola bilər. Surətin dilində işlənən sinonimlər onun hansı təbəqəyə mənsub olduğunu müəyyənləşdirməkdə əlavə üslubi bir vasitəyə çevrilmiş olur. Məsələn:

Elə bir çağırıb dedilər ki, Sənəm, **qardaşın** gəldi (III, 237).

Qoy Tapdıq lələ bir az davadan söhbət eləsin, Qələndər **qağamdan** danışsın... (III, 239).

Misallarda verilmiş “qardaş”, “qağa” sözləri sinonimlərdir. Göründüyü kimi, müəllif Sənəmin dilində qardaş, Məstanın dilində isə qağa sözünü işlətməmişdir ki, bu sözlərin üslubi imkanları yerinə görə müxtəlif üslubi məqamları da buradan üzə çıxır. Məsələn, sənətkar içkiyə aludə olan pozğun əxlaqlı, vətən xaini Cumanın dilində yerinə görə, “vurmaq”, müsbət surətin dilində isə eyni mənanı verən “içmək” sözünü işlədir:

Burada bir dostumu gözləyirəm. Düşəcək bir-iki kruşka **vuracağım** (III, 131); İsa buna fikir vermədi, bir-iki qurtum çay içib dedi... (III, 197).

“Dostluq qalası” romanında rəngarəng sinonim cərgələr var. Bunu aydın görmək üçün romanın dil mətnində “ölmək” sözünün sinonimik sırasını bərpa edək: “ölmək”, “gözləri qapanmaq”, “qırğına vermək”, “keçinmək”, “məhv olmaq”, “tələf olmaq”, “Ömrünü bağışlamaq”, “işini bitirmək”, “həlak olmaq”, “gəbərmək”, “qırılıb batmaq”, “yerə soxmaq”, “məhv edə bilmək” və s. Bu sözlərin hər birinin işlənmə yerini və məqamını, təbii ki, konkret üslubi məqsəd müəyyən edir. Əgər yazıçı bütün bu anlayışları vermək üçün tək-cə “ölmək” sözündən istifadə etsəydi, onda əsərin dili quru, cansız və təsirsiz olardı. Məlum məsələdir ki, əsərin ideya-bədii, habelə

hissi-emosional təsir gücü də xeyli zəiflərdi. Digər tərəfdən bu sözlərin hər biri özündə “ölmək” anlayışının müxtəlif mənə incəliklərini hifz edir. Dediklərimizi daha aydın görmək üçün faktlara müraciət edək:

Bizim mərmilərin qəhrəman batareyanın mövqeyini alt-üst etdiyini, sağda, solda düşmənlə soldatlarının yığılıb parçalandıqlarını, dəhşət içində oraya-buraya qaçdıqlarını gördü və elə bunun intizarını çəkirmiş kimi də o dəqiqə orsandiyalı cavanın **gözləri həmişəlik qapandı** (II, 477); Yavaşca yenə plaş-çadırı üstünə çəkib təkrar Qənbərin üzünə baxanda, artıq o keçinmişdi (IV, 230); Mədəd, siz adamları nahaqdan qırğına verəcəksiniz (I, 27); Tapdıq üçün indi burada qalıb yoldaşlarının qanını almaq və döyüşdə də **məhv olmaq** yeganə arzu idi (I, 205); Bədəlov onu əvəz edir, mənə elə gəlir ki, Cuma **tələf olub** gedibdir (I, 344); O, **ömrünü** çoxdan **sizə bağışlayıb** (III, 125); İndi bircə qunbara ilə onların işini bitirmək olardı (IV, 246); Vuruşmada **həlak olsaydı**, başqa! (III, 262); Burada bir faşist **gəbərüb** qalmışdı (III, 50); - O, məsələ həll edə bilməyəcək, **qırılıb batacaq!** (II, 117); “Sənin qızlarını yerə soxum,ölsün sənin qızların!” – deyib dururdu (II, 26); Lazım olanda onların komandirlərini, komissarlarını, yəni onların başçılarını **məhv edə bilsin** (I, 139).

Bu sözlərin hamısı “ölmək” sözünün ətrafında birləşərək vahid bir sinonim cərgə yaratmaqla bərabər bir-birindən habelə incə mənalarla fərqləndiyi də göz qabağındadır. Digər tərəfdən, bu sözlər heç də tamamilə bir-birinin eyni deyildir və mətn daxilində onlar bir-birini adekvat əvəz edə bilsəydi, onda əsərdəki qəhrəmanların özünəməxsus fərdi-səciyyəvi cizgilərini, onların idraki-emosional varlığını müəyyənləşdirmək çətin olardı. Yazıçı

yırtıcı faşistlərə özünün münasibətini – nifrətini, kinini, qəzəbini bildirmək üçün “gəbərmək”, “işini bitirmək” və s. sözlərindən istifadə edirsə, müsbət surətlər haqqında danışarkən “gözləri həmişəlik qapandı”, “keçindi” ifadələrini işlədir. Beləliklə, eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlər arasında az və ya çox dərəcədə də olsa, mövcud məna rəngarəngliyini maksimum qoruyub saxlamağa nail ola bilir.

Eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlər arasındakı incə məna fərqlərini duymaq və onlardan üslubi məqamından asılı olaraq yerli-yerində istifadə etmək yazıçıdan həmişə böyük məharət tələb edir.

Tədqiqat prosesində əsərin dilində işlənmiş sinonimlərin üslubi rolunu müəyyənləşdirmək, yazıçının həmin sözlərdən üslubi məqamından asılı olaraq necə istifadə etdiyini daha dürüst aşkarlamaq üçün sinonimlərin mənşəyini - əmələ gəlmə yollarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmağı daha münasib bildik: dilimizin öz daxili imkanları və ehtiyatı hesabına yaradılmış sinonimik cərgələr; dilimizdəki sözlərin başqa dillərdən alınmış sözlərlə paralelləşməsi nəticəsində yaranan sinonimik cərgələr.

Ə.Əbülhəsən ana dilinin hərəkət və inkişaf qayda-qanunlarını gözəl bilən, bu həqiqətlə hesablaşmağı, ona əməl etməyi ustalıqla bacaran sənətkarlarımızdandır. Ədibin böyüklüyü bir də ondadır ki, o, ana dilinə məsuliyyətlə yanaşmış, dilimizin lüğət tərkibindən səmərəli surətdə, yerli-yerində qidalanmışdır.

Məsələn, müşahidələr göstərir ki, Ə.Əbülhəsən fikrin aydın, səlis ifadə edilməsi üçün canlı xalq danışığı dilindən sözlər almış və onları ədəbi dilə məxsus sözlərlə sinonim işlətməmişdir. Digər tərəfdən, bu sözlər (canlı xalq dilindən

alınan sözlər) surətin dünyagörüşünü, həyata baxışını, onun bilik dərəcəsini müəyyənləşdirməkdə də böyük rol oynayır. Müharibənin ilk illərində kənddə yaşayan Ağca qarılar “cəbhə” sözünü təzə-təzə eşidir, onun mənasını o qədər də dərk etmirdilər. Müəllif canlı xalq danışığı dilindən aldığı “front” sözünü “cəbhə” sözü ilə sinonim işlətməmişdir. Nəticədə obrazların dilində canlılıq yaranmış, fikir aydınlığı əmələ gəlmişdir:

“...Cəbhə” sözünü eşidəndə Ağca qarısı eyni sualı iki dəfə təkrar etdi: “Hə, haradayam deyir?” Qara kişi astadan səsləndi:

- Frontda!...

Qara bu kəlmənin mənasını yaxşı dərk edirdi. Onun məktuba zillənmiş gözlərində tələş qığılcımları parladı. Qızların başı bir-birinə daha da yaxınlaşdı, gəlinin örpəyi yanaqlarına sürüşüb düşdü” (II, 24).

Oğul həsrəti ilə yaşayan Ağca qarısının nigarançılığına son qoymaq, söhbətin nədən getdiyini birdəfəlik aydınlaşdırmaq üçün müəllif “cəbhə” sözünün əvəzinə kişinin dilində onun sinonimi olan “front” sözünü işlədir. Çünki “qarısı bu kəlmənin mənasını yaxşı dərk edirdi”.

Adətən “sözlər çüxtəlif leksik üslublarda (dialektizmlər, kitab dilinə aid sözlər, danışığı sözləri və s.) işlədilir. Həmin sözlər bəzən bütün üslublarda eyni dərəcədə işlədilən neytral sözlərin sinonimi olur”⁷⁸. Romanın dilində ədəbi dillə canlı xalq danışığı dilindən alınıb işlədilən digər sinonim sözlərdə məhz belə bir üslubu tələbin nəticəsində yaranmışdır.

Sənətkarın canlı xalq danışığı dilindən və dialektlərdən alıb işlətdiyi sözlər əksərən ümumişlək xarakterli

⁷⁸ Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı, 1978, səh.197.

sözlərdir. Yəni, bu sözlər dialekt mənşəli sözlər olsa da, ədəbi dilə mənsub sözlərlə yanaşı işlənir və bir qismi isə artıq ədəbi dilə keçərək dilin lüğət tərkibində sabitləşmək prosesini keçirir. Bu isə bir daha onu göstərir ki, Ə.Əbülhəsən əsərin dilini oxunaqlı etmək üçün, dildə sadəlik, emosionallıq və ekspressivlik kimi məziyyətlərin verilməsi üçün həqiqətən əsl gərgin zəhmət çəkmişdir. Bütün bu deyilənlərdən çıxış edərək romanda sinonim cərgələr əmələ gətirən sözləri mənşəcə və mənsubluğuna görə əsasən belə təsnif etmək olar: ədəbi dildən, dialektlərdən və əcnəbi dildən alınan sözlər... Burada ən əsas cəhət və ümumiyyətlə, müəllifin söz seçimi prinsipini xarakterizə edən ən mühüm amil odur ki, romanda sözlərin sinonimliyi üçün bir qayda olaraq onların ümumişləkliyi, oxucu tərəfindən anlaşılıqlı olması və nəhayət bədii fikrin ifadəsinə maksimum xidmət etməsi üslubi meyar kimi həmişə qorunub saxlanmışdır. Əyanilik üçün romandan bəzi nümunələr göstərməyi lazım bilirik: aşxana-yeməkxana; qırmızı-qızılı-al; gənc-sütül; doğru-düz; demək-söhbət etmək-kəlmə kəsmək-deyinmək-qımıldanmaq-danımaq-nağıl etmək-dərdləşmək-söyləmək; oturmaq-əyləşmək; axtarmaq-araşdırmaq-soraqlamaq-aramaq; geniş-gen-enli; başa düşmək-anlamaq; uca-yüksək; qoca-ağsaqqal-ahıl-yaşlı; balaca-körpə-xırda-kiik-südəmər-tifil; gözəlgöyçək-yaraşlıqlı; pul-var; igid-qəhrəman; dinləmək-qulaq vermək-qulaq asmaq; qəlb-ürək-bağır-könül; dostluq-aşnalıq; günəş-gün-kürə; böyük-iri-yekə-zırpı; palçıqlıqqa-nəm; uca-hündür; xəstə-azarlı-naxoş; çörək-əppək; qayış-toqqa və s. Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, eyni sinonimik cərgəyə daxil olan sözlərdən bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibində sabitləşmiş, ikinci qismi ədəbi dil ilə dialektlərdən alınan sözlərdən düzəlmiş və nəhayət,

ədəbi dil ilə canlı xalq danışığı dilindən alınıb işlədilən sözlər vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Müəllif yerin-dən asılı olaraq, asılı olaraq, üslubi məqamın tələbinə görə əcnəbi dilə məxsus, lakin dilimizdə sabitləşmiş sözlərdən də yan keçməmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdə eyni sino-nimik cərgəyə daxil olan sözlərin arasında az və ya çox dərəcədə də olsa, mənə fərqi vardır. Məsələn, müəllif uşaq anlayışını ifadə etmək üçün balaca – xırda – körpə - kiçik – südəmər – tifil sözlərindən istifadə etmişdir. Bu sözlər bir vahid anlayışı – uşaq anlayışını bildirmələrinə baxmayaraq, aralarında incə mənə fərqləri də vardır. Misallara nəzər salaq: O, beş-altı yaşlı **uşaqların**, hələ ağı çox az şey kəsən **tifillərin** Leninə olan sonsuz məhəbbətlərinin bu ifadəsindən çox mütəəssir oldu (III, 15); Qarı dalına bir **körpə** sarımışdı (III, 113); Balam, o **südəmər** uşaqlar görürəm oraq itiləyirlər (III, 10). Nümunələrdən görüldüyü kimi, eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlər üslub vəzifəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bəzən isə sinonim sözlər arasında elə mənə fərqi yaranır ki, onları hətta bir-biri ilə əvəz etmək belə olmur:

Əli dedi ki, qardaşımın **qəbri** üstə gedəcəyəm (IV, 51); Sən dədəyin goru, bu arvadı bir də bura çəkib gətirmə! (II, 55); Salavatı dinlədikdən sonra birdən Ştirner sərt hərəkətlə dönüb elə yaxın dayandı ki, Qulam onun ağzından gələn spirt **qorxusunu** da duydu (I, 215); Hava-da gül **ətiri** ilə qarışmış xoş bir sərinlik vardır (II, 282); Çöldən elə yaxşı **iy** gəlir ki, bilmirsən bu şaxta iyidirmi, yoxsa ki bahar yaxınlaşır (II, 105).

Qəbir-gor; qoxu-ətir-iy sözləri eyni sinonim cərgəyə daxil olsalar da, üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Elmi ədəbiyyatda belə sinonimik cərgə tipləri sırasında

üslubi sinonimlərin bədii söz yaradıcılığında müstəsna funksional əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bədii əsərin mətnində yeknəsəklikdən, söz kasadlığından, deyim və intonasiya solğunluğundan uzaqlaşmaq üçün üslubi sinonimlər açır. Zəngin emosional qüvvəyə malik olan belə sinonimlərdən Əbülhəsən də yerli-yerində istifadə etmiş, bu sözlər vasitəsilə fikrin daha obrazlı, emosional və canlı ifadəsinə nail ola bilmişdir. Üslubi sinonimlərin bir səciyyəvi cəhəti də burasındadır ki, eyni mətn daxilində onları bir-biri ilə əvəz etmək bəzən mümkün olmur. Çünki həmin sözlər mətn daxilində yalnız yuxarıdakı nümunələrdə göstəriləni kimi işlədilməlidir. Belə olmasda, əsərdə ifadəlilik azalır, bədii-lik, obrazlılıq sönük alınır.

Təkrar da olsa, bir daha qeyd edək ki, Ə.Əbülhəsən bir sənətkar kimi həmişə xalqla bağlı olmuş, xalq dili qaynaqlarından həmişə həssaslıqla bəhrələnmişdir. Böyük müşahidə qabiliyyətinə malik olan sənətkar xalq danışığı dilindəki mənə zənginliyini, yüksək obrazlılığı ustalıqla duyduğu üçündür ki, “Dostluq qalası” romanının lüğət tərkibi canlı xalq danışığı dilindən alınmış söz və ifadələrlə olduqca zəngindir. Həm də olduqca səciyyəvidir ki, həmin söz və ifadələr eyni mətn daxilində onların ədəbi dildə olan sinonimləri ilə əvəz edilsəydi, obrazlılıq zəifləyir, əsərin dili quru və sönük təsir bağışlardı:

Qara dayı, biz namusu **əppəyə** qatıb yeyən adamlardan deyilik (II, 258); Tez oturun toqqanın altını bərkidin, əl-ayağınızı sazlayın (I, 52); Hava artıq qaralmağa başladığı üçün bütün bu ağaclarıq və yaxın yamac **islaq**, bozaraq bir pərdəyə bürünmüş kimi, tutqun görünürdü (II, 235); İndi duman seyrələ-seyrələ çəkilir, oktyabr günəşi **hündürə** qalxırdı (IV, 253); Yolladım, qayıdıb dedi ki, Güllü

arvad bərk azarlayıb, neçə gündür İsa onu şəhərə aparıbdır (II, 269).

Canlı xalq danışığı dilindən alınmış işlədilmiş “əppək”, “toqqa”, “islaq”, “hündür”, “azar” sözləri ədəbi dildə işlənmə və həmin sözlərlə sinonim olan “çörək”, “qayış”, “yaş”, “uca”, “xəstə” sözləri ilə əvəz edilsəydi, təbii ki, dil mətnindəki mövcud ekspressivlik, emosional effekt və nəhayət, üslubi məqam zənginliyi xeyli azalmış olardı. Bu hal isə, şübhəsiz, sənətkarın özünəməxsus yaradıcılıq dəst-xətti olub onun fərdi üslubunu müəyyənləşdirən məziyyətlərdəndir.

Ə.Əbülhəsənin nasir ustalığı burasındadır ki, o, tükənməz qaynaq kimi daim ana dilindəm qidalanmış, həmişə bu dilin məna və ifadə zənginliyindən faydalanmağa can atmışdır. Sənətkarın bütün yaradıcılığını diqqətli müşahidə onun doğma dilə məxsus sözdə, ifadədən necə həvəslə, yaradıcı surətdə faydalandığını bütün ciddiyətilə üzə çıxır.

“Dostluq qalası” romanının dilində də əsl Azərbaycan sözlərindən sənətkarın yaratdığı əlvan lövhələr çoxluq təşkil edir. O, təsvir etdiyi hadisəni, predmeti, surətin dilinin, daxili aləmini əsl Azərbaycan sözləri ilə canlandırmağa çalışmış, əsərin dilinə yad mənşəli sözlərin lüzumsuz olaraq gəlməməsinə maksimum səy göstərmişdir. Lakin “dilimizin lüğət tərkibinin artımında və zənginləşməsində başqa dillərdən alınma sözlər hesabına sinonim cərgələrin tərkibindəki sözlərin miqdarı artır, bununla da sinonimlər xeyli zənginləşmiş olur. Buna görə də sinonimlərin artım mənbələrindən bəhs edərkən və belə mənbələrə görə sinonimlərin artım mənbələrindən bəhs edərkən və belə mənbələrə görə sinonim sözləri qruplaş-

dırarkən sinonimlər cərgəsində ayrıca yer tutan alınma sözləri də xüsusi qrup halında qeyd etməmək olmaz”⁷⁹.

Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Əbülhəsən alınma sözlərə son dərəcə məsuliyyətlə, necə deyərlər, əsl sənətkar qısqançlığı ilə yanaşmış və onlardan yalnız zəruri üslubi tələblə bağlı, üslubi məqamından asılı olaraq istifadə etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, “Dostluq qalası” romanının dilindəki sinonimlərin yaranması, cərgə vahidi kimi, alınma sözlər baxımından iki istiqamətdə baş vermişdir: 1) Əsl Azərbaycan sözləri ilə alınma sözlərin sinonimliyi; 2) Alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər.

I. Əsl Azərbaycan sözləri ilə alınma sözlərin sinonimliyi. Bu məsələ ilə bağlı olaraq ümumi filoloji rəy belədir ki, “Ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmə istiqamətində əcnəbi dildən sözlər alınıb ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Bəzən də əcnəbi sözlər, ancaq sinonim olaraq ədəbi dilin lüğət tərkibinə alınır”⁸⁰.

Əsərin dilində əsl Azərbaycan sözləri ilə sinonimlik təşkil edən başqa dillərdən alınmış sözlər mənşəyinə görə müxtəlifdir. Burada həm ərəb və fars, həm də rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərə rast gəlirik.

a) Əsl Azərbaycan sözləri ilə ərəb dilində alınma sözlərin sinonimliyi: ilk-əvvəl; ürək-qəlb; son-axır; igid-cəsur; söz-kəlmə; təmiz-saf; qanacaq-mərifət; ağ-bəyaz; qabaq-əvvəl; yığıncaq-məclis; gözlük-eynək; dəli-axmaq; əmək-zəhmət; qısa-müxtəsər; say-miqdar; boy-qədd; ev-imarət; yuxu-vaqiə; yazıq-fəqir və s. kimi əsl Azərbaycan

⁷⁹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, səh.125.

⁸⁰ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh.11.

sözləri ilə ərəb dilindən alınmış sözlər sinonim kimi işlədilmişdir.

b) Əsl Azərbaycan sözləri ilə fars dilindən alınma sözlərin sinonimliyi: od-atəş; dəniz-dərya; budaq-şax; çiçək-gül; gözlük-çəşmək; azarlı-naxoş; yeni-təzə; yemək-xörək; bucaq-künc; yaz-bahar; təkər-çarx; torbakisə; balaca-xırda; pis-bəd və s.

c) Əsl Azərbaycan sözləri ilə rus dilindən alınmış sözlərin sinonimliyi: boya-kraska; qələm-karandaş; növbə-oçered; anbar-sklad; təmir-remont; qəhrəman-geroy, sərxoş-piyan və s.

II. Alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər.

Romanın dilində alınma sözlərdən əmələ gələn sinonim cərgələr də mühüm yer tutur. Müəllifə xas olan realist təsvir üsulunun xarakterik əlaməti və romanın mətninin leksik-semantik məna zənginliyindən xəbər verən bir dəlil kimi alınma sözlərdən ibarət sinonimik cərgələr də tərtib etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, xalis dil materialı baxımından alınma sözlərdən düzələn sinonimlərin özləri də mənşəcə iki istiqamətdə şaxələnir:

1) Müxtəlif dillərdən alınma sözlərin sinonimliyi. Məsələn: qəm (ə) - dərd (f); səcdə (ə) – sitayiş (f); ruh (ə)-can (f); təqsir (ə) - günah (f); zəmanə (ə) – ruzigar (f); şura (ə) – sovet (p); təyyarə (ə) – samolyot (p) və s.

2) Eyni dildən alınma sözlərin sinonimliyi. Məsələn; yas (ə) - təziyə (ə); adam (ə) – insan (ə); şəxs (ə); hal (ə)-əhval (ə); insaf (ə) - mürvət (ə); qəzəb (ə) – qeyz (ə); vəqq (ə) - əyyam (ə); müharibə (ə) - hərəb (ə) – dava (ə); dost (f)-aşna (f), işvə (f) – naz (f); nalə (f) - fəryad (f) və s.

“Dostluq qalası” romanında sinonimlərin işlənmə yeri və qaydası da müxtəlif olub maraqlı xüsusiyyətlərə

malikdir. Əsərdə bəzən eyni cümlə daxilində sinonim cərgəyə aid bir neçəsi, bəzən isə tək bir söz işlənir: Onların şinelində **dünyanın** toz-torpağı olacaq (II, 13); Bu Mələk, Bağçasaray dağlarından o yanda olan əfsanəvi **aləmdən** gətirdiyi xırdaca kağızla Gurtu həyata elə bağlamışdı ki, istəsəydi də indi bu bağı qırıb ata bilməyəcəkdi (II, 234); Birinci **cahan** müharibəsində Rentgen arabası ilə cəbhəni dolaşmış, öz soldatlarına kömək edən madam Kuridən, Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanlarından, xüsusən Zoya Kosmedemyanskayadan və başqalarından danışırdı (I, 165).

Dünya, aləm, cahan sözləri sinonimdirlər və ayrı-ayrı cümlələrdə işlənmişdir.

Eyni və ayrı-ayrı cümlələrdə müəyyən məfhumla, fikir yönü ilə əlaqədar olaraq sinonimlər həm ayrı, həm də bir yerdə işlənir. Məsələn; Ax, o indi necə məmnuniyyətlə qohum-qardaş, dost-aşna arasına çıxır, ətraflı söhbət edər, qəzəb-qeyz, iztirabla dolub-daşan qəlbini necə boşaldıb yüngülləşərdi! (IV, 183).

Bu misallardakı qohum-qardaş, dost-aşna, qəzəb-qeyz sözləri sinonimdir və bir yerdə, yəni qoşa işlədilmişdir. Bu isə ifadənin fikir yükünü həm sanballı, həm də emosional cəhətdən təsirli edib daha da qüvvətləndirmişdir.

Romanda eyni cümlədə müəyyən üslubi niyyətə müvafiq olaraq bir neçə sinonim sözün yanaşı işlənməsi ilə də qarşılaşırıq;

Bir azdan pəncərələrin qara pərdələri salınıb, işıqlar yandırılacaq, yenə uzun bir gecə başlayıb, Hacıyevin qəlbini **kədər**, **qüssə**, **fikir**, **xəyalla** dolduracaq idi (I, 265); Kinin, qəzəbin və nifrət hissəsinin belə ifadəsi əsgərlərə xoş gəldiyi üçün axırıncı beyt dəfələrlə təkrar olundu (I, 282).

Misallardakı kədər-qüssə-fikir-xəyal və kin-qəzəb-nifrət sözləri sinonimlərdir və eyni cümlədə sıralanaraq işlənmişdir. Nəticədə məna dəqiq və qüvvətli şəkildə ifadə edilmişdir.

Sinonimlərin bu şəkildə işlədilməsi ümumiyyətlə, sənətkarın bütün yaradıcılığına xas olan üslubi xüsusiyyətlərdəndir. Yazıçı sinonimlərin üslubi məqam və forma müxtəlifliyindən istifadə edərək əsərlərinin dilini daha canlı, daha obrazlı etmişdir.

Əsərdə sözlərdən düzgün, yerli-yerində istifadə etmək, üslubi ağırlıq yaratmamaq, təkrara yol verməmək üçün sinonimlər mühüm rol oynayır. Sinonimləri düzgün işlətmək yazıçıdan yüksək dil mədəniyyəti və istedad tələb edir. Bədii əsərdə sinonimlərin çoxluğu və rəngarəngliyi onun müəllifinin yüksək ədəbi mədəniyyətə malik olmasını sübut edən əsas amillərdən biridir⁸¹. Bu, bir həqiqətdir ki, yalnız dili aydın, səlis, obrazlı olan bir əsər bədii cəhətdən qüvvətli sayıla bilər.

Bu cəhətdən “Dostluq qalası” romanı sinonimlərdən yerli-yerində, düzgün istifadənin maraqlı və diqqətəlayiq nümunələri ilə çox zəngindir. Sənətkar sözlərin məna rənginə, oxunaqlı, anlaşılıqlı olmasına, monoton təsir bağışlamamasına xüsusi fikir vermiş, sinonimləri məharətlə işlə-dərək hər sözə məna tələbinə görə yanaşmış bədii fikrini həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Ə.Əbülhəsən eyni sinonimik cərgəyə daxil olan sözlərin işlənmə yerindən asılı olaraq daha münasib olanını seçib işlətməmiş, onların mətn daxilindəki üslubi rolunu düzgün müəyyənləşdirmişdir.

⁸¹ R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, 1956, səh.29.

“Dostluq qalası” romanının dilində sinonimlərin üslubi dinamikası bir neçə cəhətdən diqqəti, xüsusilə, cəlb edir. Məsələn, sinonimlərə eyni söz və ifadənin təkrarına yol verməmək, yeknəsəqliyi aradan qaldırmaq üçün bir üslubi vasitə kimi müraciət edilir. Əsərin dilində eyni söz və ifadənin təkrarı təbii ki, oxucunu yorur, əsərin bədii-emosional təsirini məhdudlaşdırır. Belə ki, bədii əsərlərdə sinonimlərin başlıca üslubi xüsusiyyətlərindən biri eyni söz və ifadənin təkrar edilməsinin qarşısını almaqdır. Bədii əsərdə eyni söz və ifadənin təkrar edilməsi əsəri üslubi cəhətdən ağırlaşdırır, ifadənin gözəlliyini pozur, şirinliyini itirir. Təkrar fikrin qüvvətli, təsirli olmasını zəiflədir.

Ə.Əbülhəsən bir sənətkar kimi fikri qüvvətli təsirli ifadə etmək üçün sinonimlərdən olduqca ustalıqla istifadə etmişdir. “Dostluq qalası” romanının mətninin təkcə verməmək üçün sinonimləri geniş imkanlara malik bir üslubi vasitə kimi görürük:

Onların şinelində *dünyanın* toz-torpağı olacaq (II, 13); Bu Mələk, Bağçasaray dağlarından o yanda olan əfsanəvi **aləmdən** gətirdiyi xırdaca kağızla Kurtu həyata elə bağlamışdı ki, istəsəydi də indi bu bağı qırıb ata bilməyəcəkdi (II, 234); 1914-cü ildə birinci **cahan** müharibəsi başlayanda Vilhelmin də arzusu bu idi ki, Prussiya soldatları gərək “Xəzan ayına kimi düşməyə qələbə çalıb, evlərinə qayıdalar” (III, 204); Bu duyğudan göz yaşarır, **ürək** sevinir, **qəlb** sonsuz ümidlərlə dolur.

Nümunələrdə verilmiş dünya-aləm-cahan, ürək-qəlb sinonimlərindən məhz təkrara yol verməmək üçün istifadə olunmuşdur. Əgər müəllif sinonimik cərgə yaratmayıb “dünya” və “ürək” sözlərini yenidən təkrar etsə idi, əsərdə

yeknəsəqlik yaranar, bədiilik, obrazlılıq, rəngarənglik kimi bədi əsər üçün vacib sayılan şərtlər pozulmuş olardı.

Romanda təsvir olunan surət, əşya, hadisə, keyfiyyəti oxucu və ya dinləyicinin gözü qarşısında daha görümlü, daha ətraflı canlandırmaq üçün eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözləri yanaşı, bir neçəsini yan-yanı, bir-birinin ardınca işlədilməsi də müəllifin bədi dil zənginliyini parlaq şəkildə nümayiş etdirir: **Kinin**, **qəzəbin** və **nifrət** hissənin belə ifadəsi əsərlərə xoş gəlidiyi üçün axırncı beyt dəfələrlə təkrar olundu (I, 282).

Kin-qəzəb-nifrət sözləri eyni sinonim cərgəyə daxil olsa da, aralarındakı incə mənə çalarlıqları ilə fərqlənir. “Bu (eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlərin bir neçəsinin yanaşı işlədilməsi – S.M.) Əbülhəsəndə təsadüfi hal olmayıb, onun üslubunun əsas xüsusiyyətini təşkil edir”⁸².

Müəllif bu sözlərdən biri ilə də kifayətlənə bilərdi. Lakin bu zaman yazıçının düşməyə olan münasibəti tam qabarıqlığı ilə təzahür etməzdi. Ədib düşməyə olan ümumxalq qəzəbini daha qüvvətli vermək üçün eyni sinonim cərgəyə daxil olan sözlərin yanaşı işlədilməsini lazım bilmişdir. Əsərin dilində iki üç, hətta dörd sinonim yanaşı işlədilməsi faktları ilə qarşılaşırıq:

Kişi **namusu** da, **vicdanı** da ana südü ilə əmir! **Qeyrətsizlik** də, **əskiklik** də ana südündən keçib insanın qanına qarışır! (I, 236); Çöhrələrin hərəsində bir mənə – birində **qeyz**, **nifrət**, **kin**, o birin də narazılıq, digərində iztirab, bir başqasında laqeydlik ifadəsi vardır (III, 37); Təsəvvüründə, şəhəri bürüyüb ağzına almış alov, dəqiqələr

⁸² Ağamusa Axundov. Dilin estetikası. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1985, səh.18.

keçdikcə elə bil Mədədin qəlbini yandırır, **yəs** və **ələm** duyğularını duyğularını qovub oda döndərirdi: onun qəlbi sonsuz bir **qeyzlə**, düşməyə **nifrətlə**, **kinlə**, **qəzəblə** dolurdu (III, 95).

“Dostluq qalası” romanının dilində ifadəni qüvvətləndirmək və həyəcan əmələ gətirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə qoşa işlədilən sinonimlər üslubi məqamca müxtəlif və rəngarəngdirlər. Onlardan bəziləri üzərində, ötəri də olsa, dayanmağı lazım bilirik.

a) Qoşa işlədilən sinonimlərdən həmcins üzv kimi istifadə olunmuşdur.

Müharibə başladıqda Gövhər **tənə** və **məzəmmət** daşının altından özünü qurtara bildi və həmişəlik qınaqdan xilas oldu (I, 173); O, beş-altı yaşlı **uşaqların**, hələ ağı çox az şey kəsən **tifillərin** Leninə olan sonsuz məhəbbətlərinin bu ifadəsindən çox mütəəssir olmuşdu (III, 15); Onun bütün **fikri**, **xəyalı** Sevastopolda idi (II, 3).

b) Qoşa işlədilən sinonimlər məndə qrammatik cəhətdən bir üzv kimi çıxış edirlər:

Kəyanla tez ikən **haqq-hesabı** çürütməyin mümkün olduğu onu min cür **fikir-xəyala** salır, tezliklə onun evini tanımaq istəyirdi (II, 64); Onların şinelində dünyanın **toz-torpağı** olacaq (II, 13).

Nümunələrdə verilmiş qoşa sözlər mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bir sözün tam ifadə edə bilmədiyi məna qoşa sözlər vasitəsilə daha geniş və ətraflı çatdırılmışdır. Bu sözlər romanın dilində xəlqiliyi, emosional effekti qüvvətləndirməklə bərabər, fikri daha obrazlı və daha qüvvətli şəkildə ifadə etməyə də geniş meydan açmışdır.

Bir çox dilçilərin göstərdikləri kimi, qoşa sinonim hesab olunan bu cür sözlər dildə artır, mürəkkəb söz kimi formalaşır və bir söz kimi sabitləşir⁸³.

Təbiidir ki, əsərdəki bütün surətlər eyni zümrəyə mənsub deyillər. Surətlərin dünyagörüşü, savadı, məişəti, həyata baxışı və s. onların işlətdikləri sözlər vasitəsilə təsbit olunur. Ə.Əbülhəsən məhz bu cəhətləri nəzərə alaraq müxtəlif zümrəyə məxsus surətlərin hər biri üçün fərdi leksikom tərtib edərkən, fərqləndirici nitq amili kimi sinonimlərə, onların fikir və məna çalarlarındakı əlvanlığa çox tez-tez istinad etmişdir. Yazıçı sinonim sözlərdən istifadə etməklə həm surətlərin nitqini bir-birindən fərqləndirir, həm də onların xarakterlərini, hansı təbəqəyə mənsub olduqlarını oxucusuna tanıda bilir.

“Dostluq qalası” romanının dilində evfemizm yolu ilə əmələ gələn sinonimlər də mühüm yer tutur. Məlum olduğu kimi, evfemizm dil materiallarından ictimai nəzakət qaydalarına müvafiq olaraq istifadə etməkdir. Evfemizmlərin əsas xüsusiyyətləri mənfi məna və ya emosional çalarlığa malik olan sözləri başqa sözlərlə əvəz etməkdən ibarətdir. Əxlaqilik və tərbiyəvilik amili isə, etik tələb kimi, bədii əsərlərdə evfemistik sözlərlə işləmək bacarığını, kobud qeyri-məqbul söyüş sözlərindən yayınmaq ustalığını mühüm bir vəzifə kimi irəli sürür.

Prof.Ə.Dəmirçizadə evfemizm yolu ilə əmələ gələn etnonimlərdən danışarkən yazır: “Sinonimlərin üslubi istifadəsi danışmada ictimai nəzakəti pozmaq və ya pozmaq

⁸³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morfologiya), Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1960; M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973; S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970; Müasir Azərbaycan dilini morfologiyası. Bakı, 1961, V.I.Lenin adına API-nin nəşriyyatı.

meyilləri ilə əlaqədardır. Evfemizm... mahiyyət etibarilə üslubi ehtiyacdan doğan və bu ehtiyacı ödəmək üçün məqamına görə istifadə olunan vahidlərdir”⁸⁴. Bu yolla əmələ gələn sinonimik cərgə vahidlərinə “Dostluq qalası” romanının dilində də sıx-sıx rast gəlirik:

Özü də ağlaya-ağlaya etiraf eləmişdi ki, anası **ölnədən** sonra o, birinci dəfə idi ki, belə ağlayırdı (IV, 202);

Salamova titrək səslə astadan dedi:

- **Keçinib**... (III, 279).

“Ölmək” sözünün sinonimi olan “keçinmək” sözü subyektə (ölən adama) müsbət münasibəti ifadə edir.

Əsərdə ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün sinonimlərdən geniş istifadə olunub.

Gözəl-göyçək gəlinsən, dövəndə o qədər hərlənən var ki! (IV, 95); Siz çox **varlı, zəngin** adam olmuşsunuz (I, 319).

Məlum olduğu kimi, romanda hər biri fərdi cizgilərə malik xeyli surət iştirak edir. Biz bu adamların savadı, dünyagörüşü, psixologiyası, xarakteri və s. ilə onların nitqi, təhkiyəsi, xüsusilə, leksikonu vasitəsilə tanış oluruq. Müəllif realist təsvir üsuluna uyğun olaraq, belə tələbdən çıxış edir ki, əgər surət savadlıdırsa, o, ədəbi dil leksikasına mənsub sözlərlə, yox, savadsızdırsa, onda canlı xalq danışığı dili leksikasına mənsub sözlərlə danışacaqdır.

Pəncərələr və şüşəbəndlər mərmii və bomba zərbəsindən qırılıb töküldükcə, bu şüalar da azalmış, nəhayət, buralar günəş şüasına həsrət qalmışdı (II, 58).

Partiya komitəsinin bu tərəfdə olan bütün otaqlarına, o cümlədən katibin kabinetinə günortadan sonra **gün** düşməzdi (II, 85).

⁸⁴ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, səh.126.

Nümunədə verilmiş “günəş” sözü ədəbi dilə, “gün” sözü isə daha çox canlı xalq danışığı dilinə aiddir. Əsərdə bu və bunun kimi istər ədəbi dil leksikasına mənsub, istərsə də ədəbi dil ilə canlı danışığı dil leksikasına məxsus sözlərin sinonimliyindən geniş istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, hiss olunur ki, dilimizin öz sözlərindən düzələn sinonim cərgələr, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq yaratmaq üçün yazıçıya olduqca zəngin material verir.

“Dostluq qalası” romanının dilində ədəbi dil ilə dialektlərdən alınmış sözlərin sinonimliyinə aid nümunələr də kifayət qədərdir. Yazıçının dialektdən söz alıb işlətməsində əsas məqsədi surətin zümrə və peşə mənsubiyyətini özünəməxsus bir yolla oxucuya bildirməkdən ibarətdir. Müəllif dialektlərdən alıb işlətdiyi sözləri elə ustalıqla, yerli-yerində əsərə daxil etmişdir ki, əsərin dilində heç bir şivəçilik, ləhcəçilik kimi xüsusiyyətlər yaranmamışdır. Əksinə, ədəbi dil sözləri ilə sinonimlik təşkil edən dialekt sözləri əsərin dilinə yeni bir canlılıq, təbiilik, obrazlılıq gətirmişdir:

Nəhayət, bir səngərin dalındakı **kahaya** soxulduqda **hənirti** eşitdi (I, 217).

Qara dayı, biz namusu əppəyə qatıb yeyən adamlardan deyilik! (III, 258).

Tez oturun, toqqanın altını bərkidin, əl-ayağınızı sazlayın (I, 52).

Misallarda verilmiş kaha, hənirti, əppək, toqqa sözləri dialekt mənşəlidir⁸⁵. Həmin sözlər ədəbi dildə olan quyu, səs, çörək, qayış sözləri ilə sinonimlik təşkil edir. Müəllif üslubi məqsəddən asılı olaraq, xüsusi üslubi çalarlıq yaratmaq üçün bu sözlərdən istifadə etmişdir.

⁸⁵ Bax: Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

Sinonimlər obrazların daxili-mənəvi aləmini açmaq, onların hadisə və obyektlərə fəal psixoloji münasibətini bildirmək baxımından da romana mühüm üslubi vəzifə daşıyırlar:

“–Gedib saçlarımı döşəyərəm ayaqları altına, ağlayaram, göz yaşı tökərəm, xahiş edərəm, yalvararam – bağışlarlar!” (III, 163).

Ağlamaq – göz yaşı tökmək sinonim qoşalığı ilə surətin şikayət və yalvarışları inandırıcı və təsirli bir dil ilə ifadə edilmişdir.

Habelə əsərdə surətin qaba təbiətini göstərmək, oxucuda ona qarşı nifrət yaratmaq üçün ədəbi dilə məxsus sözün əvəzinə onun sinonimi kimi vulqar sözün işlədilməsinə ehtiyac duyulur:

–Yüklü heyvanlar ötdükdən sonra Göyçək **hırıldadı** (II, 397).

“Gülmək” sözünün sinonimi olan “hırıldamaq” sözünü işlətməkdə təbii ki, müəllifin məqsədi Göyçəyin qaba təbiətini, onun əxlaqi cəhətdən naqis olduğunu oxucuya çatdırmaqdır.

Əsərdə mətləb aydınlığı, sözün mənasının aydınlaşdırılması üçün də sinonimləri fəal üslubi vasitə kimi görürük.

Üst köynəyinin yaxasını düymələdi, komandirlik kursunu qurtararkən aldığı, boynuna tikilmiş qəşəng biçimli şinelini geydi, **partupeyini** (çiyin qayışını) və tapançasını bağladı... (I, 4).

Əvvəldə “Dostluq qalası” romanının dilində alınma sözlərin sinonimliyindən geniş istifadə edildiyini göstərmişdik. Əsərin dilində ərəb, fars, rus, türk və s. dillərdən alınmış sözlərin mənə rənginə, üslubi çalarlığına görə mühüm əhəmiyyət daşıdığından müəyyən qədər danış-

mışdıq. Qeyd etmişdik ki, müəllif bu sözlərdən həyat həqiqətlərini olduğu kimi, bütün parlaqlığı ilə vermək, insanın daxili aləmini, xarakterlərini qabarıq cizgilərlə açıb göstərmək, surəti oxucunun gözü qarşısında bütün əzəməti ilə canlandırmaq və ən başlıcası, üslubi çalarlıq yaratmaq üçün faydalanmışdır. “Dostluq qalası” romanında alınma sözlərin üslubi sinonimlik xüsusiyyətlərinin rəngarəng olduğunu nəzərə alıb, onların bəzilərini konkret faktlarla, burada qeydə almağı lazım bilirik:

a) Təkrara yol verməmək üçün alınma sözlərin sinonimliyindən istifadə edilmişdir:

“–Su içdikdə bağçanın **çiçəkləri** elə bil bir boy artırdı. Xüsusən kan və xətmə **güllərinin** başı qalxıb, heykəllərin ayağına toxunurdu” (III, 15).

Mən gəmidə əsgərlərə düz bir saat bu barədə mühazirə oxumuşam. Sənə məsləhət görürəmki, leksiyamı dinləməmiş, bu saat onu belindən aç, başına qoy! (I, 63).

b) Xüsusi üslubi çalarlıq yaratmaq üçün:

– O nə **anbardı**, nə **skladdı** Canı kişi saxlayır? (II, 53).

c) Surətin hansı zümrəyə mənsub olduğunu bildirmək üçün:

– **Cənab**, hamımız türk deyilikmi? (II, 407).

Ancaq yenə də özünü o yerə qoymayıb soruşdu:

–Nasılsınız, arkadaş? (II, 239).

–Lap Nikolay zamanı da mən orada bulunmuşam, qoca kişilər orada oruc tutmazlardı, namazı bayramdan-bayrama qıllarlardı (I, 37).

Göründüyü kimi, surətin nitqinə “yoldaş” əvəzinə “cənab”, “necəsiniz” əvəzinə “nasılsınız”, “qardaş” əvəzinə “arkadaş”, “olmaq” əvəzinə “bulunmaq” kimi

sözlərin daxil edilməsi bir tərəfdən əgər onun nitqini fərdiləşdirmişsə, digər tərəfdən tipin haralı olduğu barədə dolay da olsa, müəyyən infor-masiya vermişdir.

“Dostluq qalası” romanında sinonimlərin bədii-emosional funksiyaları müxtəlif və çoxcəhətli olduğu kimi, onların semantik məna çalarları, üslubi rəng və qammaları da rəngarəng və bənzərsizdir.

Yazıçı sinonimlərdən təsvir etdiyi surətin daxili aləminin açılmasında, personajların nitqinin fərdiləşdirilməsində, hadisənin daha ətraflı, daha müfəssəl göstərilməsində olduqca səmərəli yararlanmışdır. Dediklərimizi aydın görmək üçün, həm də sənətkarın sinonim sıralarından istifadə edərək özünəməxsus üslubi çalarlıq yaratdığını müşahidə etmək məqsədi ilə konkret nümunə kimi “danışmaq” sözünün sinonimlərinin ifadə etdiyi məna çalarlıqlarına diqqət yetirək.

Müəllif “danışmaq” anlayışını ifadə etmək üçün yerinə görə, onun kəlmə kəsmək, mırıldanmaq, nağıl etmək, dinmək, deyilmək, söyləmək, demək, söhbət etmək, qımıldanmaq, sözə başlamaq, dərdləşmək, cüyül-dəmək, başlamaq, mızıldanmaq və s. sinonimlərini əsərin dilinə gətirir. Bu sözlər yeni sinonim cərgədə birləşsələr də, aralarında olan incə məna fərqi görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənirlər. Sinonim sözlər arasında olan bu incə fərqi həssaslıqla duyan sənətkar sözlərə son dərəcə diqqətlə yanaşmış, üslubi rolundan asılı olaraq onların daha münasibibi işlətməmişdir. Romanın dil zənginliyi belə bir həqiqəti bütünlüklə sübut edir:

a) Mənfi surəti ifşa etmək, oxucuda ona qarşı nifrət oyatmaq məqsədilə:

- Olub! – deyə birdən Abakər cüyüldədi (I, 273).

Qulam: “dəlilik”, - deyə özlüyündə **mırıldandı**.

Misallarda verilmiş “cüyüldəmək”, “mırıldanmaq” sözləri “danışmaq” sözünün sinonimləridir. Lakin müəllif məqsədindən asılı olaraq məhz bu sözlərdən istifadə etmişdir ki, bunlar da üslubi roluna görə obrazların mənfi təbiətlərini aşkarlamağa xidmət edir. “Cüyüldəmək” danışmaq deyil, bu, boğazdan eybəcər səs çıxarmaqdır. Müəllif Abakərə mənfi xarakterli adam olduğu üçün nifrət edir. Ona görə də onun danışığını “cüyüldəmək” ilə ifadə edir. Eyni fikri “mırıldanmaq” sözü haqqında da demək olar. Burada da müəllifin təsvir etdiyi surətə olan mənfi münasibəti bu söz vasitəsilə son dərəcə məharətlə verilmişdir.

b) Təkrara yol verməmək və üslubi ağırlıq yaratmaq məqsədi ilə:

Fürsət tapdıqca onunla **kəlmə kəsir**. Xəlildən özünü gərək olan heç bir söhbət qopara bilməsə də, o yandan-bu yandan danışdı (III, 116).

Səhərdən sizinlə söhbət eləyir, indi də icazə verin bizimlə bir kəlmə kəssin (II, 342).

b) Surətin psixoloji əhvali-ruhiyyəsini, onun daxili aləmini aşkarlamaq məqsədilə:

- Qənbər məsələsindən sonra, - Tapdıq dodaqaltı mızıldandı, - əsgərlər bir az gözüqırıq olublar (IV, 39).

Ancaq Konstantin Xolmoqortsev qərargahda ürəyini kifayət qədər boşalda bilmədiyi üçün hey deyiniirdi (IV, 5) və s. və i.a.

Bütün bunlarla yanaşı, müəllif “danışmaq” sözünün müəyyən münasibətlərlə başqa sinonimlərindən də istifadə etmişdir ki, bunlar da əsərdə üslubi roluna görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aşağıda verəcəyimiz nümunələrdə bunu bir daha aydın görmək olar:

“–Taqaıroqdan gələnlərin biri sözünü qurtarmamış, o biri başlayırdı” (IV, 41).

Qərargahda çox **danışmışdılar** (IV, 5); Sonra alverçi arvad **deyir** ki, siz buradan qaçın, hara bacarırsınız, qaçın, hara bacarırsınız, qaçın, yaralını biz bir təhər gizlədib sağalda bilərik (IV, 42); Nəhayət, o gəlir, ağlaya-ağlaya **nağıl edir** ki, şəhərdə partizan qalmadı, tutdular, qırdılar (IV, 42); Kəyanın dostu general Petrovdan, Mərkəzi Komitəyə gələn bir-iki məktibdən **söz açıb** general Petrovun da bu fikirdə olduğunu söylədi (II, 6); Mahmudun **qımıldanmadığını** görüb yenə soruşdu (I, 71); Öz tərcümeyi-halını müfəssəl **danışandan** sonra keçən il Cuma İmamzadə adlı bir komandirə rast gəlib, onunla yaxınlıq etdiyini, Cumanın onu nə sayaq yoldan çıxartdığını, səhiyyə batalyonunda işə düzəltdiyini **söylədi...** (IV, 9); Cuma bundan istifadə etmək və əsgərlərin nə barədə **söhbət etdiklərini**, həm də ümumiyyətlə, onların əhvali-ruhiyyələrini öyrənmək istəyərkən, azacıq kənarda oturub, dünən aldığı çörəyi, kolbasanı çantasından çıxardı, çənəsini işlədə-işlədə əsgərlərə qulaq **asmağa başladı** (III, 131); Ancaq sizə də **deyim** (IV, 9) və s.

Ümumiyyətlə, romanın dilindəki sinonimik cərgələr, onların bədii-üslubi rəngarəngliyi müəllifin öz qələminə necə məsuliyyətlə yanaşdığını bir daha təsdiq edir. Tədqiqat göstərir ki, yazıçı dilimizin lüğət tərkibində olan sinonim cərgələri müxtəlif mənbədən aldığı sözlər hesabına fərdi dəst-xəttində daha da zənginləşdirmiş və onların üslubi məqam müxtəlifliyini daha da genişləndirmişdir. Bütün bunlar isə əsərin ideya-estetik təsir qüvvəsinin dərinliyindən xəbər verən amillərdəndir.

Antonimlər. Məlum olduğu kimi, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin bir qismi öz mənalarına görə

bir-birilə qarşılıqlı ziddiyyətdə olduqları üçün müəyyən semantik sistem yaradırlar ki, həmin sözlər filologiyada antonim adlanır.

Antonimlər əslində obyektiv aləmdəki ziddiyyətli cəhətləri ifadə etməklə dildə fəlsəfi kateqoriya kimi özünü göstərir. Bədii əsərlərin dilində antonimlərin işlədilməsində əsas məqsəd bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsi zamanı onların arasındakı təzadlı fərqləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Ziddiyyətli həyat hadisələrini, səciyyəvi münasibətləri vermək üçün antonim sözlər sənətkarın əlində ən dəyərli ifadə vasitəsidir. Bununla yanaşı, antonim sözlər vasitəsilə bədii əsərlərin dilində təzad yaradılır ki, bunun da köməyi ilə əşya və surətlərin gözəl xarakteristikası alınır⁸⁶.

Romanda təsvir edilən hadisələrin, xarakterlərin həyatı və realist boyalarla canlandırılmasında mühüm dil faktı kimi, sinonimlər də az rol oynamamışdır. Buna görə də romanın dilində işlənmiş antonimlərdən xüsusi üslubi vasitələr kimi danışmağa hər cür haqqımız vardır. Maraqlıdır ki, əsərdə antonim sözlərin bir-birinə münasibəti, yəni sözlər arasındakı ziddiyyət dərəcəsi və səviyyəsi eyni deyildir. Bəzi antonim sözlər bir-biri ilə tam, bəziləri isə nisbi ziddiyyət təşkil edirlər.

Prof.Ə.Dəmirçizadə yazır: “Ümumiyyətlə, antonimlik də sözlərin mənası ilə bağlıdır. Belə bir nöqtəy-nəzərdən müasir Azərbaycan dilindəki antonim sözləri də, xüsusən qarşı məna ifadə etmək cəhətindən əsaslı surətdə yoxladıqda aydın olur ki, belə sözlərin bir çoxunda zidd və

⁸⁶ А.Н.Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. Учпедгиз, М., 1955, səh.66.

ya əksmənalılıq şərti və nisbi bir haldır”⁸⁷. Bəzi dilçilər isə inkarlıq şəkilçisi qəbul edərək mənanın zidd tərəflərini bildirən sözləri şərti antonim kimi qəbul etmişdir⁸⁸.

Biz “Dostluq qalası” romanının dilində işlənmiş antonimlərin iki cəhətdən: mütləq və nisbi ziddiyyətlik baxımından təsnif etməyi münasib bildik:

Mütləq antonimlər. “Dostluq qalası” romanının dilində mənaca bir-birinin tam ziddini təşkil edən sözlərə - mütləq antonimlərə sıx-sıx rast gəlmək olur. Müəllif bu qəbil sözlərə adətən eyni mənanın zidd cəhətlərini daha kəskin göstərmək üçün müraciət etmişdir.

Əsərin dilində işlənmiş mütləq leksik antonimlərin böyük bir hissəsi qoşa işlənir və mətndə vahid söz kimi çıxış edirlər: əvvəl-sonra, get-gəl, sağ-sol, irəli-geri, aşağı-yuxarı, yay-qış, isti-soyuq, gecə-gündüz, ağ-qara, dağ-dərə və s.

Məsələn; **Sağa-sola, irəli-geri** hara qaçdısa, Kərəmin gülləsi altına düşdü (I, 149); Arxada da onu **soyundurub, geyindirməkdən** yorulmuşuq (I, 19); - Dəniz də çalxalayıb, tərbiyələri də pis olub, yoldaş komandır, **bərkə-boşa** düşməyiblər (I, 19); Onlar **yeri-göyü**, dənizi bir-birinə qatan qalın dumanın içində **təpədən-dırnağa** qədər bomboz görünürdülər (I, 43) və s.

Nümunə gətirdiyimiz misallarda sağ-sol, irəli-geri, soyundurub-geyindirmək, bərk-boş, yer-göy, təpə-dırnaq

⁸⁷ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, səh.136.

⁸⁸ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, стр.66; Н.М.Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1972, стр.63; R.Məhərrəmovə. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, 1968, səh.129 və s.

birləşmələri mütləq antonimlərdir və göründüyü kimi qoşa işlənmişdir.

Əsərin dilində ayrı işlənən antonimlər də bədii fikrin ifadəsi üçün mühüm üslubi əhəmiyyət daşıyır. Ayrı işlənən mütləq antonim sözlərə həm eyni cümlədə, həm də ayrı-ayrı cümlələrdə rast gəlirik: Oranı nə **dost**, nə də **düşmən** yaddan çıxara bilərdi (I, 167); Kamandarov bu gecə Səlminin sözünə baxmayaraq çıxıb getdisə də, sabahı günü yenə **gəldi** (III, 56); ... **Ağır** yaralılar faiz etibarilə yüngül yaralılardan çox az olur (I, 252); Sevastopoldan qayırdıqdan sonra, Maral bu adamla üz-üzə gəlməkdən sıxılırdı (III, 3); Sən **əvvəl** mənim Kəyana getməyimə razı idinmi? (III, 4); Əyilə-əyilə pulemyotu üzü yuxarı çəkib **dikə** qaldırdı, arxasında uzandı (I, 49); Məmmədov öteri bir nəzərlə dərədən o tayı gözdən keçirtirdi (I, 149).

Veriliş nümunələrdə dost-düşmən, get-gəl, ağır-yüngül antonimləri eyni cümlədə, sonra-əvvəl, duik-dərə antonimləri isə ayrı-ayrı cümlələrdə işlənmişdir.

Nisbi antonimlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsərin dilində mütləq antonimlərlə yanaşı, nisbi antonimlər də çox işlənir. Nisbi antonimlərdə sözlərin mənaları arasındakı ziddiyyət nisbi xarakter daşıyır, yəni sözlərin mənaları arasındakı kəskin, qatı ziddiyyət mütləq antonimlərdən fərqli olaraq nisbətən zəif olur.

Düşmən bircə **qara** pencəkdən, **boz** şineldən qorxmur! (II, 331); Kənardan baxan deyə bilməzdi ki, o, deyilənlərə qulaq asır, yoxsa onun fikri **ala** dağı, **qara** dağı gəzir.

Nümunələrdəki qara və boz, ala və qara sözləri antonimlərdir və əksilik dərəcəsinə görə bir-biri ilə nisbi ziddiyyətdədirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, antonim-

lərin bu tipi, yəni nisbi antonimlilik çox zaman, xüsusilə bədii əsərlərdə özlərinin üslubi məqamları ilə sıx əlaqədə olurlar. Belə ki, bu zaman ilk baxışda antonim olmayan ifadə və anlayışlar belə müəllif niyyətilə, üslubi yerinə görə qarşılaşa və antonimlik əlaqəsinə girə bilirlər.

Romanın sinonimlik cərgələri üçün tipik olan bir xüsusiyyət, antonim sözlərə də eyni dərəcədə xasdır. Bu da müəllifin antonim sözlərdən istifadə edərkən dilimizin öz lüğət tərkibinə əsaslanması, məhz dilimizin söz ehtiyatından, əsl Azərbaycan dili mənşəli sözlərdən çıxış etməsidir. Qələminə məsuliyyətlə yanaşan Ə.Əbülhəsən bilirdi ki, “əcnəbi sözlərin dilimizdə işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, bu işdə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Sözlərin başqa dildən alınmasının müəyyən bir zəruri əsası olmalıdır. İstənilən vaxt istənilən sözü alıb işlətmək düzgün deyildir. Hər cür əcnəbi sözü dilə daxil etmək və ya belə təşəbbüs göstərmək əksər hallarda mənfi nəticə verir, dili qəlizləşdirir, onu anlaşılmaz hala salır”⁸⁹.

“Dostluq qalası” romanının dilində sözləri mənşəyinə görə tədqiq edərkən müəyyənləşdirdik ki, əsərin dilində işlənmiş alınma sözlərin özləri belə bugünkü dilimiz baxımından ümumişlək xarakterlidir. Bu sözlər tarixən dilimizə keçib, dilin istər fonetik, istərsə də qrammatik qayda-qanunlarına tam uyğunlaşıb. Belə alınma sözlər dilimizdə o dərəcədə sabitləşib ki, hətta xüsusi tədqiqat olmadan bu sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, qoca-cavan, sağlam-xəstə və s. antonimləri fars, sual-cavab, əvvəl-axır antonimləri ərəb dilindən alınmadır. Hər bir azərbaycanlı nitqində bu sözlərdən

⁸⁹A.Ə.Aslanov. Bədii əsərlərin lüğət tərkibinin üslubi imkanları. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.60-61.

bol-bol istifadə edir, çünki bu sözlərin mənası danışana və dinləyəne tam ayardır.

“Dostluq qalası” romanının dilində işlənmiş antonimləri mənşəcə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əsl Azərbaycan sözlərindən ibarət olanlar: yer-göy, uzaq-yaxın, isti-soyuq, tez-gec, ağlamaq-gülmək, durmaq-oturmaq, dal-qabaq, yaz-qış, bərk-boş, var-yox, gecə-gündüz, sağ-sol, iç-çöl, yaxşı-pis, vermək-almaq, getmək-gəlmək, girmək-çıxmaq, böyük-kiçik, əkin-biçin, bayaq-indi, irəli-geri, tutmaq-buraxmaq, minmək-düşmək, ölü-diri, bol-qıt, düz-əyri, az-çox və s.

2. Əsl Azərbaycan sözü ilə alınma sözlərdən ibarət olanlar: sonra (a) - əvvəl (ə), aydın (a) – zülmət (ə), bacarıqlı (a)- aciz (ə), geniş (a) - müxtəsər (ə), yavaş (a) – cəld (ə), qoca (a) – cavan (f), sağlam (a) – xəstə (a) – naxoş (f), çalışqan (a) – tənbel (f), yaxşı 9A0 – bəd (f), dinməz (a) – dilavər (f) və s.

3. Alınma sözlərdən ibarət olan antonim sözlər. Bu qrupa aid sözlərin özləri də iki yerə bölünür:

a) müxtəlif dillərdən alınma sözlərin antonimliyi: məsud (ə) – bədbəxt (f), cəhənnəm (ə) – behişt (f), xəsis (ə) – mərd (f), müvəqqəti (ə) - əbədi (f) və s.

b) eyni dildən alınmış sözlərin antonimliyi: sual (ə) – cavab (ə), mərhəmət (ə) – qəzəb (ə), mədaxil (ə) – məxaric (ə), arif (ə) – cahil (ə), bəli (ə) – xeyr (ə), fəqir (ə) – zalım (ə), heyvan (ə) – insan (ə), dünya (ə) – axirət (ə), avam (ə) – mədəni (ə), halal (ə) – haram (ə), şad (f) – pərişan (pəşman) (f), piyadə (f) – suvarı (f), bədbəxt (f) – xoşbəxt (f) və sairə.

“Dostluq qalası” romanının dilində işlənən antonimlər müxtəlif mənə və məfhumları ifadə etmə dairəsinə görə

xeyli genişdirlər. İnsanların fəaliyyəti, ətraf mühitə münasibəti, təbiət hadisələri və s. hal, keyfiyyət və mənzərələrin əks olunmasında antonimlər fəal üslubi üstünlüyə malikdirlər. Əsərin mətnindəki antonimlərin bəzi məna xüsusiyyətlərini, əyanilik xatirinə, burada xatırlamaq, zənnimizcə, yerinə düşərdi.

a) İnsanın iş fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən antonimlər: ziyan-xeyir, yoxsul-varlı, qoca-cavan, lovğa-təvazökar, mədaxil-məxaric, şad-peşiman, abstrakt-konkret, nikbin-bədbin, xəsis-səxavətli, söndürmək-yandırmaq, süvari-piyada, tanış-yad, toy-yas, ölü-diri, evlənmək-boşanmaq, sökmək-tikmək, doğma-yad, qıtlıq-bolluq, yaxşılıq-pislik, çalışqan-tənbəl, gülmək-ağlamaq, yatmaq-durmaq, yazmaq-pozmaq, sağlam-xəstə, arıq-kök, qüvvətli-zəif, avara-işgüzar, ağıllı-axmaq, ac-tox, aciz-bacarıqlı, küsmək-barışmaq, sülh-müharibə, baha-ucuz, ağlamaq-gülmək, istəmək-rədd etmək, gözəl-çirkin, böyük-balaca və s.

b) Bizi əhatə edən aləmlə - təbiət hadisələri və varlıqla əlaqədar anlayışları ifadə edən antonimlər: dolu-boş, yetişmiş-kal, qaranlıq-ışıq, donmaq-ərimək, küləkli-sakit, işıqlı-qaranlıq, isinmək-soyumaq, yanmaq-sönmək, sulamaq-qurutmaq, şirin-acı, yüngül-ağır, tünd-açıq, bərk-yumşaq, nazik-yoğun, işıq-qaranlıq, soyuq-isti, ağ-qara, ağarmaq-qaralmaq, çıxmaq-batmaq, quru-dəniz, dərin-dayaz, isti-soyuq, gen-dar, hündür-alçaq və s.

c) Vaxt, zaman anlayışı bildirən antonimlər: yay-qış, əvvəl-axır, qabaq-sonra, keçmiş-gələcək, tez-gec, səhər-axşam, gecə-gündüz, dünən-sabah və s.

ç) Məkanla əlaqədar anlayışları ifadə edən antonimlər: yer-göy, sol-sağ, aşağı-yuxarı, içəri-bayır, gen-dar, giriş-çıxış, ora-bura, uzaq-yaxın, iç-çöl, dərəklik-təpəlik,

üst-alt, qabaq-arxa, alçaq-hündür, dar-geniş, irəli-geri, daxili-xarici və s.

Qüvvətli bədii ifadə vasitəsi olan antonimlər nitqi canlandırır, inandırıcı və obrazlı edir, ifadənin təsirini artırır, danışığa emosional-ekspressiv rəng verir. Ziddiyyətli bədii ifadələrlə dolu həyat hadisələrini bədii şəkildə əks etdirmək üçün antonimlər sənətkarın əlində ən dəyərli vasitədir. Həyatın enişli-yoxuşlu yolları, ziddiyyətli insan xarakterləri – yazıcının təsvir etdiyi bu məsələlər özünün bədii dil həllini adətən antonim sözlərdə tapır. Antonim sözlər predmet və hadisələrin zidd cəhətlərini kəskin şəkildə qarşılaşdırır, fikrin dəqiqləşməsinə, mövqeyin müəyyənləşməsinə kömək edir.

Bu mənada romanın dilindəki antonim sözlərin maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlərini ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

Araşdırmalar sübut edir ki, “Dostluq qalası” romanının dilində işlənmiş antonimlər forma və quruluş xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olduğu kimi, üslubi-bədii vəzifəcə də çoxcəhətli və bənzərsizdirlər. Konkretlik üçün bir neçə məqama diqqət yetirək.

Məsələn, “Dostluq qalası” romanının mövzusu, onun müharibə tematikası ilə əlaqədar olaraq müəllif əmr bildirən antonimlərdən istifadə etmişdir. Burada sənətkarın məqsədi cəbhə şəraitini, bu şəraitin qayda-qanunlarını, hərbi ritulları, norma və prinsipləri daha ətraflı, bütün dəqiqliyi ilə verməkdən ibarət olmuşdur.

- Rota , **qalx**, farağat! – deyə komanda verib, kapitanı qarşılayıb, raport vermək istədi. Çərnişev:

- Azad, **oturun!** – deyə əmr verdi (I, 13).

İncə, xəfif, gülüş yaratmaq, surətlərin bir-birinə münasibətlərini müəyyənləşdirmək, qəhrəmanları müqayisə etmək üçün də antonimlər əlverişli üslubi vəzifə daşıyırlar:

– Vanya, deyəsən, Qulamın işi əngəldir. Əlac buna qalıb ki, sən ona bir **sarı** şalvar tapıb verərdsən geysin...

Qələndər Gülümsündü.

– Əlbəttə, birinci dəfədir. Cəbhəyə düşürük. Çətindir... Qulam, yox, gərək **sarı** şalvar geyəsən? Elə deyilmi, Aşıq?

Aşıq da bunu təsdiq etdi. Qulaq asan otdeleniya nəfərlərinə fikrini anlatmaq üçün göz vuraraq qeyd etdi:

“– Eşitdin dünən Mədədov nə deyirdi! Suvorov davaya girəndə qırmızı paltar geyərmiş ki, yaralananda qanını əsgərlər görməsin” (I, 94-95).

Suvorov kimi cəsur bir sərkərdə ilə qorxaq Qulam arasındakı xarakter fərqi vermək və bunlara digər qəhrəmanların münasibətini bildirmək üçün müəllif, nümunədən göründüyü kimi, sarı-qırmızı antonimlərindən ustalıqla istifadə etmişdir.

Romanda döyüş səhnələrini bütün təfərrüatı və detalları ilə vermək üçün də üslubi antonimlərin müəllifin qələmində mühüm təsvir elementinə çevrildiyini görürük:

– Gözləmədiyi bu atəş düşməni elə karıxdırdı ki, yerə sinmək belə yadına düşmədi. Sağa-sola, irəli-geri, hara qaçdısa, Kərəmin gülləsi altına düşdü (I, 149).

Antonimlərdən ərazi genişliyi, əhatəlilik, bütövlük bildirmək üçün də istifadə edilmişdir: “– Qaranlıq düşməsəydi, əlbəttə, Maraldan bir xəbər bilmək və oğlunu görmək üçün tələsdiyinə baxmayaraq, şəhəri yenə başdan-ayağa bir gəzərdi” (II, 6).

Müəllif surətlərin daxili həyəcanını, psixoloji ovqatını canlandırarkən antonim sözlərə tez-tez istinad edir. Pillekəni sürətlə çıxdığına görə sinəsi yavaş-yavaş **enib-qalxırdı** (II, 7).

– Ancaq, yoldaşlar, rotanın qabağındakı zəmiyə baxanda birtəhər oluram, dünya başıma fırlanır, məni ağlamaq tutur. İki aydan çox olar ki, mənim nə **gecəm** var, nə də **gündüzüm**... kənd üçün, kolxoz üçün çox darıxıram (II, 296).

Bədii əsər xarakterlər toplusudur. Hər surətin özünə-məxsus ruhi aləmi, fərdi yaşantıları var. Romanda rastlaşdığımız antonimlər məhz bu cəhəti, yəni qəhrəmanların hiss və emosiyalarını, onların temperamentini üzə çıxarmaq, məxsusi xarakterik detala çevirmək baxımından fəal rol oynayırlar. Məsələn, görün iş adamı, şən, zarafatçı Zülfüqar kişi öz nitqi ilə öz təbiətini oxucunun gözləri qarşısında necə fərdiləşdirir:

– “Kolxozçu babayam, bizə nə var? **Gecə-gündüz** çöldə, bayırda... özümüz də **bərkdən-boşdan** çıxmış adamlarıq!” deyib, ortalığa nə qoyulsa yeyir, **deyib-gülə** kayutalara girib **çixırdı**” (II, 302).

Təsvir olunan hadisə və prosesləri ziddiyyətli, dinamik inkişafda verərkən də müəllif, adətən, antonim sözlərin üslubi imkanlarından bəhrələnir.

Kamandarov bu gecə Səliminin sözünə baxmayaraq çıxıb **getdisə** də, sabahı günü yenə gəldi (III, 5).

Ə.Əbülhəsən yaratdığı hər bir obrazı, xüsusilə, müsbət obrazları oxucusuna bütün detalları ilə təqdim etməyi xoşlayan nasirlərimizdəndir. Bu, bir sənətkar kimi onun fərdi yaradıcılıq üslubundan irəli gəlir. Maraqlıdır ki, müəllif qəhrəmanlarının, xüsusilə, müsbət qəhrəmanlarının

daxili nitqinə də antonim sözləri məmnuniyyətlə daxil edir. Xüsusilə, onların müharibəyə nifrət və qəzəblərini, onların bu faciəvi bəla haqda düşüncələrini zidd mənalı sözlərin qarşılaşdırılması yolu ilə təzahür etdirir;

- Yazıq arvadlar! – deyər Maral qəlbinin dərinliyindən ah çəkib ürəyində onlara xitab etdi: - Yazır bacılarım! Işığa çıxdığımız cəmi beş-on il idi, **böyüklərimiz** azad həyatın ləzzətini təzə-təzə dadırda, **kiçiklərimiz** isə necə xoşbəxt idilər! Hitlerçilər bunu gözümüzdən gətirdilər! **İsti** aşıma **soyuq** su qatdılar...

Bizə deyən olmur ki, bunu **çıxar**, sənə **yaraşmır**; onu **gey**, **səni yaxşı tutur**. Mən Kəyanla nə yaşamışdım ki, həftələrlə, bəzən də aylarla onun üzünü görmürdüm; ona hələ bir o qədər də öyrənməmişdim. Bununla belə **axşamlar**, **gecələr**, **səhərlər** ondan ötrü nə qədər darıxıram. Siz yəqin məndən də çox darıxırsınız, çünki **gəcəni-gündüzü** bir yerdə idiniz. Axı bu necə ola bilər ki, səhər ayılında yoldaşını yanında görməyəəsən? Süfrən onsuz döşənə, onsuz **yığıla?!.** (III, 6-7).

“Dostluq qalası”nda antonim sözlərin ekspressiya imkanları daha geniş və tutumlu təsir bağışlayır. Bu həm də digər tərəfdən, antonim sözlər vasitəsi ilə surətin daxili aləmini açmaq, onun necə bir xarakterə malik olduğunu bütün incəliyi ilə göstərmək deməkdir:

İndi də qadın Xalıqovun **təpədən-dırnağa** qədər ölçüb-biçən gözlərindən onun rəğbətini qazanmış olduğunu dərhal başa düşdü... (IV, II).

Təpədən-dırnağa sözləri mənaca tam ziddiyyət təşkil edən mütləq antonimlərdir. Müəllif bu sözlərin vasitəsi ilə surətin daxili aləmini ustalıqla açmışdır. Əsəri diqqətlə oxuyan oxucular həmin antonim sözlərin yerinə görə hansı bir məqsədə xidmət etdiyini yəqin ki, hiss

etmişlər. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə təsvir olunan əhvalat Xalıqov ilə Göyçəyin arasında baş verir. Göyçək batalyon komissarı Xalıqova Cumanın vətən xaini olduğunu, onu aldadıb yoldan çıxartdığını xəbər verir. Xalıqov müəyyən tədbir görmək, lazımı yerlərə məlumat vermək əvəzinə, Göyçəyi şəhvani baxışlarla “təpədən-dırnağa” süzür. Müəllif zidd məna bildirən birləşmələrdən istifadə edir və onları köməyi ilə səciyyələndirdiyi surətin mənəvi aləmini açır. “Biz bu fikirdəyik ki, xarakterin qəlb aləmini incəliklərinə qədər açmaqda, realist psixoloji vəziyyətləri təsvirdə, koloritlilikdə, canlı portretlər cizmaqda Azərbaycan sovet romançıları içəridinfə Əbülhəsənin “rəqibi” çox azdır”⁹⁰.

Antonimlər təbiətin təsvirini vermək, əlvan bir lövhələr yaratmaq üçün də müəllifin qələmində fəal dil vahidlərindəndir.

İndi duman seyrələ-seyrələ çəkilir, oktyabr günəşi **hündürə qalxırdı**. Qalxdıqca da meşə sarı, qırmızı rəngə boyanırdı. Külək əsmirdi, buna görə də budaqlardan aram-aram sarı, qırmızı yarpaqlar yüngül quş kimi **aşağı** enir, zəif pıçılıtlı ilə yan-yana, üst-üstə sərilmirdi, gah da çay-çörəyin yanına, oturanların üst-başına **düşürdü** (IV, 258).

Bu cəhətdən əsərdə işlənmiş antonimlərin xüsusi tipi olan mətni (kontekstual) antonimləri xatırlamağa da ehtiyac vardır. Belə ki, bu zaman antonimlik sözün mətn daxilindəki mənası ilə bilavasitə bağlı olur. Belə antonimlərin belə yüksək üslubi məqamlığı təsvirdə səlis, ifadənin

⁹⁰ Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh.272.

güclü təsir qüvvəsinə və emosionallığa və b. xüsusiyyətlər yaranmasına xidmət edir”⁹¹

Arxa sözü kontekstindən jkənarda cəbhə sözü ilə antonim deyildir. Bu sözün antonimi qabaq, ön sözləridir. Lakin müəllif mətn daxilində əsərin mövzusunə uyğun olaraq, arxa sözü ilə cəbhə sözünü antonim kimi qarşılaşdırmışdır:

Arxada hərbi hazırlıq da yaxşı deyil, buna görə də əsgər **arxada** öyrənməli olduğu şeyi **cəbhədə** öyrənir (II, 6).

Ümumxalq dilini mükəmməl bilən, ondan yaradıcılıqla bəhrələnən bir nasir kimi Əbülhəsən müxtəlif zidd anlayışları ifadə etmək, kontrastlı üslubi çalarlıq yaratmaq üçün xalq danışığı dili sözlərinə romanda çox tez-tez üz tutur. Məsələn, Gövhəri yenə ağlamaq tutdu, ancaq stolun aşağı başında oturan partizan onların Taqanroqdan çıxıb qaçmaları haqqında **danışmağa** başlayanda o **kiridi** (IV, 41).

Nümunədə verilmiş “danışmaq”, “kirimək” antonim qoşalığındakı kırımək (susmaq, sakit olmaq) sözü Qarabağ şivələrinə məxsus bir sözdür⁹². Müəllifin bu sözü işlətməkdə əsas bədii məqsədi aşkar hiss olunur ki, onun səciyyəsinə və nitqinə şivə rəngi – xüsusi üslub çalarlığı verməkdir. Canlı xalq danışığı dilindən alınmış sözlər obrazlılığı, emosionallığı artırır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, sadə danışığı sözləri yerli kolorit yaratmaq, üslubiləşdirmək üçün xüsusi potensiala malikdirlər. Fikrimizə qüvvət kimi daha başqa cavan-qoca antonim qoşalığı işlənir. Müəllif yerinə görə həm bu

⁹¹ Q.A.Talıbov. Müasir Azərbaycan dilində antonimlər. Nam.diss., Bakı, 1970, səh.75.

⁹² Bax: Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1954, səh.262.

qoşalıqdan, həm də sadə danışiq dilinə məxsus antonimlərdən istifadə etmişdir:

Hətta on yeddi yaşlı **sütül** və qırx beş yaşlı **ahıl** əsgər də qaşığını buraxıb samoqon söhbətinin nə ilə qurtaracağını gözləyirdilər (IV, 243).

Beləliklə, fikrimizi ümumiləşdirsək, deməliyik ki, Ə.Əbülhəsən dilimizin lüğət tərkibində olan antonim sözlərdən “Dostluq qalası” romanının dilində əsərin mövzusuna, məzmununa, tiplərin xarakterinə uyğun olaraq müxtəlif üslubi məqamlarda, yeni mənə çalarlıqları ilə istifadə etmişdir. Yazıçı antonim sözlər vasitəsilə əsərin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, yeni ifadə tərzləri yaratmış, antonim cərgələri genişləndirmişdir. Ədib antonimlərdən təsirli üslubi vasitə kimi faydalanaraq, sözlər, hadisələr arasındakı zidd cəhətləri daha qabarıq vermiş, qəhrəmanların daxili aləminin açılmasına, təsvir olunan hadisənin oxucuya hərtərəfli çatdırılmasına nail olmuşdur. Habelə canlı xalq dilindən bəhrələnərək, özü yeni antonim qoşalıqları (dubletləri) yaratmışdır.

Frazeoloji vasitələr. Bədii əsərin dilində leksik materiallarla yanaşı, frazeoloji vasitələr də mühüm yer tutur. Əsərdə bədiilik, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin verilməsində frazeoloji vasitələrin – atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli ifadələrin – atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli ifadələrin, aforizmlərin və bu bölgüyə daxil olan digər söz qruplarının rolu əvəzsizdir.

Digər tərəfdən, əsərdə surətin dilinin fərdiləşdirilib tipikləşdirilməsində, tipin, portretin mənəvi keyfiyyətinin açılıb üzə çıxarılmasında, surətin daxili həyəcanının, psixologigərginliyinin dolğun əks etdirilməsində, əsərdə

maraqlı süjet xətti yaradılmasında, milli koloritin veril-məsində, təsvir olunan şəraitin canlı, əlvan boyalarla əks etdirilməsində, yazıçının xalq dilindən istifadə etmək bacarığının üzə çıxarılmasında, onun təhkiyə dilinin ümumxalq dilinə yaxınlaşdırılmasında, əsərin ideyasının oxucuya tez və aydın çatmasında frazeoloji vasitələr böyük rol oynayır.

Frazeoloji vasitələri xalq yaradır. Doğrudur, sənət-karlar özləri də bəzən frazeoloji vasitələr yaradırlar ki, bu da fərdi-üslubi frazeoloji vasitələr adlanır. Lakin sənət-karların müraciət etdiyi əsas mənbə ümumxalq dili, onun söz sərvətidir. “Sənətkarın ustalığı da məhz belə bir mənbədən necə istifadə etməsi, ümumxalq dili ifadələrini bədii əsərin dilində işlədə bilmə bacarığı ilə ölçülür. Çünki ümumxalq dili elə tükənməz imkanlara malikdir ki, onu heç bir fərdi yaradıcılıq məhsulu əvəz edə bilməz”⁹³.

Ə.Əbülhəsən ümumxalq dilindən, onun folklorundan, xalqın sınıanmış çoxəsrlik həyat təcrübəsinin dildə təsbit olunmuş, sabitləşmiş gerçəkliyindən, bu təcrübəyə istina-dən təşəkkül tapmış müdrik deyim və yozumlarından sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Belə bir istifadənin əhəmiy-yəti bir də burasındadır ki, o, fitrətən xəlqi olan bir sənətkarın fərdi nasir dəst-xətti timsalında xalq dilinin tükənməz potensial imkanlarını, bu dilin ən dərin və incə mənalara ifadə edə bilmək qüdrətini bütün parlaqlığı ilə nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, ədibin özünü də səciy-yələndirmək onun nasir kimi orijinallığını və novator-luğunu üzə çıxarmaq üçün də yaxşı bir fürsət yaratmış olur. Materialın zənginliyi, əslində, onu ayrıca bir araşdırma

⁹³ Qəzənfər Kazımov. Komik-bədii vasitələr. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1983, səh.157.

mövzusu edir. lakin apardığımız tədqiqatın tələbinə uyğun olaraq, xüsusilə, romanın bədii semantikasını baxımından burada həmin mövzu ilə əlaqədar bir cəhətin – yazıçının atalar sözləri və məsəllərdən istifadənin üslubi imkanları, bu xalq incilərini öz yaradıcılıq laboratoriyasında sınaqdan keçirib öz sözlün, fikrinə hansı yolla, üsulla və necə qaynaq etməsi üzərində dayanacağıq.

Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından olan atalar sözləri və məsəldə xalqın adət-ənənəsi, həyata və insanlara münasibəti, psixologiyası, düşüncəsi və s. əhya olunmuşdur. Atalar sözləri və məsəllər əsrlərin sırasından keçərək bu günümüzdə qədər gəlmiş və yaradıcısı olduğu xalqın ictimai-tarixi həyat mübarizəsinin tərənnümü, tərcümanı kimi müasirimiz üçün böyük qiymət kəsb etmişdir. Onlarda dövrün, zamanın, müəyyən ictimai quruluşun, xalqın həyat tərzinin inikası, xalqın fəlsəfəsi, düşüncəsi, zəkası və bundan doğan xalq dilinin milli koloriti dolğun və yığcam bir şəkildə əks olunur.

Həmcə kiçik, mənaca dərin və təsirli olan atalar sözləri və məsəllər dolğun, obrazlı ifadə vasitəsidir. “Məsəllər və atalar sözləri mükəmməl bədii-poetik nümunələr kimi məişət və cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrini əhatə edərək eyibləri açır, yaraları neşətləyir... Cəmi bir neçə sözdən, bir cümlədən ibarət olan atalar sözü və ya məsəl yazılı ədəbiyyatın böyük həcmli əsərlərinin siqlətini özündə təcəssüm etdirir”⁹⁴. Bu səbəbdəndir ki, surəti düzgün səciyyələndirmək, hadisələri obrazlı, canlı vermək, əsərin dilini xəlqiləşdirmək və s. üçün zəngin və rəngarəng üslubi imkanlara malik olan atalar sözü və məsəllərdən bədii söz ustaları geniş istifadə edirlər.

⁹⁴ Tofiq Hacıyev. Sabir: qaynaqlar və səzlər. Bakı, Yazıçı, 1980, səh.11.

Dərin mənalı atalar sözləri və məsəllərdə bədii dilin ən gözəl incilərini tapmaq mümkündür. Folklorun, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin əhəmiyyəti bu mənada əvəzsizdir. Böyük proletar ədibi M.Qorki yazır: “Ən böyük himət sözlərin sadəliyindədir. Atalar sözü və məsələlər həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitablar dolusu ağıl və hikmətlər vardır”⁹⁵.

Atalar sözləri və məsəllər obrazlılıq, emosionallıq, ifadəlilik, bədiilik və bu kimi keyfiyyətləri ilə dildə xüsusi üslubi vəzifəyə malikdir. Buna görə də atalar sözü və məsəllərdən bədii, publisist və digər üslublarda geniş istifadə olunur. Bədii üslubda yazılan əsərlərdə isə onlar xüsusi üslubi vəzifə daşıyır.

Bu cəhətdən “Dostluq qalası” romanının dili tədqiqat üçün olduqca zəngin material verir. Müşahidələr göstərir ki, əsərin mətnində atalar sözləri və məsəllərdən bəhrələnmə iki istiqamətdə baş vermişdir. Birinci halda atalar sözləri və məsəllər romana heç bir dəyişiyə uğramadan, canlı dildə olduğu kimi daxil edilmişdir. İkinci halda isə atalar sözləri və məsəllər konkret üslubi tələbə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalaraq işlənmişlər.

Bu isə xalq yazıçısı Ə.Əbülhəsənin bütün varlığı ilə xalqa, onun yaradıcılığına – xalq frazeologiyasına folklor dilinə bağlılığından irəli gəlir. Dərin mənalı, təsirli ifadə vasitəsi olan atalar sözləri və məsəllərdən bol-bol istifadə etməsi yazıçıya əsərin dilini canlı, oxunaqlı etməkdə, onun bədii-hissi keyfiyyətini artırmaqda kömək etməklə bərabər, sənətkarın özünün də təfəkkür tərzinin genişlənməsinə yardım etmişdir.

⁹⁵ М.Горький. Материалы и исследования, т. I, Изд. АН СССР, 1934, стр.114.

Ə.Əbülhəsən öz əsərlərinin dilini canlı və təsirli etmək, surətin parlaq şəkildə, əlvan boyalarla əks etdirmək, söz və ifadənin kəsərini dildə və ümumən bədii əsərdə milli koloriti saxlamaq və s. üçün atalar sözləri və məsələlərdən heç bir dəyişiklik etmədən istifadə etmişdir. Yazıçı əsərdə “Araz aşığındandır, Kür topuğundan”, “Hamam suyu ilə dost tutur”, “Azacıq aşın duzu deyil”, “Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir”, “Meşə çaqqalsız olmaz”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Ac qulağım, dinc qulağım”, “İşləməyən dişləməz”, “İştaha diş altındadır”, “Qonşuya ümid olan şamsız yatar”, “Tülkü tülkülüyünü sübut eləyincə dərisini boğazından çıxardarlar”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar”, “Cücəni payızda sayarlar”, “Bu xına o xınadan deyil”, “Aşıq gördüyünü çağırar” və s. kimi dərin mənalı xalq ifadələrini – el sözlərini romanda necə varsa eləcə, olduğu kimi saxlamış və işlətmişdir.

Müəllif bu əvəzəlməz ifadə vasitələrini işlədərək onların xalq dilindən alındığına işarə edərək “atalar deyiblər”, “el məsəlidir”, “məsəldir”, “deyiblər”, “atalar yaxşı deyib” və s. tərkib və ifadələr işlədərək bu sözlərin alındığı mənbəyə də birbaşa işarə etmişdir: Məsələn: Atalar deyiblər ki, **işləməyən dişləməz** (III, 179); Atalar yaxşı deyib ki, aşıq **gördüyünü çağırar** (I, 171); - Bax, belə, - yeyin yemək lazımdır. **İştaha diş altındadır**, deyiblər (I, 52). Əsərdə atalar sözləri və məsələlərdən iki üslubi qalıbdan istifadə olunub.

a) Müəllif işlətdiyi ifadənin atalar sözü və məsəl olduğunu birbaşa xatırladır:

“–Mən cəbhəyə gələndə özümə söz vermişdim ki, gərək qorxmayam. Atalar deyiblər axı, **ölmək ölməkdir, xırıl-damaq nə deməkdir**” (II, 24);

2. Müəllif romana xalq ifadəsinin mənbəyini göstər-mədən gətirir: - Zarafat eləmə, aşıq, sən öl, **bu xına o xınadan deyil** (II, 157).

Ə.Əbülhəsənin yaradıcılıq üslubuna məxsus xüsusi-yətlərdən biri atalar sözü və məsəllərdən qiymətverici meyar kimi istifadə etməsidir. Müəllif surət haqqındakı fikrini, ona münasibətini atalar sözü və məsəl vasitəsilə daha dəqiq və sərrast ifadə etmişdir. Bu hikmətli ifadələr hər bir surətin xarakterini qısa, lakonik və obrazlı bir şəkildə oxucuya çatdırır. Maraqlıdır ki, müəllif özü surət haqqında danışmır. Əsərdəki surətlərdən biri o birisi haqqında danışarkən atalar sözü və məsəl işlədir ki, bununla da oxucuda tip haqqında tam təsəvvür yaranır:

- Belədir ki, var. Nə tanrı, hə hökumət! Saya saldıği şey yoxdur. **Araz aşığındandır, Kür topuğundan** (II, 62); - Nə eləyək? **Meşə çaqqalsız olmaz!** Podpolkovnik mehribanlıqla Mahmuda göz qoyub əlavə etdi: - Yaxşı, gedin (I, 309).

“Araz aşığındandır, Kür topuğundan” atalar sözü əxlaqsız, Vətən xaini Göyçəyin xarakterini açmaq, “Meşə çaqqalsız olmaz” ifadəsi isə qorxaq, yalançı, xain Qulamı səciyyələndirmək üçün yerinə düşən çox sərrast ifadələrdir. Burada müəllif bu tiplər haqqında əlavə izahat verməsəydi də oxucu bu ifadələr vasitəsilə tam məlumat ala biləcəkdə. Bu isə sənətkarın xalq dilindən, xalqın ifadə vasitələrindən necə ustalıqla bəhrələnməsinə parlaq örnəklərdəndir.

Ə.Əbülhəsən atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərək obrazın daxili-psixoloji vəziyyətini, düşdüyü şəraitə münasibətini canlı boyalarla təqdim edir. Mühəribənin ilk

illərində cəbhəyə gedən əsgərlər top, mina səsindən, bomba partlayışlarından, bəzən səksənir, cəbhə şəraitinə uyğunlaşa bilmirdilər. Təbiidir ki, bəzən qorxurdular da. Lakin döyüşməkdən, vətəni düşməndən qorumaq üçün ölümə getməkdən belə çəkinmirdilər. Cəbhəyə təzə gələn Abbas Talıbov top atılarkən qorxusundan qaçıb gizlənir. Yoldaşlarının onu danlaması Abbasa pis təsir edir. O, sakit bir yerə çəkilib fikirləşir: Axı mən nədən qorxuram? **Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir?** (I, 117).

“Ac qulağım, dinc qulağım” atalar sözü də Səlimi arvadın səciyyəsinin açılmasına yaxından kömək edir. Təbiətən qorxaq olan bu arvad müharibənin ilk illərində Bakıdan qaçaraq ucqar bir kənddə yaşamağı qərara alır. Müəllif surətin bu böhranlı vəziyyətini yuxarıda xatırlatdığımız atalar sözü vasitəsilə dəqiq verə bilmişdir.

Atalar sözləri və məsəllər surətin mənəvi aləmini açmaq, onun həyatda nə axtardığını müəyyənləşdirmək üçün də tutarlı ifadə vasitələridir. Cuma İmanzadə müharibəyə gəlməmişdən qabaq ticarətdə işləyirmiş. Ticarətdə bir ad çıxara bilmədiyi üçün hərbi qulluğa girir. Lakin burada da arzu etdiyi mövqeyə yüksələ bilmir və nəhayət, muharibə başlanır. Cuma cəbhəyə Vətəni qorumaq üçün yox, yalnız ad çıxarmaq, tez şöhrətlənmək üçün gedir. Əlindən yatmaq və boş-boş xülyalara dalmaqdan başqa bir iş gəlməyən Cuma görün öz lovğa təbiətini necə xarakterizə edir: O, Kəyanla söhbətlərinin birində deyir: **Cücəni payızda sanarlar.** Mən elə iş görüm ki, bütün cəbhə: “Afərin” desin (I, 194). Belə təşəxxüslə danışsa da, nəticə etibarilə xalqın xeyrinə heç bir iş görə bilmir və düşmən tərəfə keçərək vətən xaininə çevrilir.

Atalar sözləri və məsəllərdən surətin nitqini fərdiləşdirmək, onun təfəkkür tərzini, həyata, insanlara münasibətini müəyyənləşdirmək üçün də romanda ustalıqla istifadə olunmuşdur. Göyçək ilə Gövhərin həyat hadisələrinə baxışı müxtəlifdir. Eyni hadisəyə hərə bir cür qiymət verir. Gövhər cəbhədə olarkən bir təsadüf nəticəsində yoldaşları ilə düşmən tərəfə keçir. Lakin çox çəkmir ki, sovet əsgərlərinə qoşulur. Bu məsələdən danışarkən o, nikbinliklə deyir ki, hər şey yaxşı olacaq, haqqı nahaqdan ayıracaqlar. Göyçək isə ona cavabında deyir:

- Ayıracaqlar! **Tülkü tülkülüyünü sübut eləyincə dərisini boğazından çıxardarlar** (IV, 95).

Ədib Göyçəyin öz dili ilə onun naqis dünyagörüşünü olduqca dəqiq xarakterizə etmişdir. Habelə ədib “əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Azacıq aşın duzu deyil”, “Hamam suyu ilə dost tutmaq”, “Qonşuya ümid olan şamsız yatar”, “Eyibsiz gözəl olmaz”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar” və s. kimi dəyişiklik edilmədən işlədilən atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə əsərin dilini daha canlı, oxunaqlı etmiş, obrazın nitqini fərdiləşdirmiş, hadisələrin real təsvirinə nail olmuşdur.

Dilə yaradıcı şəkildə yanaşan sənətkar dövrün, zamanın sınağından çıxaraq bu günümüzdə qədər gələn atalar sözləri və məsəllərə özü də yaradıcılıqla yanaşmış, onların üzərində ustalıqla, zərgər dəqiqliyi ilə iş aparmış, onları obrazın təfəkkür tərzinə, həyatda tutduğu mövqeyə, söyləyəcəyi fikrə, mühit və şəraitə uyğunlaşdıraraq yaradıcılıq süzgəcindən keçirmiş, məhz bu prosesdən sonra əsərə daxil etməyi məqsədəuyğun bilmişdir. Sənətkarın atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı bu yaradıcılıq əməliyyatı hər şeydən əvvəl, əsərin ideyasının açılmasına, fikrin oxucuya tez və aydın çatmasına, əsərin dilində milli

koloritin verilməsinə və s. xidmət edir. Burası da var ki, atalar sözləri və məsəlləri dəyişmədən işlətdikdə bunlar özlərinə məxsus xüsusiyyətlərdən savayı heç bir ekspressiv-üslubi xüsusiyyət daşımır. Lakin atalar sözləri və məsəllərin quruluşunda müəyyən dəyişiklik edilərək işlədildikdə bu birləşmələr özündəkindən əlavə, yeni mənə çalarlığı da kəsb edir. Atalar sözləri və məsəllərin quruluşunda dəyişiklik edilərək işlədilməsi bu və ya digər bədii-üslubi məqsədlərlə bağlı olub, həm müəllifin, həm də surətin nitqini emosionallaşdırıb, təsir gücünü qat-qat artırır.

Ə.Əbülhəsən atalar sözləri və məsəllərin quruluşunda əsasən aşağıdakı formalarda dəyişiklik aparmışdır:

1. Atalar sözləri və məsəllərin məzmunu olduğu kimi saxlanmış, lakin söz sırasında bir və ya bir neçə söz dəyişdirilmişdir. Xalq bir işi axıra kimi görüb qurtarmayan, yarımçıq qoyan adamlar haqqında yığcam, obrazlı şəkildə “soyub, soyub quyruğunda sındırdı”⁹⁶ deyir. Yazıçı həmin məsəlin məzmununu olduğu kimi saxlamış, ancaq quruluşunda, ifadə tərzində müəyyən dəyişiklik etmişdir: Cuma məqsədə yetişmək ümidinin artdığını duyub düşündükcə, daha çox qorxmağa başlayır; **soyub, soyub quyruğunda yarımçıq qoymaqdan** ehtiyat edirdi (III, 128). Müəllif əsərin dilini canlı danışıq dilinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə “sındırdı” sözünü “yarımçıq qoymaq” ifadəsi ilə əvəz etmişdir. Bu çevrilmə ifadənin mənasında yerinə görə konkret dəyişiklik yaratmamışdır. Belə ki, surətin daxili-psixoloji gərginliyini açmaq, obrazın ümumiləşmiş xarakterini, real vəziyyətini oxucuya çatdırmaq üçün mühüm rol oynamışdır.

⁹⁶ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.195.

Bəzən bir atalar sözü və məsəlin canlı xalq dilində bir neçə variantı olur. Məsələn, “Ağıllı fikirləşincə, dəlinin bir oğlu da oldu”⁹⁷ atalar sözünün “Dəlilər dünyanı yedi, ağıllı indi cüt qoşur”, “Ağıllı fikir edincə, dəli Kürdən keçər”⁹⁸ və s. formaları da vardır. Müəllif bunlardan birincisini əsas götürmüş və məhz onun quruluşunda müəyyən dəyişiklik etmişdir: “Atalar yaxşı deyiblər ki, **ağıllılar fikirləşincə, dəlinin oğlu bazara gedib gələr**. Sən də gedib oxuyub qayıdınca bizim uşaqlar neçə dəfə döyüşə girib çıxdılar, orden aldılar, medal aldılar (II, 286). “Bir oğlu da oldu” ifadəsinin oğlu bazara gedib gələr” tərkibi ilə dəyişdirilməsində əsas məqsəd surətin nitqini canlı, obrazlı etməklə bərabər, dili daha rəvan, axıcı, səlis etməkdən ibarətdir.

Yazıçı atalar sözü və məsəllərdəki bu və ya digər söz və ifadəni ona sinonim olan başqa söz və ya ifadə ilə dəyişdirərək işlədir. “Ağ at arpa yeməz”⁹⁹ (bu atalar sözünün “Çolaq qırmızı alma yeməz?” variantı da var) şəklində işlənən el məsəlindən Ə.Əbülhəsən romanda “Çal at arpa yeməz məgər?” şəklində istifadə edir: “Balam, lap nahaq yerə mən özümü qocalmış hesab edirəm. Axı, qırx beş yaş nədir ki? **Çal at arpa yeməz məgər?** (IV, 45). Burada diqqəti cəlb edən cəhət ifadədə “ağ” sözünün el variantında işlənən “çal” deyimi ilə əvəz edilməsi və sual intonasiyasını qüvvətləndirmək üçün ona “məgər” sual ədatının artırılmasıdır. Müəllif “ağ” sözünü “çal” sözü ilə əvəz etməklə əsərin dilini təbii ki, ümumxalq danışq dilinə yaxınlaşdırmışdır. Müəllifin atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı bu qəbil dəyişikliklər üslubi

⁹⁷ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.6.

⁹⁸ Yenə orada.

⁹⁹ Yenə orada, səh.1.

məqsədlə bağlı olub, əsərin dilinin canlı, obrazlı olmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, xalq arasında “Öküz altında buzov axtarır”¹⁰⁰ kimi işlənən atalar sözünü “dananı qaldırıb altında buzov axtarır” (IV, 128) şəklində “Südlü inək ol, vur badyanı dağıt”, “Südlü inək ol, vur sərnici sındır”¹⁰¹ məsəlini “südlük inək ol, vur sərnici dağıt” (II, 264) kimi, “İsti aşə soyuq su qatmazlar” məsəlini “isti aşımıza soyuq su qatdılar” (III, 6) şəklində, “Ölünü özbaşına qoysan şıllaq atar, kəfəni yırtar”¹⁰² məsəlini “Ölünü öz başına qoysalar şıllaq atıb kəfəni cırar” (VI, 40) şəklində, “Xoruz banlamasa sabah açılmaz?”¹⁰³ məsəlini “Xoruz yox idi, sabah açılmırdı” (II, 300) kimi, “Qorxaq gündə yüz dəfə ölər, igid ömründə bir yol” (I, 5) məsəlini “Qorxaq gündə min dəfə ölər, cəsur isə bütün ömründə bircə dəfə” (I, 14) formasında və s. işlədərək surətlərin nitqlərini fərdiləşdirmiş, habelə hadisələrin real və canlı təsvirinə nail olmuş, danışılan məsələni surətin düşüncəsi, psixologiyası ilə əlaqələndirmiş, həm də əsərin dilində xəlqilik kimi seçimli keyfiyyəti qabarıq şəkildə verə bilmişdir.

2. Atalar sözləri və məsəllərin məzmunu saxlanmış, forması tamamilə dəyişdirilmişdir. Xalq eldən ayrı yaşamamaq, elin dərini öz dərdi bilmək, dərdinə şərikinə kimi anlayışları bildirmək üçün qısa, obrazlı şəkildə deyir: “El ilə gələn qara gün toy-bayramdır”, yaxud, “El hara, sən də ora”¹⁰⁴. Ədib bu məsələnin məzmununu saxlamış, lakin formasını tamamilə dəyişmişdir: “El,

¹⁰⁰ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.176.

¹⁰¹ Yəna orada, səh.199.

¹⁰² Yəna orada, səh.179.

¹⁰³ Yəna orada, səh.217.

¹⁰⁴ Atalar sözü və məsəllər.. Bakı, 1971, səh.136.

ölkə necə, biz də elə” (II, 11). Burada, hər şeydən əvvəl, nitqi surətin düşüncəsinə, bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq məqsədi güdülmüşdür. Belə ki, cəbhədə yaralandıqdan sonra müvəqqəti olaraq evinə gələn Kəyanı qayınanası daha cəbhəyə getməmək, arxada qalıb bir təhər girlənməyi təklif edir. Bir an da olsun cəbhəni, Vətəni müdafiə etməyi yaddan çıxarmayan Kəyan qayınanasının bu təklifindən qəlbən incisə də üzə vurmur və yuxarıda nümunə verdiyimiz məsələ onu sakitləşdirməyə çalışır. Əlbəttə, Kəyan başqa cür də cavab verə bilərdi, lakin müəllif bu cavabla el dərdini öz dərdi bilən Kəyanı oxucusunun gözündə daha da ucaltmış, həm də əsərdə təbiilik, canlılıq, obrazın düşüncə səviyyəsinə uyğun nitq nümunəsi yaratmışdır.

Xalq arasında belə bir məsəl işlənir: “Ərsiz arvad, cilovsuz at kimidir”¹⁰⁵. Ə.Əbülhəsən bu məsəlin də məzmununu saxlamış, formasını isə büsbütün dəyişərək və əxlaqsız Göyçəyin xarakterinə müvafiq bir şəkildə ifadə etmişdir: “Sonra o, söhbəti Göyçəyin üstünə gətirdi: - Amma yaman yolsuzdur ha...

- Əlbəttə, ər yox, uşaq yox. Nə də ki, dərd çəkir! (I, 62).

Göründüyü kimi, müəllif bu məsəli dəyişdirərək onu əslində olduğu kimi deyil, surətin dilinə, yaşına və dünyagörüşünə, ifadə etmək istədiyi fikrə uyğun bir şəkildə salmışdır.

Yazıçı eyni atalar sözü və məsəldən əsərdə həm əslində olduğu kimi, həm də üzərində leksik təshihlər apararaq da istifadə etmişdir. Atalar sözləri və məsəllərdən bu şəkildə yararlanma müəyyən üslubi məqsədlə əlaqədar

¹⁰⁵ Yəni orada, səh.11.

olmaqla bərabər, yazıçının yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirməyə də kömək edir. Daha başqa bir nümunə, xalq arasında belə bir məsəl işlənir: “Ölmək-ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir”¹⁰⁶. Romanda bu məsələ həm əslində olduğu kimi, həm də şəkildə dəyişilmiş formada rast gəlirik:

“Axı mən nədən qorxuram? **Ölmək-ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir?**” (I, 117).

“Hacıyevin məktubundan öyrəndikləri Qulam hadisəsi böyük ibrətamiz bir dərs kimi hələ də onların yadından çıxmırdı, onun dalınca deyirdilər: **Bədbəxt, ölürdün, bəs o xırıldamaq nə idi**” (II, 97).

Göründüyü kimi, eyni atalar sözündən iki müxtəlif şəkildə istifadə olunmuşdur ki, bu da üslubi çoxrəngliliyə nail olmaq baxımından ədibin zəngin söz ehtiyatına dəlalət edir.

Ə.Əbülhəsən xalqın işlətdiyi “Əzrayıl gələndə soruşmaz ki: - oğul-uşağın necədir”¹⁰⁷ məsəlindən “Dedilər Əzrayıl uşaq paylayır, dedi, mənimkini almasın, özününkü özünə qalsın” (I, 279) kimi, “Ölən canını qurtarır, vay qalanın halına” məsəlindən “dərd dirinin dəridir, ölüyə nə var ki”, “Ölünün dərdi yoxdur, dərd dirininkidir” (IV, 122), “Şirin aşına zəhər qatma”¹⁰⁸ məsəlindən “aşımıza yamanca ağı qatdı” (II, 62) şəklində və s. istifadə etmişdir. Bu atalar sözləri və məsəllər formasını dəyişsə də təsvir olunan hadisə ilə elə əlaqələndirilmişdir ki, oxucu çətinlik çəmədən onların hansı atalar sözü və ya məsəldən təşəkkül tapdığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmir. Bu isə

¹⁰⁶ Atalar sözləri. Bakı, 1949, səh.178.

¹⁰⁷ Atalar sözləri və məsəllər. Bakı, 1981, səh.126.

¹⁰⁸ Atalar sözləri. Bakı, 1949, səh.177.

yazığının bədii səbnətcarlığıı, onun dil və üslub özünə-məxsusluğunu aydınlaşdırən cəhətlərdəndir.

3. Atalar sözləri və məsəllərin tərkibinə söz və ya söz birləşməsi daxil edilmişdir.

Atalar sözləri və məsəllərə son dərəcə ehtiyatla, həssaslıqla yanaşan sənətkar, yeri gəldikcə, üslubi tələbdən asılı olaraq, onlara bəzən əlavələr də etmişdir. Bu əlavələr atalar sözləri və məsəllərin ifadə etdiyi mənanı daha da genişləndirmiş, onların oxucuya təsirini qat-qat artırmış, əsərin dilinə canlı xalq danışığı dilinin rayihəsini gətirmişdir.

Məsələn, xalq arasında işlənən “Niyyətin hara, mənzilin də ora”¹⁰⁹ və “Bir gül ilə bahar olmaz”¹¹⁰ atalar sözlərinə Ə.Əbülhəsən müəyyən əlavələr etmiş və bununla da onları surətin danışığı tərzinə, bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmışdır.

Misal: Bala, sən bunu yadında yaxşı saxla. **Adamın niyyəti haradırsa, mənzili də ora olar.** Səninki buradır, burada da qalacaqsan (I, 221); **“Bir gülnən də ki, bilirsən bahar olmaz”** deyərlər. Amma bu gül baharın yaxınlığının muştuluqçusu olanda iş dəyişir (II, 213). Burada maraqlı bir cəhət də özünü göstərir. Müəllif atalar sözləri və məsəllərin tərkibinə sözlər əlavə etməklə yanaşı, onlara öz münasibətini də bildirmişdir. Nümunələrdəki “Səninki buradır, burada da qalacaqsan” və “amma bu gül baharın yaxınlığının muştuluqçusu olanda iş dəyişilir” artımları məhz xatırlatdığımız müəllif münasibətilə əlaqədardır. Bunlar müəllifin atalar sözləri və məsəllərə yaradıcı şəkildə yanaşdığını bir daha təsdiq edir.

¹⁰⁹ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.167.

¹¹⁰ Yenə orada, səh.45.

Xalq arasında bir işi gizli saxlamaq, heç kimə bildirməmək fikri “Bir daş altıda, bir daş üstdə”¹¹¹ şəklində ifadə olunur. Ə.Əbülhəsən bu məsələ də əlavələr etmiş və onu təsvir olunan hadisə ilə bilavasitə əlaqələndirmişdir. Məsələn, “Belə də olsun, hələ ki sən **bir daş bunun altından qoy, bir daş da üstündən**” (IV, 12). Müəllif bu artım vasitəsilə surətin psixologiyasını, onun ikiüzlü, xain təbiətini açmağa bilmişdir. Siyasi rəhbər Xalq Xalqova əxlaqsız Göyçək deyəndə ki, Cumanın toruna düşüb, bəzi məlumatları düşmənlərə verməyə hazırlaşır. Xalqov ona yuxarıda göstərdiyimiz kimi “məsləhət” verir. Ona görə yox ki, onun Göyçəyə canı yanır. Yox! Ona görə ki, o, Göyçəkdən əxlaqsız bir qadın kimi yararlanacaqdı. Yazıçı Xalqovun bu xarakterini məhz onun öz dili ilə açıb göstərir. Atalar sözü və məsəllərin müəyyən forma təşihlərinə məruz qalaraq işlədilməsinə dair yuxarıda misal gətirdiyimiz nümunələrə əsərdən başqalarını da əlavə etmək olar. Məsələn, “İlanın quyruğunu basmasan, səni sancmaz”¹¹², “İlanın quyruğunu neçün basıram ki, qayıdıb məni sancır da!” (IV, 32); “Əl yananda ağıza tərərlər”¹¹³, “Əlin yanır, uşaq kimi ağzına təpirsən” (IV, 241); “Göydə axtarırdım, yerdə tapdım”;¹¹⁴ “Mən onu göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşdü”(II, 32); “Div qurbağaya aşıq olub”;¹¹⁵ “Sən deyəsən div qurbağaya aşıq olan kimi Lidiyaya vurulmusan” (I, 188) və s. Bu dəyişikliklər, əlbəttə ki, hadisənin oxucuya daha yaxşı çatmasına, surətin daxili-psixoloji aləminin, dünyagörü-

¹¹¹ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.43.

¹¹² Yenə orada səh.119.

¹¹³ Yenə orada, səh.106.

¹¹⁴ Yenə orada, səh.150.

¹¹⁵ Atalar sözləri və məsəllər. Bakı, 1971, səh.49.

şünün aydınlaşdırılmasına və nəhayət, yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubuna xidmət məqsədinə edilmişdir.

4. Atalar sözləri və məsəllər ixtisar edilmişdir.

Ə.Əbülhəsən dildə yığcamlıq, az sözlə dərin mənə ifadə etməyi sevən və qələmində bu prinsipə sadıq qalan sənətkarlardandır. Yazıcının atalar sözləri və məsəllər üzərində apardığı ixtisarlara bu cəhətdən nəinki onların ifadə etdikləri mənaya xələl gətirməmiş, əksinə, fikrin oxucuya tez və yığcam çatmasında həlledici bədii vasitəyə çevrilmişdir. Məsələn, xalq arasında işlənən “Qonşudan gələn doyumluq olmaz, o da vaxtında gəlməz”¹¹⁶ atalar sözü romanda “Qonşudan gələndə öynəli olmaq olmaz” (IV, 93) şəklindədir. Yaxud “Qohum qohumun ətini yesə də, sümüyünü çölə tullamaz”¹¹⁷ məsəlini yazıçı “Ətin yeyər, sümüyünü atmaz” (I, 269) şəklində daha da yığcamlaşdırmışdır. Müqayisələrdən görünür ki, yazıçı bir qayda olaraq, ümumi məzmunu saxlamaqla, lakin fikri yığcam şəkildə, az sözlə, mənaya xələl gəlmədən verməyə səy edir. Fikrin az sözlə bu şəkildə dəqiq ifadəsi bədii əsərin ən yaxşı məziyyətlərindəndir. Xalq arasında müəyyən mənada bir-birinə sinonim olan “Dünya üç gündür: bir anadan olan günü, bir oturan günü, bir də ölənin günü”, “Dünyada üç şey gördüm: oldum, evləndim, öldüm”, “Dünya nərdivandır, biri çıxar, biri düşər”, “Bu dünya dəyirmandır, üyüdə bir gün bizi”, “Dünya ölüm-itim dünyasıdır” kimi eyni mənə-məzmunu malik müxtəlif şəkili atalar sözündən müəllif üslubi məqamca məqsədə daha çox müvafiq olanını – “Dünya ölüm-itim dünyasıdır”

¹¹⁶ Atalar sözü. Bakı, 1949, səh.70.

¹¹⁷ Yenə orada, səh.71.

atalar sözünü seçib, “Ölüm-itim dünyasıdır” (II, 72) şəklində ixtisar edərək işlətmişdir.

Göründüyü kimi, burada həm “dünya” sözünün təkrarına yol verilməmiş, həm də fikir yığcam və yerinə görə təsirli ifadə edilmişdir. Bu atalar sözünə Azərbaycan dilinin qədim abidəsi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” şəklində də rast gəlik¹¹⁸.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Bədii əsərin dilində işlənən atalar sözləri və məsəllər o zaman daha geniş mahiyyət kəsb edir ki, onlar təsvir olunan hadisə ilə səsləşə bilsin. Müşahidələr göstərir ki, Ə.Əbülhəsən bu mühüm cəhəti həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, istifadə etdiyi atalar sözləri və məsəlləri təsvir olunan hadisələrlə elə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirmişdir ki, bu hikmətli ifadələrin bədii estetik mahiyyəti bir daha parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” əsərinin dil baxımından tədqiqi yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq üslubu olduğunu bir daha təsdiq edir.

Faktlar göstərir ki, qələminə son dərəcə məsuliyyətlə yanaşan sənətkar əsərin dili üzərində zərgər dəqiqliyi ilə işləmişdir. Məlumdur ki, əsərin dili üzərində işləmək bədii yaradıcılıq prosesinin ən mühüm və məsul mərhələlərindəndir. Əsərin oxunaqlı olmasında, yazıçı fikrinin oxucuya tez və asan çatmasında, nəhayət əsərin təlqin və təşviq gücünün müəyyənlişməsində dil müstəsna rola

¹¹⁸ Bax: “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1962, səh.156; Prof. Ə.M.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, Bakı, 1959.

malikdir. Digər tərəfdən əsərin dili üzərində işləmək sənətkardan böyük yaradıcılıq səyi tələb edir.

Romanın əvvəlki çapları ilə sonrakı nəşrlərinin təfərrüatlı müqayisəsi sübut edir ki, müəllif fikrin ifadəsinə müvafiq olmayan, əsərin dilini ağırlaşdıran sözləri daha münasib söz və ifadələrlə əvəz etmiş, ardıcıl olaraq təshihlər aparmışdır. Aparılan bu düzəliş və əvəzətmələrin nəticəsində əsər, nəticə etibarilə, daha mükəmməl bir şəkil almışdır.

Yazıçı əsərin dili üzərində işləyərkən romanın mətnində ixtisarlara ehtiyac duyduğu kimi, yeni əlavələr də etmişdir. Edilmiş bu ixtisar və əlavələr əsərin bədii məzmununu dərinləşdirmiş, epik fikri daha bitkin bir şəkilə salmışdır. Sonradan mətnə əlavə edilmiş sözlər məkan və zamanın düzgün göstərilməsinə, xarakterlərin bir-birinə münasibətlərinin aydınlaşmasına geniş imkanlar açmışdır.

Habelə aparılan ixtisarlar əsərin dilini yığcam və rəsvir edilən hadisəni konkret şəkildə oxucuya çatdırmaq kimi bir məqsəddən irəli gəlmişdir. Digər tərəfdən, yazıçı bu prosesdə əsərin dilini surətin xarakterinə uyğun gəlməyən və oxucu üçün çətin başa düşülən sözlərdən də təmizləmiş, beləliklə, əsərin bədii keyfiyyəti artmış, romanın dilində yığcamlıq, ahəngdarlıq və axıcılıq yaranmışdır.

Romanın lüğət tərkibinin zəngin və çoxcəhətliliyi Ə.Əbülhəsənin xalq dilini mükəmməl bildiyini, ondan maksimum faydalandığını və səmərəli surətdə istifadə etdiyini bütün parlaqlığı ilə nümayiş etdirir. Əsərin müxtəlif üslubi çalarlığa malik olan söz, birləşmə və ifadələrlə zəngin olduğu da məhz buradan irəli gəlir.

Romanın dilini oxunaqlı edən, fikri sadə şəkildə oxucuya çatdıran amillərdən biri yazıçının ümumişlək sözlərdən geniş və yaradıcı faydalanmasıdır. Yazıçı təsvir

etdiyi hadisəni, əhvalatı oxucuya daha aydın çatdırmaqdan ötrü, surətin hansı təbəqəyə mənsub olduğunu bildirmək üçün, onun peşəsini, düşüncəsini, dünyagörüşünü müəyyənləşdirməkdən ötrü əsas mənbə kimi ümumişlək sözlərə istinad edir.

Romanda müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab edilən sözlərlə də rastlaşırıq. Yerli-yerində işlənən belə arxaizmlər, tarixizmlər əsərdə kəsərli üslubi vasitə kimi çıxış edir. Köhnə üsul-idarə, vəzifə, kənd təsərrüfatı və məişət, geyim adları, dini-mövhumat, nəqliyyat vasitələri və s. aid söz və ifadələr milli və tarixi koloriti qüvvətləndirməkdə mühüm üslubi funksiya daşıyırlar. Əsərdə işlənmiş arxaizmlər təsvir olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real əks etdirmək, surətin nitqini fərdiləşdirmək, nitqdə yumor, gülüş yaratmaq, surətin düşüncəsini, psixologiyasını daha da ətraflı vermək üçün tutarlı ifadə vasitəsi kimi mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir. “Dostluq qalası” romanının dili sübut edir ki, köhnə, dilin passiv fonduna keçmiş sözlər – arxaizmlər bədii yaradıcılıqda fikrin ifadə vasitəsi kimi həmişə çevik və fəal dil vahidlərindəndir.

Əsərdə yeri gəldikcə loru xarakterli söz və ifadələr də işlənmişdir. Yazıçının canlı danışığı dilindən alıb işlətdiyi bu ifadələr nitqdə obrazlılığın, fərdiləşmənin yaranmasında mühüm rol oynayaraq, öz növbəsində danışığın təsir qüvvəsinin artırılmasında da mühüm üslubi vəzifə daşımışdır.

Romanda mənfi surətlərin müraciət etdikləri söz qruplarından biri də vulqarizmlərdir. Yazıçı mənfi surətin dilində vulqarizmləri işlətməklə onun mənəviyyatını açır, surətin daxili aləmi ilə oxucusunu tanış edir. Bədii əsərin

estetik tərbiyəvi təsirindən çıxış edən yazıçı vulqar sözlərdən minimum və ancaq üslubun zəruri tələbi kimi yararlanmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu qrupa aid olan sözlər əsərin dilində azlıq təşkil edir.

Əsasən elmi üslubda işlənən terminlər və terminoloji sözlər bədii üslubun ixtiyarına keçəndə qüvvətli üslubi mənaya malik olur. Əsərin mövzusu ilə əlaqədar olaraq yazıçı təbii ki, hərbi terminlərə tez-tez müraciət etməli olmuşdur. Mənası çətin başa düşülən hərbi terminləri yazıçı mətnə yaradıcı şəkildə daxil etdiyi üçün əsərin dilində heç bir ağırlıq yaranmamışdır. Səciyyəvidir ki, romanda işlənən dialektizmlər də, əsasən, ümumişlək xarakterlidir və bu sözlərin çox hissəsi hazırda ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. Yazıçı bu qrup sözlərdən surətin nitqini fərdiləşdirmək, tipin ərazicə haralı və ictimai mənşəcə hansı təbəqəyə aid olduğunu göstərmək üçün istifadə etmişdir.

Romanın dilinin tədqiqi söz yaradıcılığı baxımından da maraqlıdır. Belə ki, yazıçının canlı xalq dilindən alıb işlətdiyi söz və ifadələr (“bağlaşma”, “işin bağrını yarmaq” və s.) əsərin dilinə canlılıq, xalqilik ruhu gətirməklə yanaşı, müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də mühüm rol oynamışdır.

Yazıçı əsərdə söz və ya ifadələrin mənə çalarlıqlarına xüsusi fikir vermiş və onların çoxmənalılığından maksimum istifadə etməyə çalışmışdır.

Zəngin həyat təcrübəsinə və ustad nasir qələminə malik olan Əbülhəsən epik üslubun inkişafında, bədii dilin fikir və mənə tutumunun genişlənməsində, onun canlı xalq danışığı dili ilə lüğəvi təmaslarının möhkəmlənməsində özünəməxsus böyük xidmətləri olan sənətkarlarımızdandır. “Dostluq qalası” romanı da daxil olmaqla, onun zəngin

Misir Səfərov

bədii irsi, sözün bu mənasında, müasir ədəbi nəsillər üçün bir timsal və örnək olmaqla bərabər, ədəbi-filoloji fikir üçün də düşündürücü bir tədqiqat və axtarışlar mənbəyidir. İnanırıq ki, bu bədii söz mənbəyinə öyrənmək və öyrətmək, yaşamaq və yaşatmaq üçün hələ çox müraciət ediləcəkdir.

M Ü N D Ə R İ C A T

M ə q a l ə l ə r

Ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsi	3
Qrammatik təhlil və yekun təkrar6
Qrammatik tərif və qaydaları şagirdlərə necə mənimsədirəm (pedaqoji mövzuda)	9
Təbliğatçının nitqi	12
Bədii əsərlərin leksik təhlili haqqında	18
Şagirdlərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsin- də ədəbi əsərlərin dilinin öyrədilməsinin rolu	23
“Dostluq qalası” romanında sözün semantik xüsusiyyətləri	32
Bədii əsərlərdə metaforalar	35
Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanında terminlər	41
Ə.Əbülhəsənin “Dostluq qalası” romanının tərkibi haqqında	44
Ktematonimlər haqqında bəzi qeydlər	46
Bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi imkanları	50
Müasir Azərbaycan ədəbi dili	54
Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən təhlilinin şagirdlərin nitq inkişafı üçün əhəmiyyətinə dair.....	57
Bədii əsər və xalq hikməti	59

Ləqəblər haqqında	66
Bədii dildə hərbi terminlərin işlənməsinə dair..	70
Nəsrimizin ağsaqqalı	75
Ə.Əbülhəsənin bədii əsərlərinin adları.....	80
Bədii əsər adları haqqında	83
Ədəbi dildə sinonimlərin üslubi rolu	88
Termin və bədii dil	91
Azərbaycan onomastikasının sistemli tədqiqi....	94
Nəsr dilinin gözəl nümunələri	106
Ümumdilçilik fənləri və onomastika problemləri	111
Sifətin çoxaltma dərəcəsi haqqında	117
Azərbaycan onomastika məktəbinin banisi	122

R e s e n z i y a l a r

Lügət tərkibinin tədqiqi	126
Qiyəmətli tədqiqat əsəri	131
Dilçiliyə dair dərslik	135
Dil və üslub	138
Azərbaycan onomastikasının fundamental tədqiqi	147
Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya	154
Doktor Çobanzadə"türk-tatar lisaniyyatına mədxəl"	157
Ə.Əbülhəsən nəsrinin dili	163

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Misir Qaraoğlu Səfərov 1950-ci il iyulun 1-də Sabirabad rayonunun Kolanı kəndində anadan olub.

1967-ci ildə Kolanı kənd orta məktəbini bitirib.

1973-cü ildə API-nin (indiki ADPU) Filologiya fakültəsini əla qiymətlərlə bitirib;

1984-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək 10.02.02. ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi adını alıb.

1993-cü ildən ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının dosentidir.

M.Səfərovun 2 kitabı, 200-dən artıq məqaləsi çap olunub.

